

VETUS LATIUM
PROFANUM
TOMUS QUINTUS

IN QVO AGITUR

DE LANUVINIS, ET ARDEATIBUS.

AUCTORE

JOSEPHO ROCCO VULPIO

SOC. JESU SACERDOTE.

PATAVII. MDCCCXXXII.

EXCUDEBAT JOSEPHUS COMINUS.

Superiorum Permissu.

MEMORIAL OF
MILITARY
SERVICE
OF
[Name]
[Rank]
[Regiment]
[Date]

Approved: [Signature]
[Title]

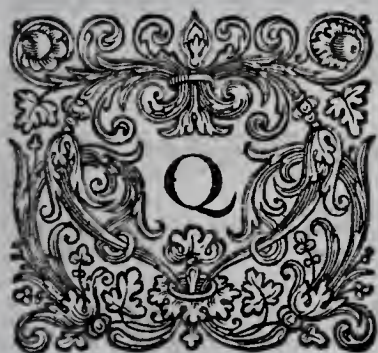
EMINENTISS. AC REVERENDISS.

P R I N C I P I

JOSEPHO RENATO
I M P E R I A L I

S. R. E. CARDINALI AMPLISSIMO

Josephus Roccus Vulpus Societatis Jesu
Felicitem.

Q UOD a DEO OPTI-
MO MAXIMO
*tacitis apud me votis semper opta-
veram, ut meum erga TE, JO-
SEPHO RENATE Cardinalis*

a 2 Am-

Amplissime, obsequium publico aliquo testimonio palam facerem, virtutisque & apud posteros duraturis literis consecrarem, Veteris id Latii descripta per me his libris monumenta tandem aliquando contulere. Quo nomine potissimum, me PETRO MARCELLINO CORRADINO Cardinali Amplissimo plurimum debere plane profiteor; quod ipse animum mihi ex propria conscientia imbecillitatis vix audentem suffecerit, ut ad TE, Literatorum hominum communem veluti Patronum, meis hisce libris appellandum, & in Præsidium eorumdem ac Decus optandum, accederem. Vix enim illi, utpote Primo hujusce Operis Auctori, desiderium, quo dudum te-
ne-

nebar, TIBI partem aliquam studiorum ac laborum meorum dedicandi, significaveram; & consilium continuo meum non probavit modo & commendavit, verum ipse ejusdem mihi auctor locupletissimus ac lubentissimus esse voluit. Tuas namque virtutes, doctrinam, rerum pro Christiana Republica fortiter feliciterque gestarum gloriam, splendidissimorum magistratum ac munerum, sanctissime integerrimeque obitorum famam, sanguinis denique & stirpis nobilissimæ, cumque Regulis quamplurimis, ac Dynastis, arcto consanguinitatis vinculo conjunctæ, originem (quæ omnibus, ceteroquin, explorata, & perspecta sunt) se enimvero exploratissima, & perspectis-

Etissima, longo jam ipso usu habere, copiose testatus est.

Quas omnes præclaras excelsi animi Tui dotes, solidaque ornamenta cum semper suspexerim, tum vero in optima literarum, bonarumque artium quarumcumque, studia tutanda, fovenda, & promovenda; factum natumque ingenium Tuum, admirari satis, ac pro meritis prædicare numquam potui. Siquidem, non modo a teneris usque, & juvenili ætate (quod tamen per hæc tempora, quibus otio & negotiosis nugis, mirum quantum! indulgeri consuevit, perrarum est) assiduam omnigenæ literaturæ publice privatimque, operam, tam sublimi loco natus, navasti; verum arctam adeo

iisdem cum literis necessitudinem ex illo confirmasti, ut nullo umquam tempore, nec locorum varietate, nec rerum importunitate, nec munerum mole, nec negotiorum turba, nec denique ætatis ipsius ingravescentis pondere, quin fidis- simæ lateri tuo semper adhærerent, umquam vel minimum impedire- re. Quinimmo literis iisdem, TE- cum diuque noctuque mansuris, ædes ipsas Tuas, proprium veluti ac peculiare Templum, consecrasti: instructissimam, atque omni erudi- tissimorum rarissimorumque libro- rum genere affatim copiosam, Bi- bliothecam ipsis Sacrarium dedica- sti: doctorumque hominum quo- rumcumque, tamquam literarum earundem initiatorum ministro- rum,

rum, quotidianos, qui apud TE
agitantur, conventus, assidua qua-
si sacra, deputasti. Quamquam
autem hæc ita sint; tantum ab-
est nihilominus, ut domesticos in-
tra parietes, vel uni tantummo-
do genti munificentia, liberalitas,
cura, favor, ac patrocinium Tu-
um in optimis promovendis studiis
se se probaverit; quinimmo gen-
tium omnium, licet longinquissi-
marum, ac barbararum, studiis
& conatibus, dummodo bonæ fru-
gis aliquid protulerint, adesse TE,
atque favere, beneficiorum vi ob-
ligati, literarii orbis vox una, ea-
que validissima, testificetur. Qua-
propter, cum, perenni ex beni-
gnitatis Tuæ fonte accepta, in-
gentia adeo & singularia benefi-
cia,

*cia, tamquam a beneficentissimo quodam numine patrata prodigia, omnes, maximi minimique prædicent; quod ille * de Aponi fonte Patavinis civibus meis saluberrimo, atque exinde omnium linguis celebratissimo, cecinit, usurpare merito de TE possim:*

* Clandian.
de Apono.

Cum tua vel mutis tribuant miracula vocem,

Cum tibi plebejus carmina dicet honos;

Et sit nulla manus, cujus non pollice ductæ

Testentur memores prospera vota notæ;

Nonne reus Musis pariter Nymphisque tenebor,

Si tacitus soli prætereare mihi?

Indictum neque enim fas est tacitumque relinqui

Hunc, qui tot populos provocat ore loqui.

Quod autem me peculiariter, ad hoc quidquid est opellæ meæ, TIBI, Cardinalis Amplissime, consecrandum maxime impulit, illud
b est;

est ; quod Societatem nostram in universum , ejusque homines singillatim , paterna quadam caritate a teneris usque semper complexus fueris ; singularisque in hunc Ordinem amoris Tui argumenta , perspicua sane , in dies dederis . Ex quo enim Germanicum Romanumque Collegium , summa cum probitatis ingenique laude , sancte studioseque peracta ibidem adolescentia , egregio immortalique honore , nostrorum hominum adhibita institutione , affecisti ; nullum unquam præterit tempus , quo Societatem novis beneficiis non cumulares . Non modo enim permultos consanguineos Tuos , nobilissimos adolescentes , nostris educandos atque formandos in Ro-

ma-

mano vel Seminario vel Collegio commendasti, atque adeo commendas, verum ex iisdem quoque lectissimos in nostrum cœtum cooptari & probasti, & dum iudicium ea super deliberatione Tuam, ut par erat, expectaremus, ut cooptarentur auctor esse voluisti. Quotiesque nos in Christianæ Republicæ utilitatem, cui studes tam impense, conantes aliquid perspexeris; quibuscumque rebus potes (potes autem plurimis) conatus nostros adjuvare, ac promovere publice privatimque quotidie pergis. Quibus, aliisque, quæ, ne longum faciam, prudens prætereo, nominibus obstricta tibi Societas nostra debere se TIBI plurimum & jamdiu apud se sentit,

Et coram omnibus justissime profitetur.

Quare me LANUVINORUM, atque ARDEATIUM descripta his libris Vetera Monumenta TIBI offerentem, qua soles humanitate Et comitate excipias, oro. Si enim ad ea respexeris; loca quibus maxime ad animi Tui, Christianæ Reipublicæ contento conatu prospicientis, reficiendas vires, delictaris, memorari comperies. Cynthianum enim, deliciæ tuæ, intra Agri olim Lanuvini fines constitutum, ex parte, accepimus: Et Antoninorum Imperatorum villa, cujus hic ruderum imaginem exprimendam curavimus, ea est, circa quam sapientes cum præclaris viris, vere autumnoque, de-

am-

*ambulationes obire consuevisti. Accidet proinde, spero, TIBI non injucundum, eadem hæc Monumenta de voracissimis temporis faucibus quodammodo erepta, atque in unum hic congregata, relegere. Quorum in historia, si, peccatum aliquid a me fuisse, deprehenderis; id partim ingenii mei, quod sentio quam sit exiguum, imbecillitati, partim antiquissimarum rerum obscurissimæ, atque adeo difficillimæ, investigationi tribuens, humanissime condones, peto. Tum vero idem hoc clementer ignoscas, quod gravissimis Reipublicæ negotiis intentum hac TE mea tam tenui epistola interpellare non dubitaverim. Vale, Cardinalis Amplissime; TE-
que*

*que valentem optime, agentemque
prosperrime, Christiano Orbi Uni-
verso servet diutissime Propitium
Numen. Hæc vovebam ex animo*

Romæ in Græco Sancti Athanasii Magni Collegio,
Anno A Virginis Partu CIOIOCCXXIX.
Kal. Septembrib.

LECTORI BENEVOLO

JOSEPHUS ROCCUS VULPIUS

SOCIETATIS JESU SAL.

ETERIS Latii-Historiam, Opus sane vastum ac longum, urgemus tamen, Amice Lector. En tibi octavum & nonum ejusdem Historiæ Libros, qui de Lanuvinis & Ardeatibus, illustribus Veteris Latii populis, copiose agunt. Fidem quæris eorum quorum hic narrationem contexuimus? Antiquos Latinos scriptores, eosque secutum recentiorum selectissimum quemque & probatissimum habes. Horum seriem & nostro de Antiatibus Libro jam præposuimus, & in singula quæ huc afferimus, uniuscujusque singillatim testimonium adducimus. Nec tamen antiquitatem omnem atque historiam investigare diligentissime atque excutere nobis fatis fuit; ut tantum videlicet in aliorum verba jurare possemus. Oculorum ipsorum multo fidissimum testimonium (quandoquidem regionum vicinitas, & PETRI MARCELLINI CORRADINI Cardinalis Amplissimi, Operis hujus Patroni munificentissimi, liberalitas id nobis tribuit) oculorum, inquam, ipsorum nostrorum multo fidissimum testimonium adjecimus. Itaque per autumnii opportunum tempus, Rep. Orb. An. CIOCCXXIX. Cynthianum oppidum, quod in Agri Lanuvini parte situm est, accessimus. Exinde ad Lanuvinum Agrum omnem diligentissime investigandum atque lustrandum sæpius perreximus. Oppidulum ab Cynthiano tribus ferme mille passibus distans.

in

in meridiem , in colle situm , quod *Civita Lavinia* nunc dicitur , ipsi præsentibus lustravimus . Idem in ruinis Veteris Lanuvii excitatum fuisse , planissime deprehendimus . Luculentissima hujusce rei testimonia , permulti inscripti lapides vetustissimi , ibidem eruti , ibidemque modo prostantes , in quibus Lanuvinorum civium , & Lanuvini Senatus & Populi mentio : rudera magnificentissima celeberrimi Junonis Sospitæ Lanuvinæ templi apud ipsum oppidum , loco qui *Contrada S. Lorenzo* incolis appellatur . Ex quo lapides alii Sospitæ ipsius mentionem perspicuissimam facientes nuperrime effossi , ac inter ceteros insignis atque præcipuus unus , qui Junonis Sospitæ Magnæ Reginae statuam ex auro atque argento conflata , de donis vetustate corruptis , & ab Adriano Imperatore consecratam commemorat . Situs denique ipse oppidi , qui , Lanuvinæ urbis sedem ibi fuisse , extra omnem prorsus dubii aleam constituit . Siquidem Appiæ Viæ locum adivimus , Cynthianum inter ac Velitras , ad pontem qui nunc dicitur *di S. Gennaro* . ibi oppidum *Civita Lavinia* , Viæ Antiquæ imminere , & ad dexterum ejusdem Viæ latus Roma Capuam euntibus sedere , quemadmodum de Lanuvio Strabo atque Horatius testificantur , contemplati sumus . Ad sinistrum vero latus , ingentia rudera excisi oppidi , quod recentioribus sæculis *S. Gennaro* dictum fuit , atque adeo nunc dicitur ; nonnisi Lanuvinorum diverforii , seu oppiduli , quod in antiquis Itinerariis Tabulis *sub Lanubio* appellatur , locum esse posse , comperimus . Situm vero oppidi *Civita Lavinia* , ejusque viciniam omnem cum iis quæ de Lanuvinæ urbis sede veteres tradiderunt , mirum in modum , & quam aptissime congruere ; quod scilicet veritati omnia consentiunt . Non modo enim Appiæ Viæ imminet , rectissimo ac longissimo tramine ;

re; ad ejusdem dexterum, Roma Capuam euntibus; latus situm est, ut aiebam; Sospitæque Junonis templi ruderibus proximum; verum & in colle situm, octo, plus minus, mille passibus mari distat; exinde Antium, & omnis Latini littoris ora prospicitur; excelso devexa jugo, Junonia sedes, quod Silius memorat, satis apparet. Rudera circa oppidum ingentia veterum ædificiorum, quamvis vepribus obsita, & pæne omnino obruta atque occupata, investigantibus tamen, ac per devia sedulo quærentibus passim deteguntur. Vidimus ipsi juxta viam quæ ab hoc oppido Cynthianum ducit, ingentes veterum sive Thermarum, sive Piscinarum ad cogendas aquas, substructiones. Vidimus diverticulum Appiæ Viæ, per quod ab Lanuvio in ipsam Appiam descendebatur, hodieque descenditur; per quod & Bello Punico secundo, Q. Fulvius Romanorum Consul, ut municipium honestissimum Lanuvium commeatus in ipsam Viam Appiam deportaret, ac paratos haberet, cum reliquis juxta eandem viam sitis, imperavit; quod Livius memorat. quodque diverticulum ab agro rava decurrens lupa Lanuvino foetaque vulpes cursu dimetiebatur, ut infausti esset ominis impiis iter facientibus, Horatio teste. Quid plura? villam Lanuvinam Antoninorum Imperatorum, in qua nati atque educati, ab veteribus traduntur, inter oppidum *Civita Lavinia* atque Cynthianum lustravimus; spatiumque id ab ea occupatum fuisse in quo Cæsarinarum Ducum prædium est latissimum, atque hodie dicitur *Villa del Duca*, aut simpliciter *la Villa*, certo certius, clarissimis ex argumentis, cognovimus. Ibi enim, præter ipsum antiquum *Villæ* nomen, rudera magnificentissimorum ædificiorum tum lateritio antiquo opere; tum e vivo quoque saxo exstructorum, cernuntur.

Aquæductuum quoque vëstigia ; quodque caput est, statuarum vis ingens ibidem effossa . quas inter duodecim primorum Cæsarum illæ , quæ Alexandri Cardinalis Albani Musæum exornant . marmorum omne genus fragmenta ; æris quoque aurati frustra ; pavimentorum tessellato elegantissime opere laciniaë , aliaque hujusmodi Romanæ magnificentiaë ac luxuriaë clarissima documenta . Dumque ipsa per multas operas Cæsarini Principis jussu fossio urgeretur , adfuimus ; & , præter commemoratorum imaginem ruderum , tabulaë quoque antiquæ marmoreæ partem ibidem erutam , in qua quadrigarum in circo cursus scitissime repræsentatur , describendam , ipso Principe perbenigne annuente , curavimus . Cujus in his Libris , una cum aliis vetustis Lanuvinorum monumentis , exemplum ære incisum damus . Porro , ex colle in quo olim Lanuvium , atque adeo ex ipsis Lanuvinaë urbis rudibus , Lavina littora longe prospeximus , humilemque Lavinii , sive Lauro-Lavinii , sive tandem Laurenti , urbis situm despeximus ; miratique sumus vehementer , sanos inveniri scriptores potuisse qui Lanuvium cum Lavinio , quasi unum eundemque locum , confuderint . Crassæque nimium ac supinaë illos inscitiaë insimulassemus qui tam longe distita loca , alterum ab altero minime discrevissent ; nisi ab hac Latii regione scriptorum eorundem longinquitas illos aliquatenus excusasset . Gratias proinde DEO OPTIMO MAXIMO ingentes egimus , PETROQUE MARCELLINO CORRADINO Cardinali Amplissimo habemus , quod nos hæc loca visendo coram , palmarem adeo errorem tum ipsi devitavimus , tum in aliis manifestissime deprehendimus . Qui & ex eo error manifestissimus satis superque convincitur ; quod in ruinis Lanuvii , cum lapides quamplurimi Lanuvii ipsius

ipsius & Lanuvinorum mentionem luculentissimam facientes in dies detegantur; contra vero ne fragmentum quidem aut frustum vel unum unicum circa eundem locum, nec prope nec longe, umquam aut usquam detectum est, in quo vel Lavinii, vel Laurenti, vel Lauro-Lavinii, vel Laurentinorum, denique, aut Lavinatum, mentio fiat ulla. Quare itineris nostri, atque sedulæ, laboriosæque nonnihil investigationis uberes abunde fructus suscepisse nos, existimamus, qui certam Lanuvinæ urbis sedem tot cumulatissimis testimoniis firmatam tandem aliquando cognovimus, ac stabilivimus. Ab Lanuvio autem Cynthianum reversi ad Ardeatinum agrum exquirendum, ipsiusque Ardeæ urbis olim celeberrimæ Rutulorum principis sedem invisendam contendimus. Et, corrupto quamvis itinere, ab ultro citroque vindemias (quæ hoc anno copiosissimæ ultra omnem hominum memoriam fuere) deportantibus equarum armentis, factoque ex imbri corruptiore usi; circa vallem tamen Aricinam descendimus. Quam pulcherrimo sane atque amœnissimo prospicientibus aspectu coronant Latina oppida, Castrum Comitis Gandulfi, Albanum Pompeji, Aricia, Aricinæ Virginis Deiparæ sedes, Nemus Dianæ, atque Cynthianum; vulgo, *Castel Gandolfo*, *Albano*, *La Riccia*, *La Madonna di Galloro*, *Nemi*, *Genzano*. ipsique valli modo vocabulum *Vallericia*. Mox ut planiciem tribus ferme confectis in descensu milliariis attigimus; Viam quæ Roma Antium ducit, interfecimus: perque Solonium Campum, Agri olim Lanuvini partem, Ardeam pervenimus. Sedere vidimus non urbem quidem aut saltem oppidum, verum exesum ferme ac penitus absumentum vetustissimæ olim ac potentissimæ urbis cadaver, in *ardua* plane rupe, a qua rectissime *Ardeæ* nomen deduxeris.

xeris. Cum enim circum planicies sternatur undique, rupes hæc, seu aptius terrestrem scopulum vocare malis, affurgit admodum aspera; decisaque, tum extra tum intra pomœrium a munitoribus urbis apparet mille circiter passus gyro complexa. Super ipsam, mœnia vivo e saxo, secto, quadratoque, ac prægrandi collocata; quorum vestigia adhuc non obscura visuntur. quæ, quamvis sæpissime diruta, resecta, atque commutata, tot jam sæculorum spatio, non abnuam; saxa tamen illa, licet aliter locata, primorum a conditore urbis exstructorum murorum partem olim constituisse, ut credam, facile persuadeor. Quare duplicem loci faciem, operæ pretium facturus, desumendam curavi, quam meo de Ardeatibus libro hic apponerem. Ceterum, distare Ardeam a mari milliaria plus minus tria, non vero novem, ut in Strabonis codicibus legitur, fatis comperi. Et quamvis extra rupem, alia vetustissimorum ædificiorum rudera ingentia, reticulato opere, appareant; Villarum, puto, suburbanarum; nullum tamen dubium, quin vetus Ardea eodem quo recens loco sedet, fuerit constituta, creari potest. Siquidem, nusquam alibi, longissimo tractu, ardua, huicque similis confurgit rupes. qua in rupe, tamen, inter veteres auctores omnes, priscam Ardeam ædificatam fuisse, fatis convenit. Ceterum, hunc locum numquam *Troja* vocatum, (quod nuperus auctor falsissime scripserat) ex unanimi accolarum atque adeo incolarum testimonio perdidici. Sed vetus illi mansit *Ardea* nomen constantissime, hodieque permanet. Ingentes circa mœnia fossæ, quas aquis oppletas ad urbis munimen fuisse, crediderim; arentes modo, ob derivatas alio, vel certe eo amplius non congregatas aquas. Aggeres quoque haud ita procul cernuntur quatuor, magnum quoddam

veluti vallis spatium complexi; manu certe hominum, terra ex vicinis fossis aggesta, constructi; quamvis modo tumulorum atque humilium collium instar appareant. e quibus, duo illi qui primi Cynthiano venientibus occurrunt, fauces componunt, quas antiquitus porta & ponte munitas, murorum e vivo saxo ruinæ ostendunt. Hic Ardeæ situs, hæc sedes. Porro in Castro, seu Pago, in ruinis veteris Ardeæ constructo, unum tantum antiquum inscriptum lapidem, ante Divo Petro Templi dedicati fores, invenimus; unumque sarcophagum figuris scite insculptum; quæ nostro de Ardeatibus Libro huc inferuimus. Ardeatini quidem cæli ac soli gravissimam intemperiem, aerisque corruptissimi egregia documenta, in Ardeatium pallidissimis vultibus, tumidoque, hydropis instar, ventre, miserati sumus. Lustrataque oculis omni circa regione, in qua & sulphurææ fodinæ, & Numicus annis, & Lavina littora, & Castrum Inui; confestim a tam pestilenti, desolatoque cum paucis loco, pæne jejuni discessimus: quod in eorum omnium inopia, & vel ipsa vilissima rerum aqua, nonnisi palustris, ac fere falsa, bibenda foret. quam nos sic fugimus, ac si illi Canidia afflasset, pejor serpentibus Afris. Ceterum in Lanuvinorum recensendis monumentis permultos hic inscriptos lapides invenies, amice Lector, qui lucem nunc primo aspiciunt, quosque erutos novissime, Lanuvii nos ipsi legimus. At in illis explicandis fere non immoramur; quod obvia eorum sententia nostra interpretatione communiter non indiguerit. Unum tamen allatum jam a Ligorio, qui Publio Sextilio Curatori Sacrorum Lanuvinorum inscribitur, pro dignitate fuisse interpretandum suscepimus: ex quo lumen reliquis, quique pro cunctis unus suffecerit. Cujus si longam

nimis, & quasi ab instituto de Lanuvinis sermone deviam nonnihil explicationem naso quis adunco suspenderit; nihil morabor; exemplo clarissimorum historicorum tum antiquorum tum recentiorum, qui multo longius ab instituto scientes prudentesque non semel aberraverunt; & eruditorum nostræ ætatis virorum, quibus hæc interpretationes exactissime habitas legere jucundissimum, quibusque potissimum scribo, iudicio satis fretus. Ceteri a libris nostris oculos ac manus, æternum, per me licet, abstineant porro. His adde, quod qui veteres inscriptos lapides suis lucubrationibus opportune importune assu-ant, per hæc tempora inveniuntur multi; qui tamen ipsorum lapidum aliquam interpretationem, etiam pernecessariam, adjiciant, appositeque de concisis illis notis edisserant, vel duo, vel nemo. turpe quidem & miserabile. Quare, operam minime ludimus, si nos aliquanto longius, quam rigidis censoribus par esse videatur, in eorundem lapidum quandoque dissertatione procurramus. Quod si hoc rigidis Historiæ legibus repugnare quis pugnet; ego vero cum ipso impugnatore non pugnabo. Verum, illum, quod alias præstiti, monebo, Commentaria quædam Historica nos scribere, quæ laxioribus multo & latioribus legibus ac finibus, quam mera puraque historia, contineantur. Illud quidem asseverem verissime, me in his de Lanuvinis atque Ardeatibus Libris a proposito multo minus, quam in ceteris hæctenus editis divagatum. Et tamen ceteri (quæ lectorum est mecum humanitas ac benignitas) licet latius in antiquitatem omnem illustrandam excurrentes, litteratorum hominum, quibus hæc studia maxime cordi sunt, Reipublicæ, usque adeo non displicuerunt; ut illos, postquam ipsi legerint, ac probaverint, & tota Italia di-
mi-

miserint, & per Germaniam, per Gallias, apudque ipsos ultimos, & penitus toto divisos orbe Britan- nos, eorundem exempla permulta vulgaverint. Qua- re, si tantum similem hi qui nunc prodeunt, Libri fortem nanciscantur; nihil ultra votis super hoc Deum laceffo. Verum, dum vagor per singula, longa ipsa epistola facta est. Tu tamen, amice Lector, dum delicatus es nimis atque severus exactor, tu me lo- quaciorem cornice reddidisti. sed jam amplius non hisco. Tu tantum boni consule & fave. Teque, si faves, in omnibus fortunet Deus. Vale.

Antiqua Locorum quæ in his Libris describuntur,
nomina cum recentibus collata.

A Quæ Ardeatinæ circa Ardeam in tumulis fuere; atque adeo hodie exstant calidi & sulphurati fontes morbis nonnullis sanandis utiles, ex quibus vis magna sulphuris eruitur. Locis hodie nomen La Solforata. hæud ita procul a Turri in ora maritima, cui nomen Torre S. Lorenzo.

Ardea urbs quondam Rutulorum caput in Antiquo Latio, distans ab urbe Roma XX. circiter m. p. a mari autem III. Ostiam inter & Antium in ruinis jacet jamdiu excisa. Manet tamen Pago seu Castro in veteris Ardeæ ruinis ipsis sito, antiquum magnumque nomen Ardea, & Turri juxta littus, Torre d'Ardea.

Castrum Inui oppidum quondam Latii (non Hetruriæ, ut perperam quidam) in quo celeberrimum templum Fauno, sive Pani Inuo, constructum fuerat. Fuit ad mare, inter Antium & Laurentum. Huic parti littoris hodie nomen Spiaggia di Capo d'Anzo.

Ficana, quæ & Ficulnea, clarum olim oppidum Latii ad undecimum ab Urbe lapidem via Ostiensi. Locus deinde Pulia Saxa, & Pomonal dictus est. Erat inter Lanuvini, Ardeatis, atque Ostiensis Agri fines. Loci nomen nunc ignoratur.

Juturnæ Lacus sive Fons, quem alii Turni Lacum dixere, lacus parvus Latii apud Numicium amnem, juxta fines Agrorum olim Ardeatis & Laurentini. Illi nunc nomen Treglio. quamvis hac tempestate fere penitus, derivatis alio aquis, exsiccatus fuerit.

Lanuvium seu Lanubium veteris Latii urbs olim celebris, Roma centum quinquaginta stadia distans, inter Albam, Ariciam, Ardeam, Velitras, & Antium, in agro Laurenti. Jamdiu diruta. Situm ejus circa oppidulum quod nunc accolæ nominant Civita Lavinia, sive Città Indovina, vel Città della Vigna; fuisse, certissimis argumentis nuperrime compertum est.

Marcus sive Marcus Collis, sive Ad Metium, locus & collis in agro quondam Lanuvino situs. hæud ita procul Velitris, vulgo nunc Colle Marzo.

Numicus sive Numicius fluviolus Latii fabulis olim celebris in confinio Agrorum Laurentis & Ardeatini. hodie Rivo di Nemi, aut Rivo simpliciter appellatur. Siquidem ex Lacu Nemorensi, nunc Lago di Nemi, originem ducere traditur.

Politorium antiquissimum in Latio idemque clarum oppidum, Lanuvino, Ardeati, atque Ostiensi Agro conterminum. Jam inde a Plinii ætate excisum sine vestigiis. Quamvis hodie loco nomen Polini, teste Raphaelae Volaterrano.

Saguntum & Saguntus, Ardeatium Colonia; ac propterea, quamvis oppidum extra vetus Latium ipsamque Italiam, utpote in Hispania
olim

olim situm, in his Libris memoratum. Fuit in Hispania Tarraconensi, in finibus Hedetanorum, ab Annibale expugnatum & eversum. Loco nunc nomen Morvedre.

Solonium sive Solonius Campus Agri Lanuvini in Latio pars, serpentibus olim abundans; inter Numicii Futurnæque fluminum fontes. nunc inter oppida Castel Savello & Patrica extenditur. quo in spatio loca vulgaribus modo vocabulis appellantur Sant' Abrocolo, Torre Maggiore, Cerqueto. prope agrum Ostiensem.

Sub Lanubio, locus Pagi, sive Diverforii in Appia Via, Ariciam inter & Tres Tabernas, in vetustis Itinerariis Tabulis memoratus. Fuisse circa pontem modo di S. Gennaro, vel di S. Gennarello appellatum, ubi excisi oppidi pariter S. Gennaro vocati, ingentia rudera hodieque visuntur, validis argumentis probatur. Unde etiam oppidum Civita Lavinia, Antiqui Lanuvii sedes, Appiæ imminere, Capua Romam venientibus, cernitur.

Tellena sive Tellenæ oppidum quondam Latii nobile circa Lanuvini Agri fines. Excisum fuit sine vestigiis. Unde & loci nomen quo situm fuerit, nusquam a scriptoribus recensetur.

Templum Junonis Sospitæ Lanuvinæ prophanis olim cultu ac superstitionibus celeberrimum. Ejus rudera in excelsa colle juxta oppidum Civita Lavinia tandem aliquando deteximus, in prædio Caroli Bonelli. Loco nunc nomen Contrada S. Lorenzo.

Via Ardeatina, una ex præcipuis Consularibus ac Militaribus Viis lapide stratis. Roma per Capenam Portam, hodie di S. Sebastiano, Ardeam ducebat. Mox per diverticulum Appiæ conjungebatur; unde & cum Appia ab aliquibus aliquando confusa est. Viam quoque Numicî dictam eandem, asserimus. Laurentinæ & Severianæ littorali aliqua sui parte conjuncta fuit. Aliquot ejus vestigia euntibus Roma ad oppida Patrica aut Nettuno hodie quoque apparent.

Villa Lanuvina Antoninorum Imperatorum fuit in Agro Lanuvino. In ea nati educatique ex Bojonia Lanuvina gente Antonini Cæsares, Pius, Philosophus, & Commodus. Magnificentissimis ædibus atque ornatissimis fuit instructa. Illarum aliqua etiam nunc rudera visuntur, quorum hic imaginem damus. Sita fuit in Agro quondam Lanuvino, juxta Viam Appiam. nunc mille circiter passus ab oppido Cynthiano (Genzano) distat. quodque Cæsarini Ducis in potestate sit, incolis dicitur Villa del Duca, aut sine addito la Villa. Lanuvium versus latissime olim protensam fuisse, perspeximus.

Villa Priapi, locus, sive pagus, aut proprie villa, in Agro Ardeatino, in qua Leo Quintus Pontifex Maximus natus est. Fuit prope Ardeam, nunc Campi d'Ardea.

INDEX CAPITUM.

LIBER OCTAVUS.
DE LANUVINIS.

Cap. i.	D E Lanuvii origine, situ, ejusque conditoribus.	pag. 1
Cap. ii.	De Republica et Colonia Lanuvina.	13
Cap. iii.	De Lanuviorum Templis.	28
Cap. iv.	De Templo Junonis Sospitæ Lanuvii.	35
Cap. v.	De reliquis Lanuviorum ædificiis, ac præcipue de Villis, antiquitus in agro Lanuvino sitis.	87
Cap. vi.	De Solonio in agro Lanuvino.	95
Cap. vii.	De Familiis Lanuvinis Romæ illustribus.	98
Cap. viii.	De reliquis Lanuvinis viris olim apud Romanos clarissimis.	126
Cap. ix.	De Marcio Colle prope Lanuvium.	143
Cap. x.	De Tellenis, Ficana, et Politorio, Oppidis jamdiu excisis, et quondam Lanuvino agro conterminis.	145

LIBER NONUS.
DE ARDEATIBUS.

Cap. i.	D E Ardeæ Conditoribus.	151
Cap. ii.	De Turno, aliisque Ardeatium regibus.	166
Cap. iii.	De Republica et Colonia Ardeatina.	179
Cap. iv.	De præcipuis Ardeatium Templis.	198
Cap. v.	De antiquis prædiis et villis, deque paludibus et aquis in Ardeatino.	214
Cap. vi.	De Via Ardeatina.	222
Cap. vii.	De Castro Inui quondam in finibus Ardeatium.	236
Cap. viii.	De Sagunto Ardeatium Colonia.	245

FRANCISCUS RETZ

Vicarius Generalis Societatis JESU.

CUM Librum, cui titulus: *Vetus Latium Prophanum. Tomus Quintus, in quo agitur de Lanuvinis, & Ardeatibus*; Authore Josepho Rocco Vulpio Societatis nostræ Sacerdote, aliquot Societatis ejusdem Theologi recognoverint, & in lucem edi posse probaverint, facultatem facimus, ut typis mandetur, si iis ad quos pertinet ita videbitur; cujus rei gratia has literas manu nostra subscriptas, & sigillo nostro munitas dedimus Romæ 21. Martii 1730.

FRANCISCUS RETZ.

Loco * Sigilli.

NOI RIFORMATORI

dello Studio di Padova.

AVENDO veduto per la Fede di revisione, ed approvazione del P. F. Gio: Pellegrino Galassi, Inquisitore di Padova, nel Libro intitolato: *Vetus Latium Prophanum. Tomus Quintus, in quo agitur de Lanuvinis & Ardeatibus, Auctore Josepho Rocco Vulpio Societatis Jesu Sacerdote*; non esser cosa alcuna contra la Santa Fede Cattolica, e parimente, per attestato del Segretario Nostro, niente contra Principi, e buoni costumi; concediamo Licenza a Giuseppe Comino Stampatore in Padova, che possa essere stampato, osservando gli ordini in materia di Stampe, e presentando le solite copie alle Pubbliche Librerie di Venezia, e di Padova.

Dat. li 9. Gennajo 1731.

(Carlo Ruzzini Cav. Proc. Rif.
 (
 (Giovan-Pietro Pasqualigo Rif.

Agostino Gadaldini Segret.

VETUS LATIUM
PROFANUM

LIBER OCTAVUS

DE LANUVINIS

AUCTORE

JOSEPHO ROCCO VULPIO

SOC. JESU SACERDOTE.

CAPUT I.

De Lanuvii origine, situ, ejusque conditoribus.

VELITERNIS, & Coranis, de quibus Sexto ac Septimo hujus Operis Libro proxime locuti sumus, ad Lanuvinos gradum facimus. quem narrationis ordinem ipsa locorum vicinitas a nobis exigit. Siquidem Veliternis Lanuvini contermini olim fuere. Fuit namque Lanuvium (ut ex optimis scriptoribus, Livio, Strabone, Ptolemæo, aliisque plurimis, quos opportune in medium afferemus, satis constat) oppidum nobile, urbs, colonia, & municipium Latini nominis, viginti circiter mille

A

pas-

passus Roma distans; juxta Appiam viam, Velitras inter, Lavinium, Antium, atque Ardeam; post Ariciam, euntibus Roma Capuam, in edito colle situm. Cujus locus quamquam designari omnino, atque acu, (quod ajunt) tangi minime possit, eo quia dirutum jamdiu jacet, atque ipsæ etiam ferme periere ruinæ; haud multum tamen is a vero aberraverit, qui Lanuvii sedem fuisse circa oppidulum, quod *Civita Lavinia*, vel *Civita Indovina*, vel *Città della Vigna*, corruptissimis nostra hac ætate vocabulis appellatum, antiquæ Appiæ viæ tractu longissimo, rectissimoque tramite, imminere prospicitur; convenientibus ad hanc confirmandam stabiliendamque sententiam rerum, scriptorumque plurimorum testimoniis, asseverabit. Quod, antequam singillatim ostendo, illud cum primis notandum legentibus moneo; ex nominum *Lavinii Lanuviique* vicinitate, ac similitudine, in scriptorum nonnullorum codicibus, librariorum vitio *Lavinium* pro *Lanuvio* sæpius irrepsisse: præcipue cum Lanuvium etiam *Lanivium* dictum fuerit, & cives *Lanivini*. quod mendum, & antiqua quædam inde excusa exemplaria perperam secuta sunt. Quæ tamen omnia auctorum loca ab eruditissimo Philippo a Cluverio diligentissime emendata ac restituta fuerunt. Cujus viri clarissimi sententiam prudens quisque atque Latinæ historiæ peritus certo plane pede sequetur; dummodo in iis perlegendis meminerit; Lavinium oppidum ab Ænea haud ita procul ab Tyrrheno mari in planitie ædificatum fuisse; Lanuvium vero in colle a mari, ut minimum, milliariis octo distans, a Diomede conditum: Lavinium, post Albam Longam ab Ascanio Æneæ filio exstructam, celebrari desisse; immo, præter Deos Penates, qui, miraculo, Lavinii subsistere

a Ital. Antiq.
l. 3. pag. mihi
937. & seqq.

voluisse jactabantur; nonnullosque sacerdotes qui eorumdem sacra curarent; populum omnem ab Lavinio Albam translatum fuisse; unde nullius ferme nominis Lavinium oppidum posterioribus temporibus, Romana scilicet florente Republica, existisse plane constat: at Lanuvium, ad Ciceronis usque ætatem, immo etiam ad Cæsarum imperium, floruisse, atque illustribus civibus claruisse, temploque Junonis Sospitæ celebratissimum existisse, scriptores omnes passim commemorant. Quæ omnia semel diligenter notata suum utrique oppido & conditorem & locum satis distinguunt; & librariorum operarumque excudentium menda aperte detegunt; atque in iis exponendis quæ de Lanuvio a nobis dicentur, confusio- nem omnem penitus tollunt.

Itaque Lanuvium a Diomede Ætoliæ rege Tydei & Deiphiles filio, Oenei nepote, post Trojam captam, in Italiam appulso, primo conditum fuisse; tradunt. Quod Appianus disertis verbis commemorat: *b* *Ægre id ferens Milo, profectus est in patriam suam Lanuvium, quam primam fertur Diomedes post captum Ilium, in Italia condidisse urbem, distitam ab Roma stadia CL.* Ita namque legendum esse, non *Lavinium*, nuper cum Cluverio monuimus. Septem autem stadiorum cum dimidio, milliaria singula, Appiani ætate, fuisse, memineris. E quibus verbis vetustissima (ita dixerim) Lanuvinæ urbis antiquitas satis apparet, quæ ab Troja capta, condita statim fuerit. Illam autem primam a Diomede in Italia urbem conditam, ideo dixit Appianus, quod alias quoque in eadem regione urbes vir ille fortissimus, post Lanuvium, excitaverit. Nam & *Canusium*, hodie *Canosa*, in Apulia ab Diomede conditum, Horatius tradidit his versibus *c*:

b Lib. 2. Bellor. Civil.

c Sar. 5. l. 1.

A 2

Nam

4 VETUS LATIUM PROFANUM.

*Nam Carus? lapidosus, aquæ non ditior urna;
Qui locus a forti Diomede est conditus olim.*

d Solin. Po-
lybist. c. 8.

Et *Arpos*, sive *Sipontum*; in cujus ruinis, & vicinia sedet nunc *Manfredonia*; ad radices Gargani montis, in eadem regione a Diomede conditam urbem, scriptores antiquissimi commemorarunt. & *Bene-ventum*, in Hirpinis. Quin & *Diomedæ Insula* quinque in d Adriatico mari juxta eundem Garganum montem (nobis *L' Isole di Tremiti*) a Diomede nomen aliquando sunt mutuatae. Ferunt enim, qui doctas fabulas sunt secuti, Diomedem, post Achillem ac Telamonium Ajacem, illorum omnium Græcorum qui ad Trojam præliati sunt, fortissimum existisse. & inde cum amicissimo sibi Ulyssæ Palladium & Laomedontis cineres ab Ilio sustulisse, & Martem eodem Trojano bello ab eo vulneratum. Quod vero etiam Venerem in dextera vulnerasset manu; ab eadem uxoris adulterio cum Cyllabaro Stheneli filio admissio castigatus, nec probum quod absenti sibi fuerat illatum, sustinere coram valens, perpetuum a patria sibi exsilium sponte indixit. Itaque, excisa Troja, in Italiam navigavit; Latinisque oris appulsus Lanuvium primo condidit, celeberrimumque Junoni Argolicæ, quæ scilicet Argis præcipue coleretur, templum Lanuvii exstruxit. Quod Latini *Junonis Sospitæ* mox appellaverunt. Eo autem Junoni ab Diomede id templum fuit dedicatum; quod Græcorum ad Trojam tutela præcipua semper Juno fuerat; sospitatumque Diomedem in Latinas oras deduxerat. cum & Ajacem Oileum, & Ulyssæ, ceterosque Græcorum duces, irata numina vel naufragiis, vel certe longissimis actos erroribus, male multassent. Ceterum, Lanuvio condito, a Latinis oris iterum recessit Diomedes; Tyrrhenoque circum navigato, in Adriaticum

cum finum delatus, ad Apuliæ Dauniæ littora appulit; & a Dauno, qui rerum ibi tum forte potiebatur, in regni partem est adscitus, ejusque filia illi matrimonio copulata: & agrorum pars, qui deinde *Campi Diomedei* dicti sunt, eidem dotis loco tributa. Dumque ibi pacifice degeret, legationem illum accepisse, memorant, a Latino Aboriginum rege, qui Latii tunc erat dominus; qua, ut sibi adversus Æneam, sua regna invadentem, auxilio Diomedes, antiquum scilicet adversus hostem, veniret, Latinus petebat. Verum Diomedes, ad id bellum se profecturum, negavit; eo quod Græcorum ducibus singulis, qui Trojam excidissent, res deinde male cesserat; ad unum omnibus, aliis alio supplicio a diis Trojæ fautoribus probe affectis. Unde & ipsum Latinum hortatus est, ut cum hospite Ænea pacem potius componeret, si modo similia Græcis infortunia vellet evadere. Ceterum, alii Diomedem cum Ænea, mutato consilio, mox congressum, ab eodem fuisse occisum; alii, dum pacifice in Apulia degeret, evanuisse repente, commenti sunt. idque illi ad insulas quæ *Diomedæ* postea dictæ sunt, accidisse fabulantur. Ubi ejus socios, in aves, præ dolore gementes, mutatos, referunt. Quare, præter Lanuvium in Italia a Diomede conditum, & Canusium, & Arpi, & Sipontum, & Beneventum, & Campi Diomedei, & Diomedæ insulæ, ut & Diomedis templum apud Carnos & Diomedis Promontorium in Illyrico, memorantur. Hæc fusc Theophrastus, Strabo, Ptolemæus, Plinius, Solinus, Virgilius, Ovidius; quique terrarum orbem describere auctores quamplurimi, passim sunt persecuti. Ceterum, memoratur Lanuvium, præ aliis, Ciceroni, & Livio, & Straboni; quorum ex verbis situm ipsum urbis haud erit difficile investigare. Et

Livius quidem, illam Antio haud multum distasse; innuit. Siquidem Libro octavo: *Venerant, inquit, ab Lanuvio, Antioque auxilia. Juxta vero, sive propter Appiam viam situm fuisse Lanuvium, Livius idem memoravit. etenim: Q. Fulvius, inquit, quum Annibalem Latina via iturum, satis comperisset; ipse per Appia municipia, quaeque propter eam viam sunt, Setia, Coram, Lanuvium, premisit, ut commeatus paratos & in urbibus haberent, & ex agris deviiis in viam proferrent. Ita enim legendum esse, Coram, Lanuvium, non Soram, Lavinium, ut mendosa nonnulla exemplaria exhibent, evidentissimum est. cum Sora ab Appia via perquam longe distita, & interjectu altissimorum montium ab ea divisa; & Lavinium oppidum ab Appia pariter sejunctum longo intervallo, & jamdiu pæne excisum, Annibalis ætate fuerit; unde nulli Fulvio commeatus parari poterant. Et Cicero in Miloniana, fuisse Lanuvium juxta Appiam viam diserte commemorat: ait enim: *Quum eadem in via Appia factam esse constaret. Mox: Tulit de cade, quæ in Appia via facta esset, qua P. Clodius occisus fuit. Deinde: Cum sciret Clodius iter solenne legitimum necessarium ad diem XIII. Kal. Febr. Miloni esse Lanuvium ad flaminem prodendum; quod erat dictator Lanuvii Milo. & postea: Dictatoris Lanuvini stata sacrificia nosse negotii nihil erat. Vidit, necesse esse Miloni proficisci Lanuvium illo ipso quo profectus est, die. Denique: Atque illo die certe Aricia rediens divertit Clodius ad Albanum. Quod nisi sciret Milo, ipsum Aricia fuisse; suspicari tamen debuit, eum, etiamsi Romam illo die reverti vellet, ad villam suam, quæ viam tangeret, diversurum. Ex quibus Tullii testimoniis satis constat, juxta viam Appiam fuisse Lanuvium, post Ariciam euntibus Roma Capuam. Tabulæ e quoque Itinerariæ diverforium notant sub Lanubi-**

nubio, Ariciam inter, & tres Tabernas. Strabonis vero testimonium, quemadmodum peritissimus emendavit *f* & recitavit Cluverius, Lanuvinae urbis situm certius adhuc designat. En illud: *Μετὰ δὲ τὸ Ἀλβανὸν ὄρη Ἀείκια ἐστὶ πόλις, ἐπὶ τῇ Ἀππίᾳ: ὑπέρεται δ' αὐτῆς τὸ μὲν Λανέβιον πόλις ἄποικον Ῥωμαίων ἐν δὲ τῇ τῆς Ἀππίας ὁδῷ. ἀφ' ἧς ἔποπτον ἢ τε θάλασσαν ἐστὶ ἐπὶ τὸ Ἄντιον.* Scilicet: *Post Albanum g montem in via g Strab. lib. Appia urbs est Aricia. Ultra eam sita est Romanorum Colonia Lanuvium, ad dexterum Appiae viae latus: unde mare Antiumque prospicitur. Denique quod eo prorsus loco, ubi nunc oppidulum Civita Lavinia, seu della Vigna, sive Indo-vina sedet, antiquitus fuerit Lanuvium, id videtur extra omnem dubii aleam collocare, quod Flavius Blondus Historicus in sua Italia prodidit; in eo nempe oppidulo erutum fuisse, hodieque exstare, inscriptum lapidem, quem infra opportune afferemus in medium, in quo his notis tanquam clausula, desinebat M. Aurelio Commodo Antonino dicata, Inscriptio:*

S. P. Q. LANIVINVS

adhibito aliqua ætate vocabulo, *Lanivinus* pro, *Lanuvinus*; quemadmodum & alius Romæ lapis legendum præbet:

CVR. R. P. LANIVINORVM

Ceterum lapides alii non pauci apud memoratum oppidum, ejusque in vicinia detecti, quique in dies deteguntur, quos ibi prostantes nos ipsi vidimus ac legimus, Lanuvii & Lanuvinorum mentionem perspicuam facientes, Junonis quoque Sospitæ Lanuvinae, Lanuvii, circa id oppidum, antiquitus sedem fuisse, fatis

fatis probant. Hos suis quemque locis hic dabimus. Ex his habes, quantum quidem prudenti conjectura assequi possumus, quonam Lanuvium loco fuerit exstructum. Quamquam eruditis viris aliquibus visum fuerit, eo loco qui nunc *S. Gennaro* dicitur, Lanuvium exstitisse, quod ingentia ibi excisæ urbis rudera & conspiciantur & vero semisepulta jaceant, quæ illico vel minima fossione detegas ac deprehendas. Ceterum cum hic locus haud ita multum ab oppidulo *Civita Lavinia* distet, convenire omnibus facile posse crediderim, si omne id spatium ab antiqua urbe Lanuvio, suburbiis ac villis circa eandem exstructis occupatum fuisse merito pronuntiaverimus. Neque vero dubium ulli, quod in ipsa Appia via Lanuvium fuerit antiquitus, creari velim ex eo, quod illud *juxta Appiam* fuisse asseveraverim. Fuit namque *juxta*, scilicet *prope* ipsam viam, edito tamen loco, quod planissime constat ex iis quæ hactenus attulimus, testimoniis. Siquidem & Appia via *sub Lanubio* in vetustis Itinerariis Tabulis constituitur; & Lanuvium supra ipsam sedere Straboni memoratur; & ex illo Antium ac mare prospici perhibetur: quod nonnisi in edito plane loco, præcipue cum silvis ac Luco Junonis Sospitæ plena omnia ac protecta antiquitus forent, prospicere licuisset. Quod & ex celebri Horatii loco magis magisque illustratur, ita ad Galateam navigaturam agentis: *h*

*h. Od. 27.
lib. 3.*

*Impios parræ recinentis omen
Ducat, ¶) pragnans canis, aut ab agro
Rarva decurrens lupa Lanuvino,
Fætaque vulpes.
Rumpat ¶) serpens iter institutum,
Si per obliquum, similis sagittæ,
Terruit mannos. — — — —*

Quo-

Quorum carminum hæc est sententia. Dehortaturus Horatius Galateam ab navigatione suscipienda, miserum Europæ casum multis illi proponit quidem; ceterum, si in proposito persistat, faustum eidem iter precatur, & ab incommodis ominibus tutum; quæ impiis ut occurrant, auguratur. Cum vero in Græciam Romanorum more navigatura esset Galatea; adeoque per Appiam viam primo mannis vetanda, Brundisium usque, quo in navim de more conscenderet; mala omnia ab ejus itinere terrestri primum, prece avertere se, profitetur Horatius; quæ impiis merito ut occurrant, imprecatur. Quare & *parræ*, aviculæ (Italis *parruzola*) geminatum cantum, & canis prægnantis occursum, & *ραῦα*, (hoc est, *subfulvæ* & nativi ac fere communis coloris) lupæ, ex agro Lanuvino in Appiam viam cursu descendens, improvise aspectum, & serpentis indidem, sagittæ instar velocissime proficientis, ac obliquo cursu viam interfecantis, velocissimosque equuleos (hi namque sunt manni) ab instituto itinere deterrentis, infaustum omen, ab Galatea in impios transferri, exoptat. Ex quibus habes Lanuvium ad dexterum Appiæ latus fuisse. Lupa enim ab agro Lanuvino in Appiam decurrens, (ut mali esset ominis, juxta Plinium) ab dextero occurrere debuit latere. habes rursus, in edito loco Lanuvium situm; si enim lupa ab agro Lanuvino *decurrere*, scilicet *deorsum* in Appiam *currere* debuit, ut esset infausta; editus profecto ager Lanuvio proximus fuit, ac proinde Lanuvium ipsum sublime sedisse planissime constat. Ceterum ad lapidem antiquæ Appiæ septimum circiter & decimum, dextero, Roma Capuam euntibus, latere, diverticulum videtur fuisse, quo ad urbem ipsam Lanuvium ascendebatur. quæ demum

viginti plus minus mille passus Roma distabat. Porro, circa pontem, in ipsa Appia situm, quem nunc *di San Gennaro*, sive *di San Gennarello*, vocant accolæ, Castellum aliquod Lanuviorum existisse olim crediderim, quod rerum venalium veluti forum, in ultro citroque per Appiam commeantium advenarum & convenarum commodum, opportune cederet. Quemadmodum de Corbione oppido, nunc *Nettuno*, in libro de Antiatribus diximus; fuisse illud scilicet forum rerum venalium, quod Antiates, pro vectorum atque nautarum commodis, construxissent. Publicum certe diverforium haud ita procul fuisse, vetustæ Itinerariæ Tabulæ memorant; in quo viatores, ad curanda corpora, & mutandos equos subsisterent. Profecto, ipsum diverforium, & oppidulum, sive pagum *sub Lanuvio* nominatum legimus, apud Ciceronem, in epistola Libri quartidecimi ad Atticum quinta, sic: *Sed Brutum nostrum audio visum sub Lanuvio*. Exinde autem certum locum, qui sic vocaretur, designari hic a Cicerone cognoscimus, quod in vetustis Itinerariis Tabulis hoc nomine signetur locus via Appia, in Lanuvii vicinia sic: *Roma, via Appia Bobellas X. Aricia III. sub Lanubio Tres Tabernas X. Terracina* Sunt qui tradant, hoc loci, nempe circa memoratum pontem, in ipsa Appia via, nemus, sive lucum Junonis Argolicæ, (quæ eadem ac Sospita) antrum draconis, & deæ ædem existisse, quod tamen nullo satis solido argumento confirmant. Et permulti veteres lapides in colle oppidi *Civita Lavinia* eruti, loco qui incolis *Contrada S. Lorenzo* dicitur, cum præclarissimis Junoni Sospitæ factis dedicationibus, falsissimum esse, evidentissime evincunt. Maneat igitur, Lanuvinæ urbis situm a nobis, nisi hariolantibus ac di-

vinos agentibus, designari omnino ac stabiliri pro certo minime posse; illam tamen intra spatium a nobis huc usque descriptum, & ab oppidulo *Civita Lavinia* nunc appellato, haud ita procul constitutam, certo certius, fuisse. De Conditore pariter, ea præter quæ de Diomede ex Appiani testimonio protulimus, vix certi quidquam, immo & probabilis, afferri posse. Si enim, quæ de Diomede diximus, fabulas inter velis computare; a priscis tunc Aboriginibus, Pelasgis, atque Sicanis, qui primi Italiam, & vero hanc potissimum Italiæ partem, incoluerunt, Lanuvii originem cogèris deducere. Quos etiam templi Junonis Argolicæ sive Sospitæ conditores fuisse *i* Ælianus & Silius *k* tradidere: vel Curetum populorum, qui ex Creta vagi, Italiam ipsi quoque antiquissimis temporibus aliquamdiu tenuere, utrumque, Lanuvium scilicet urbem, & Junonis ibidem templum, opus fuisse, cum Casella *l* censebis: quod tamen ipsum nullo poteris tuto satis ac solido testimonio confirmare. Latini certe nominis Lanuvium semper fuit; tum quod intra Prisci Latii fines, tum quod Latinorum legibus contineretur. Itaque, antiquissima omnium apud Dionysium memoria exstat in Consulatu T. Lartii Flavi & Q. Cloelii Siculi U. C. CCLVI. duodecimo post reges exactos, quæ Lanuvinos, inter Latinos ceteros, qui ad Conven- tum Latini nominis populorum, ad Lucum, sive caput, Ferentinæ, prope radices Albani montis coiverant, diserte recenset. Ait enim in ea recensione Dionysius *m* Λανυῖνοι Λαβινιάται & Λαβικανοὶ *Lanuvini Laviniata* *m* *†*) *Labicani*.

i Ælian. l. II. c. 16.
k Sil. Ital. l. 8.

l Casel. de Antiq. Ital. Colon. p. mihi 40.

m Dionys. lib. 5. Antiq. Rom.

Et Cicero a finitimis populis Lanuvinos præclare discriminans, inter antiquos Latini nominis, præcipuos veluti nominat: *Itaque* *†*) *ex Latio multi, †*) *Tu-*

sculani & *Lanuvini* & ex ceteris generibus gentes univ-
 se in civitatem sunt receptæ; ut *Sabinorum*, *Volscorum*,
 n *Hernicorum*. n Quamquam *Ardeates*, qui *Rutulorum*
 Cic. pro *princes* erant, finitimos *Lanuvini* haberent. quo-
 Balbo. rum, utpote inter *Latinos* atque *Antiqui Latii* intra
 fines *computatorum*, insequenti libro monumenta
 seorsim persequemur. *Lanuvium* nomen, vel ipsis
 priscis temporibus, inflexum nonnihil atque immu-
 ratum sæpius apparet. Siquidem & *Lanuvium*, & *La-*
nubium; *Lanujum* quoque, & *Lanujon*; denique etiam
Lanuvium appellatum reperimus. Non tamen inter
 legitima ejus vocabula *Lavinium*, ut perperam multi,
 ob *Lavinii oppidi* vicinitatem, scripserunt, recensend-
 um putamus. *Populi* vero *Lanuvini*, *Lanuvini*, *La-*
nuvini, & *Lanuvini* appellati. *Lanuvii* nominis originem
 ab *lana*, sive *lanigine*, sive *pube* deductam, pronum est
 conjectari. quod, scilicet, oppidum *Junoni* ad pu-
 bertatis annos jam adultæ sacratum, & templi ejus-
 dem fama ac prodigiis, ut vulgo quidem ferebant,
 celeberrimum foret. Certe *Lanuvium* pro *pube* ipsa
 usurpatum apud *Propertium* (si *Rhodigini* interpre-
 tationi credendum) invenies. o Momentum conje-
 cturæ adjungi posset ex illo, quod *Terracina*, urbs
 in *Novo Latio* quondam celebris, *Anxur* primo ap-
 pellata fuerit ex vicinitate ac celebritate *Jovis Anxu-*
 ri, qui celebri templo ibidem antiquitus colebatur.
 Antiqua scilicet, *Volscæ p* seu *Graja*, verius, lin-
 p *Plin. lib.* *gua* (αἰὲν ἕρπε, sine *novacula*) *Anxurus*, sive *Anxur* bar-
 3. c. 5. vid. *batum* quidem, at sine *novacula*, h. e. *novacula non*
 Serv. in 7. *utentem* sonabat; eoque habitu corporis, quamquam
 Æneid. v. *juvenili ætate*, in eo templo *Juppiter* in signo exhi-
 799. bebatur. Unde *Virgilius* q:
 q *Æn. lib.* *queis Juppiter Anxurus arvis*
 7. v. 790. *Præsidet &c.*

Prospectus Antiquae Urbis Lanuvij, nunc Civitas Lavinia, in sinistro Appiae Viae latere, Septentrione et Occidentem solem spectantibus, ex Ponte, vulgo di S. Gennaro; iuxta oppidulū ac templū eiusdem nominis dirutum.

Locus olim Sub Lanubio dictus, ubi Diverforia, et Emporium Lanuvinorum; in dextero latere
Appiae Viae, in Orientem solem spectantibus; nunc S. Gennaro

Vertical text on the left side of the page, likely a title or description, which is mostly illegible due to the image quality. It appears to contain several lines of text, possibly including a part name and a drawing number.

Ex quo urbi nomen *Anxur* mutuatum ; quemadmodum Horatius pulchre situm urbis ipsius describens r :

*Millia tum pransi tria repimus, atque subimus
Impositum saxi late candentibus Anxur.*

r Satyr. 5.
lib. 1.

Quamquam Jovem potius ab urbe nomen accepisse, nonnulli scripserint, & *Anxurum* ab *Anxure* derivatum, contenderint. Neque ego in alterutra tuenda sententia minimum quid pugnem, vel immorer; cum ad aliquod tantum momentum origini, quam suspicor Lanuvino nomini fuisse; addendum, hæc, quæ instituti ceteroquin nostri non sunt, huc adduxerim.

C A P U T II.

De Republica et Colonia Lanuvina.

UÆ Lanuvinis ab exordio forma Republicæ fuerit, divinare magis, quam certis argumentis statuere possumus. Quis enim, tot ante Romam Conditam sæcula, tantum luminis in obscurissima, ac potiori ex parte fabulosa, rerum serie ac narratione affulsisse sibi uni præsumserit, ut in tam alto veterum scriptorum silentio, tantaque titubatione, stabilem ipse pedem figere, ac, certa veluti de re, verba facere, prudenter posse, sibi persuadeat? Itaque conjecturam tantum, probabilem tamen, secutus, Lanuvinos ab sui exordio propriam per Magistratum, cui *Rex* nomen esset, Rempublicam administrasse, crediderim. Ita enim Græcis, a quibus originem Lanuvini primam traxere, mos fuit; ut urbs unaquæque, oppidum, pagus, insula, suum peculia-

culiarem haberet regulum. apud illos, scilicet, quemadmodum nullum fuit olim sine nomine saxum; ita nec sine rege. Quod & apud gentes in Novo Orbe detectas passim usuvenit. Quanto enim magis simpliciter, ac domi, populus quisque continuit se se; tanto neque in externos ipse dominatus, neque externa gens alia in ipsum dominata est. Hinc centurias regum in satis angusto, persæpe, regionis unius spatio, numeratas, legimus. Brevi tamen Lanuviorum Rempublicam suis regulis paruisse, certum est; eamque in Latinorum regum qui Albam Longam tenuerunt, regni partem, cum Latio reliquo, concessisse. Porro, vetustissimum Latinorum regnum (ut delecta ex fabulosis vero proximiora amplectamur) quingentis & quadraginta duobus annis ad Romam usque Conditam durasse fertur. Quo tempore no-

^a Liv. &
Dionys. lib. 1.

vemdecim a Latini reges hoc ordine nominantur. Primus omnium Picus, quem & Picumnus appellant, Saturni filius, annos septem & triginta; cui Faunus filius quadraginta quatuor annorum rex in regno successit. Tertius Latinus Fauni, a quo gens universa *Latini* appellati. Huic Trojanum Æneam, Lavinia filia in matrimonium accepta, successisse, vetusta & communis est fama; tresque, circiter, annos regnum obtinuisse, Latino defuncto, postquam triginta quatuor regnasset annos. Patri inter deos indigetes collocato successit in regno Ascanius, per annos octo & triginta. Hic Lavinium urbem a patre conditam Latinorumque regum sedem cum Alba Longa, quam ipse ædificavit in dorso montis, ad lacum; qui postea *Albani* dicti sunt; commutavit. Fuitque ea sedes Latinorum regum, donec cum regno ipso urbs interiit. Ascanio per annos viginti novem Silvius; mox Æneas Silvius triginta & unum; dein-

deinde Latinus Silvius quinquaginta. Hunc Alba Silvius excepit, ac novem supra triginta annos Latinorum regno potitus est. Postea Capetus viginti quatuor regnavit; Capy per octo & viginti annos suscepto. Post Capyn, Capetus alter tredecim; post hunc, octo Tiberinus; qui in trajectu fluminis, cui nomen olim *Albula*, extinctus, aquis nomen *Tiberis*, sive *Tiberinis*, fecit. Ab eo, bis viginti annos Agrippa. Mox Aremulus, sive Alladius novemdecim, Aventinus triginta septem, Procas tres ultra viginti regnare. Aventinus autem, in colle juxta Palatinum sepultus, nomen eidem *Aventino* fecit. Ceterum, Proca defuncto, Amulius, Numitore germano fratre natu maximo, cui jus in Latinorum regnum erat, vi pulso, regnum tanta partum injuria, annos ipsos quatuor & quadraginta occupavit. donec ipso in seditione per Romulum atque Remum, Iliæ Vestalis sororis suæ ex Marte (ut est in fabulis) filios, excitata obruncato, Numitori Latinorum regnum est restitutum. Cujus regnandi tempus intra decimum nonum annum fuit definitum. Hoc exeunte, Romulus Iliæ, filiæ ejusdem Numitoris, filius Romam condidisse perhibetur. Quæ Varronis sententia fuit; inciditque hic idem annus, juxta meliorem temporum atque certiore calculum inter millesimum ducentessimum quinquagesimum ab Orbe Condito; ante Reparatum vero, septingentesimum quinquagesimum quintum. Porro ab Urbe quoque Condita Latinorum regnum apud Albanos octoginta saltem annos duravit; quamdiu scilicet Romæ ab Romulo & Numa regnatum est. Quo tamen tam diuturno intervallo, exordia quoque Tulli Hostilii, qui tertius Romæ regnavit, comprehendente, nullum Albanorum sive Latinorum regum, præter Cluili-
lium,

lium, qui contra Tullum bellum suscepit, apud Livium nominari, mirandum est, & Metium Sufetium; neque illos quidem, *Regis*, sed *Dictatoris* appellatione recenferi. Cum ceteroquin Dionysius Clivium quoque, veluti Magistratum tantummodo, apud Albanos, ex eorum Senatus Consulto gerentem commemoraverit. Tullo autem Hostilio in Romanorum regem successo, devicti Albani, eorumque urbs, per quingentos, minus tredecim, annos Latinorum regni princeps & caput, Alba Longa diruta. triginta quoque oppidorum, fere ex Latinis, in quæ Albani Colonias suorum deduxerant, regnum ad Romanos translatum est. His itaque Latinis regibus Lanuvium, ad id tempus, cum paruisset; eorumque ex Coloniis una, eaque inter præcipuas fuisset; ad Romanorum ditionem transit. Mos tamen Reipublicæ gubernandæ, qui sub Albanis, sive Latinis regibus fuerat, idem etiam sub Romanorum potestate Lanuvinis permansit. Conveniendi, scilicet, inter omnes Latinos populos, ad Lucum, seu Caput, Aquæ Feren tinæ, ad radices Albani montis; qui locus multis hodie haud ita procul a recenti *Marino* oppido fuisse non immerito existimatur; ibique Fauno, seu Pico, seu tandem verius Latino regi, sub Latialis, sive Latiaris Jovis appellatione, sacrificandi; inque singulos, sacrificii partem sumendi; quam *viscerationem* appellabant: foedus inter se renovandi; ac denique de iis omnibus quæ futura essent e Latinorum omnium Republica, prospiciendi. Quæ omnia *Feria Latina* dictæ sunt; quasque, etiam sub Romanis regibus, Romanaque Republica, diutissime perdurasse, comperimus. Diu Lanuvini in fide Populi Romani mansere; tamque illustri ac præclaro ceteris civitatibus exemplo, ut *fidelissima urbs* merito fuerint nominati.

Verum,

Verum , anno qui M. Manlii mortem secutus est ,
 (is ob affectati Romæ regni suspicionem de Saxo
 Tarpejo sententiis judicum fuerat dejectus) L. Va-
 lerio III. A. Manlio III. Ser. Sulpitio III. L. Æmi-
 lio III. Tribunis militum Consulari potestate , hostes
 novi præter Volscos & suspectum Latium Lanuvini
 etiam , quæ urbs fidelissima fuerat (Livii *b* verba) ^{b Liv. lib.}
 subito exorti . quamquam enim miti admodum ac ^{6.}
 leni imperio in Latinos Romani uterentur ; eosque
 nonnisi perhonorifico *sociorum* nomine compellarent ;
 nihilo tamen minus , Latini defecere non semel ; &
 bellum simul omnes adversus Romanos susceperunt .
 Hos inter , præcipuo loco Lanuvini . Itaque Pedanis ,
 ipsis quoque Latinis populis , qui ab Romano exerci-
 tu obsidebantur , auxilio venerunt . Quod Livius tra-
 dit . *Venerant enim* , inquit , *¶) ab Lanuvio Antioque au-*
xilia .c Et Antiatibus , Volscis illis quidem , intra ta- ^{c Lib. 8.}
 men Veteris Latii fines sitis , iidem adversus Roma-
 num , communem Latinorum & Volscorum hostem ,
 se conjunxerunt . *Aricinos tamen* , pergit Livius , *La-*
nuvinosque ¶) Veliternos Antiatibus Volscis se conjun-
gentes ad Asturæ flumen Menius improviso adortus fudit .
 Hæc autem in Consulatu L. Furii Camilli & C. Mæ-
 nii Nepotis gesta sunt , anno scilicet Urbis Con-
 ditæ trecentesimo sextodecimo . Bello demum La-
 tino ab Romanis prospere gesto ; cum in Latinorum
 urbes diversimode pro meritis animadversum esset ;
 multæque severissime tractarentur ; Lanuvini a Ro-
 manis , maximis honoribus , ultro iisdem oblatis , in
 societatem non modo , verum & in civitatem Ro-
 manam accensiti sunt . Tunc enim fuit , quando La-
 nuvinis , auctore *d* Livio , civitas data , sacraque sua ^{d Ibidem .}
 reddita , cum eo ut ædes lucusque Junonis Sospitæ
 communis Lanuvinis municipibus cum Populo Ro-

mano esset. Ex eo quoque tempore Lanuvium *Municipium* est appellatum, & Lanuvini *Municipes*. Fuisse autem Municipiorum jura latissima, atque amplissima privilegia. Porro Municipium Lanuvinum honestissimum semper fuit, clarissimisque viris inclauit, qui Romana, ut jam dictum est, Civitate donati, Magistratus quoque summos ingenti cum laude Romæ, totaque Romana Republica, obtinuerunt. quique illustres illas familias, quarum nomina & res gestas infra recensebimus, Populo Romano dederunt. Belli autem Punici secundi ætate & in Romanorum mansere fide, & Romanis exercitibus annonam & commeatus abundanter suffecere. *Siquidem Q. Fulvius*,
 e Lib. 26. inquit Livius e, *quum, Annibalem Latina via iturum, satis comperisset; ipse per Appiæ municipia, quæque propter eam viam sunt, Setiam, Coram, Lanuvium, premisit, ut commeatus paratos et in urbibus haberent, et ex agris deviiis in viam proferrent.* Non solum autem commeatus Lanuvini, in maximis belli Punici angustiis, arctissimisque rebus, Populo Romano abundanter, sed & strenuos milites subministravere: Hos Silius inter Latinos ceteros sic recenset: f

*Sacra manus Rutuli, servant qui Daunia regna,
 Laurentique domo gaudent, et fonte Numici;
 Quos Castrum, Phrygibusque gravis quondam Ardea misit,
 Quos cæso de-vexa jugo Junonia sedes
 Lanuvium, ac altrix casti Collatia Bruti:
 Quique immite Nemus Tri-viæ, quique Ostia Tusci
 Amnis amant.*

Quam strenue vero eo bello Lanuvini se gesserint, Silius idem testimonio præclarissimo ac documento est. Cum enim Capua Romæ æmula ad Annibalem jamdiu defecisset; eamque ob defectionem res Romana inclinata adeo fuisset, ut parum abfuerit, quin

Romanum nomen penitus a Punicis armis exstingueretur; in ejus urbis recuperatione, in qua tantum momenti pro alterutra, cui cederet, parte, stabat; Milo Lanuvinus, ac Lanuvinorum dux, eo quod in Capuæ muros primus ascenderat, a Q. Fulvio Consule, Romanique exercitus duce murali corona, publice ac perhonorificentissime, donatus est. En Sili carmina g:

g Lib. 13.

*Famque superstantem muro, sociosque Milonem
Voce attolentem pubes Campana videbat.*

Atque infra ex Fulvii Consulis persona:

*Lanuvinio generate (inquit) quem Sospita Juno
Dat nobis, Milo, Gradivi cape victor honorem,
Tempora murali cinctus turrita corona.*

Quod autem Lanuvinus hic Milo fuerit, Siliique carmen ita legi debeat, *Lanuvinio generate* *Milo*, non autem *Lavinio generate*, ut perperam mendosa quædam exemplaria exhibent; omnia evincunt. In primis templum Junonis Sospitæ, quod Silius hoc loco memorat, quodque certo certius Lanuvii fuit, non Lavinii. Deinde lex carminis. si enim dicas *Lavinio generate*, secundam vocis *Lavinio* syllabam, quæ longa est, absque ratione corripies; si autem dixeris *Lavinio generate*, contractione uteris nominis *Lavinium* apud antiquos minime usitata. Siquidem apud probatos Latinitatis scriptores *Lavinus* & *Lavina* adjectiva sunt nomina ex *Lavinio* primitivo suo derivata, ut vel ex illo tantum Virgilii, *Lavinaque venit littora*, satis constat. Denique respexit Silius in Milonis hujus virtute recensenda & laudanda, ad T. Annium Milonem Lanuvinum Publici Clodii interfectorem, pro quo celeberrima illa exstat Cicero- nis Oratio. At T. Annium Milonem hunc Lanuvinum, non Laviniensem aut Lavinatam fuisse, sex-

centa apud ipsum Ciceronem ea in Oratione testimonia confirmant. *Lanu-vio* igitur *generate - Milo* apud Silium omni dubio procul legendum est.

Ceterum, Colonia quoque Romanorum Lanuvium deducta est. quo tamen tempore potissimum, aut a quo primum deducta, minime constat. Certe Civili bello inter C. Marium & L. Sullam exorto, Lanuvium Colonia erat. Legimus namque, hanc urbem, quod Sullanæ factionis esset, una cum vicinis ejusdem factionis Coloniis a Mario devastatam fuisse. Scilicet L. Florus in T. Livii Historiarum Epitome *h*: *Marius* inquit, *Antium* & *Ariciam* & *Lanu-vium* Colonias devastavit. Ita enim cum Cluverio legimus, non *La-vinium*, ut male nonnulli; atque ita legendum esse *Lanu-vium*, Appianus iisdem omnino verbis, (si quod Græce scripsit, exceperis) fatis evincit. Ait enim, μάειθ δ̄ εἶλε Ἀντίον ἔ Ἀρίκιαν ἔ Λανύβιον *i*: *Marius* autem sustulit, perdidit *Antium*, & *Ariciam*, & *Lanu-vium*. Ex his haud debilem infirmamque conjecturam facere licet, Lanuvium a L. Sulla paulo antequam Marius illam vastaret, Coloniam fuisse deductam; tum quia in illam Marius potissimum, tamquam in Sullanum opus, exarsit; tum quia Ariciam Lanuvio proximam, eodemque Marii furore vastatam, paulo ante a L. Sulla Coloniam deductam fuisse, ex Frontino certo cognovimus. Ait enim Frontinus, in eo quem de Coloniis librum conscripsit: *Aricia oppidum Lege Sullana est munitum*. ex quibus etiam locus Strabonis a Cluverio restitutus asseritur; in quo Lanuvium Romanorum Coloniam nominavit. τὸ Λανύβιον πόλις ἀποικισθ̄ Ρωμαίων. *Lanu-vium* urbs habitata a Romanis, scilicet, *Colonia* Romanorum. Atamen hanc ipsam urbem, quo tempore Coloniam fuisse ex hætenus allatis testimoniis fatis constat, etiam

h Epitom.
Liv. l. 80.

i Bell. Civ.
Lib. 1.

Mu-

Municipium, illudque honestissimum, & Tullius, & post illum longo tempore, Tacitus nominavere. Et Tullius quidem, ad calcem Orationis pro Lucio Licinio Murena Lanuvino habitæ: *k* *Date, inquit, hoc ipsius pudori, date patri mortuo, date generi, & familiae. date etiam Lanuvio Municipio honestissimo, quod in hac tota caussa frequens ac mœstum vidistis.* Tacitus autem: *l* *Sulpicius, inquit, Quirinus ortus apud Municipium Lanuvium.* Quod quidem ad Ciceronem attinet, de Lanuvio is loquebatur, antequam Nova Militaris Colonia ab C. Cæsare Dictatore eodem deduceretur, cum jura & nomen Coloniae antiquitus a Sulla deductæ, post Marii vastitatem, jamdiu amisisset, vetusque Municipium appellaretur. Certe Frontinus Coloniam militum ab Dictatore Lanuvium ductam prodidit disertis verbis: *Lanuvium vero, inquit, muro ductum; Colonia deducta a Divo Julio. Ager ejus, in limitibus Augusteis, pro parte est adsignatus militibus veteranis, & pro parte Virginum Vestalium, lege Augustana, fuit adsignatus. sed postea Imperator Hadrianus Colonis suis agrum adsignari jussit.* Ex quibus etiam rationem habes, quam Julius Cæsar, in nova Lanuvium deducenda suorum Colonia, adhibuit. Muro enim urbem circumdedit, cum fortasse ex Mariana illa vastatione vel penitus, vel certe potiori ex parte, mœnia ejus in ruinis adhuc jacerent. Ceterum ab Augusto Colonorum numerum auctum, innuit Frontinus; dum, Lanuvinum agrum in limitibus Augusteis, scilicet ab Augusto definitis, atque metatis, pro parte militibus veteranis adsignatum fuisse, describit. Qui namque Coloniam aliquam, militum præsertim, ac multo magis veteranorum, deducebat; idem iis agri partem, quam colerent, ac unde commode pro laborum militiæque præmiis sustentarentur, ad-

k Cic. pro Muren. in fin.

l Tacit. Anal. l. 3.

adsignabat, ac dividebat. Porro Augustus idem, lege lata, ejusdem Lanuvini agri partem virginibus Vestalibus attribuit. Auētam rursus eandem Coloniam ab Hadriano, Frontinus significavit; immo de novo ex militibus suis deductam. Siquidem diserte tradit, Hadrianum Colonis suis agrum adsignari jussisse. illum nempe agrum, quem, lege lata, Augustus Vestalibus attribuerat. Ex qua tam frequenti novarum semper Coloniarum deductione Lanuvium facta, soli ubertatem & amœnitatem, quippe quo tanto numero, idemtidem, ad promerita in senectute capienda otia, milites deducerentur, cognoscere atque perpendere satis possumus. Certe Cicero Lanuvinum agrum, quique circa ipsum Latini sunt, cum fertilissimis felicis Campaniæ quibuslibet non immerito comparari potuisse putavit: inquit enim: *Ipsum hercle Lanuvium, in Ariciam, Tusculum cum Calibus, Theano, Neapoli &c. comparabunt!* Ceterum, Lanuvini Antonino Imperatori quasi restitutori Coloniae, statuam publice posuere, in cujus inscripta basi, se se, & *Senatum, & Populum, & Veteres* utroque nominavere. En illam, qualem Gruterus nobis servavit, ac tradidit, ex Pighii, Ursini, Ligorii, Gudianorumque eruditorum virorum, accuratissima recensione: n

m Orat. de
de leg. Agr.
contra Rull.

n pag. 253.
Lanuvii in
Latio.

IMP. CAESARI
DIVI HADRI // ANI F.
DIVI TR // AIANI
PARTH // ICI NEP
DIVI // NERVAE PRONEP.
T. AELI // O HADRIANO
ANT // ONINO AVG. PIO
PONT. // MAXIMO TRIBVN
POTEST // AT. II. COS. II. P. P.
SENAT // VS POPVLVSQVE
LANV // VINVS VETERES

Quam sic in duas partes divisam describendam curavimus, ut fideliter fragmentum lapidis repræsentarem. In ea vero peculiariter id notandum; quod Lanuvini Senatum adhuc haberent, & Populum, quasi libera omnino civitas essent, atque Respublica. Cum tamen contrarium potius omnino constet; eos scilicet Antonino Imperatori, cui statuam se posuisse confirmant, in omnibus paruisse. Itaque formula illa, *Senatus Populusque Lanuvinus*, publice tantum eam statuam fuisse Antonino positam, vere significat; estque communis omnium urbium ac populorum formula, ex celeberrima illa Romanorum: *Senatus Populusque Romanus*, quam sic concisam S. P. Q. R. a Sabinis mutuam referunt, cum ii hanc interrogationem: *Sabinis Populis Quis Resistet?* in bellicis signis inscripsissent, Romanique iisdem prorsus usi elementis, *Senatus Populusque Romanus*, præclare responderunt. In aliis quoque lapidibus, quos infra dabimus, *Senatum Populumque Lanuvinum*, seu *Lanuvinum*, descriptum expressumque reperies, in ea nempe quam Agilio Septentrioni Pantomimo statuæ publice erectæ apposuerit, inscriptione, & in altera ad statuam Otacillæ Julii Philippi Imperatoris conjugis, sic legenda: *p*

*o vid. infra
Cap. 3.*

*p ex Ligor.
v. Lanuvio.*

MARCIAE OTACILLAE
SEVERAE AVGVSTAE
IMPER. M. IVL. PHIL. AVG.
CONIVGI
S. P. Q. LANIVINVS

Et sub statua T. Aurelii Augusti liberti cum hac dedicatione, quam in oppido *Civita Lavinia* legimus:

T.

T. AVRELIO
 AVG. LIB.
 APHRODISIO
 PROC. AVG.
 A RATIONIBVS
 S. P. Q. L.
 DEDIC. Q. VARINIO Q. F.
 MAEC. LAEVIANO AED.

En tibi alius Lanuvinorum Magistratus, *Ædiles*. quorum etiam Romæ erat, locum collocandis statuis publice assignare, easque rite ac solemniter dedicare.

Profecto in dedicatione statuæ Antonini, se se *Veteres* Lanuvinus Senatus Populusque nominavere; quod gloriosum maxime sibi ducerent, antiquissima patria esse; quodque veteris, quodammodo, Majestatis ac Libertatis antiquorum Lanuvinorum in possessionem, jure veluti postliminii, ab Antonino se se restitutos fuisse, sibi blandirentur. Ita & Propertius Vejios, quondam potentissimum Hetruriæ populum,

q *Eleg.* 10. *Veteres* nominavit: q
 lib. 4. v. 27.

*Et Vei Veteres, et Volscum regna fuistis,
 Et vestro posita est aurea sella foro.*

Num vero Res Lanuvina ad Dictatorem venerit aliquando, affirmare minime ausim. Non me fugit, Romanos ab Latinis hunc Magistratum creandi morem accepisse; Albanorumque ab Livio Dictatorem, & Tusculanorum, inter ceteros r, memorari. Quis autem vel ex adolescentulis illud Tullii non legit in Miloniana? *Erat autem Dictator Lanuvii Milo*. Verum ex hoc testimonio vix aliud certi possis colligere, quam quod Milo, *Dictatoris* sacro veluti munere ac sacerdotio Lanuvii fungeretur. Siquidem ad prodendum

r *Lib.* 1. &
 lib. 6.

dum demum flaminem hunc Dictatorem Lanuvium se contulisse, testimonium idem confirmat. Hoc quidem certum est, Lanuvinam civitatem sub Imperatoribus, etiam *Rempublicam*, vulgari omnium locorum vocabulo, appellatam, & Romæ virum aliquem, semper, auctoritate pollentem, qui ejus curam ageret, ne quid caperet detrimenti, habuisse. *Curatorem* hunc Reipublicæ Lanuvinorum, sive Lanivinarum, exhibet lapis magnus apud Gruterum, ad Cardinalis Carpensis suburbanam villam delatus, ex vico nunc *Corocollo*, forte olim *Caracalla* appellato, Gabios inter & Tiburtinos; ex magnifici operis demolito sepulcro, quod statuæ ornabant. Itaque sub C. Cæsonii statua incisi hi tituli: *f*

f pag. 381.

C. CAESONIO C. F. QVIR. MACRO RVFINIANO
 CONSVLARI SODALI AVGVSTALI COMITI IMP.
 SEVERI ALEXANDRI AVG. CVR. R. P. LANIVINOR. ñ.
 PRO. COS. PROV. AFRICAE. CVR. AQVAR. ET MINIC.
 LEG. AVG. PR. PR. GERMAN. SVPERIORIS. CVR. ALVEI
 TIBERIS CVR. R. P. TEANENS. LEG. AVG. PR. PR. PROV.
 LVSITAN. CVR. R. P. TARRICINENS. PROCOS. PROV
 ACHAIÆ LEG. LEG. VII CLAVD. CVR. R. P. ASCVLAN
 LEG. PROV. ASIAE. PR. LEG. PROV. BAETIC. TRIB. PL.
 QVAESTORI PROV. NARBON. TRIB. LEG. I. ADIVTRIC
 DONATO. DONIS MILITARIB. A DIVO MARCO
 ññ. VIR. CAPITALI
 PATRI DVLCISSIMO ET INCONPARABILI
 CAESONIVS LVCILLVS FILIVS
 CONSVLARIS

Cajus hic Cæsonius, igitur, bis Curator Reipublicæ Lanuvinorum inscribitur; atque id muneris sub Severo Alexandro Imperatore gessisse, hinc docemur: Quam vero illustris ob res præclare gestas, & magistratus obitos, idem fuerit, lapis singillatim recenset; quem sic inoffenso pede legisse, fatis fuerit: *Cajo Cæsonio, Caji Filio, Quirina*, (scilicet ex Tribu) *Macro, Rufiniano*, (Rufini forte alicujus hæredi) *Consulari, So-*

D

dali

dali Augustali, Comiti Imperatoris Severi Alexandri Augusti, Curatori Reipublicæ Lanuviorum secundum, Pro-Consuli Provincia Africa, Curatori Aquarum et Miniciæ, Legato Augusti, vel Lege Augusta, Pro-Pratori Germania Superioris, Curatori Alvei Tiberis, Curatori Reipublicæ Teanensium, Legato Augusti, Pro-Pratori Provincia Lusitania, Curatori Reipublicæ Tarriciniensium, Pro-Consuli Provincia Achajæ, Legato Legionis Septimæ Claudie, Curatori Reipublicæ Asculanorum, Legato Provincia Asia, Pro-Legato Provincia Bætica, Tribuno Plebis, Questori Provincia Narbonensis, Tribuno Legionis Primæ Adjutricis, Donato Donis Militaribus a Di-vo Marco (supple ex Gruteri interpretatione, Antonino Caracalla) Trium-viro Capitali, Patri Dulcissimo, et Incomparabili, Cæsonius Lucillus Filius, Consularis, monumentum hoc posuit, et exornavit. Ego vero in tam longa titulorum serie explicanda non immorabor; nimis enim ab instituti operis proposito abducerer, si in his interpretandis subsisterem, quæ peculiare non immerito sibi Commentarium implere possent. Et infra, ubi de Junonis Sospitæ Lanuvinæ templo fermo erit, lapidem non absimilem, licet dimidio plus brevioribus titulis exaratum, Publio Sextilio sacrorum Lanuviorum Junonis Curatori dedicatum, accurate interpretatum a nobis invenies.

Num autem Lanuvii per proprios Consules Respublica fuerit administrata, post ipsius Romanæ Reipublicæ interitum, atque adeo Antoninorum ætate, sub quorum imperio Lanuvina Civitas, eorum patria, maxime restituta ac celebrata est, dubitare quis posset. Ex eo quod Mevio Donato Lanuvino inscriptus lapis, sub ejus statua olim, Consulem illum nominet. Lapidem, quamvis vetustate atque tempestatum popellique injuriis penitus ferme corruptum atque exesum, aliqua tamen ex parte, in oppido *Civita Lavinia,*

nia, ante fores Sacrae Aedis principis, ubi prostat, nuper sic legimus:

C. MEVIO. C. F. DONATO
 LANVINO CONSVLI
 PROCONSVLI SICIL. I.
 — — — PROVINCIAE. P. R.
 — — — HONORI SI.....
 — — — PROVINCIAE
 — — — — — SVI LATIVM
 — — — — — VMBRO..
 — — — — — AELI. C. AVG.

Num vox illa *Lanuino* adjungenda tantum nomini Mevii Donati est; ut illum civem Lanuvinum fuisse significet; num vero voci *Consuli* est conjungenda, ita ut Mevium Donatum *Consulem Lanuvinum*, sive *Lanuvinorum*, fuisse, intelligamus? Res mihi fit incertissima. Potuit enim Mevius hic e Romanis, suffectis saltem, Consulibus unus fuisse; potuit aequo Lanuvii Magistratum, qui *Consulatus* diceretur, administrasse. Scimus enim alias Latii urbes, ut, puta, Tusculum, peculiare suos Consules habuisse. quamquam id vel antequam in Romanorum potestatem venirent, vel certe ipsa Romana florente Republica contigisse, tantum, videatur. Ego vero eruditioribus viris litem hanc decidendam lubens permitto.

C A P U T III.

De Lanuviorum Templis.

OMPLURA, immo plurima, Lanuvii, diis, deabusque exstructa atque dedicata fuisse templa, ingenti mole conspicua, cultuque ac religione præclara, urbis vetustas atque nobilitas fidem faciunt; & luculentum Ciceronis testimonium. qui libro secundo de Finibus postquam dixisset L. Thorium Balbum fuisse Lanuvinum, de ipso sic addidit: *Ita non superstiosus (fuit Thorius) ut illa plurima in sua patria sacrificia, et) fana contemneret.* Ceterum, de illis, si Junonis Sospitæ unum excipias, vix ulla ad nos scriptorum monumenta pervenere. Paucula nihilominus, quæ, improbo sane labore, conquisita sparsim collegimus, hic apponimus; de Junonis ejusdem celeberrimo templo, in sequenti capite, fusissime narraturi. Primum omnium, itaque, Jovis templum Lanuvii quondam fuisse, vetus inscriptus lapis a Pyrrho Ligorio allatus a, quem circa Lanuvium effossum refert, argumento esse potest. Hunc ita legimus:

a Ligor. lib.
A. L. v. A-
mia. & Fa-
brett. c. 9. f.
603.

M. AMIVS M. F. PAL. BALBVS
SACERDOS IVNONI REG. SISP
ITAE LANVMVIANAE FECIT
VIVENS ET AMIO IVNIO FI
LIO SACERDOTE IOVI SISP.
ET AMIAE MATRI PISSIM.
IN FR. P. XIIIX. IN AGR. PED. XXVI.

Ex hoc enim lapide Amium Junium Marci Amii Lanuvini filium sacerdotem Jovis *Sispitis* seu *Sispiti*,
nem-

nempe Sospitatoris, Lanuvii fuisse, comperimus. Quare Jovi templum ibidem exstructum, non immerito quis colligat. Quod tamen Junonis Sospitæ templo conjunctum fuisse, & ejusdem veluti pars existisse videtur. Siquidem tum allata inscriptio, tum altera, quam mox afferam, Jovem Junoni Lanuvinae conjungit; unde duo hæc numina a Lanuvinis eodem simul templo coli consuevisse, verisimile est. Habet enim alter apud Lanuvium erutus lapis, ex Fabretti testimonio *b*:

b Fol. 754.
c. 10.

IOVI OPTIMO MAXIMO ET
IUNONI REGINAE
SACRVM
M. CORNELIVS M. F. M. N.
LENTVLVS PRAEFECT
FABR. OSTIEN.
IIII VIR QVINQ.
SVA PECVN.
V. S.

Cujus concisas notas infra, ubi de Junonis templo, interpretabimur. Lanuvinum hunc Jovem, *Fugum* aliquando vocatum, docet nos Lanuvinus lapis, apud Ligorium *c* his notis:

c v. Xanthiano.

IOVI IVGO CONSERVATORI
PRAED. XANTHI
M. AVRELIVS M. AVRELJ
COMM. AVG. LIBERTVS XAN
THVS MINISTRATOR
OPER. SCAMBILLORVM
THEAT. VNIVERS.

Ita

Ita vero Juppiter *Jugus* est appellatus quemadmodum Juno *Juga* sive *Jugalis* est dicta. scilicet quod jugandarum puellarum seu conjugio firmandarum præsides haberentur. Ceterum, & aliud Jovis templum Lanuvii in foro, aut circa forum fuisse, Livii verba innuere videntur *d.* Ait enim V. C. A. DLII. de cælo tacta fuisse viam publicam Vejis, forum & ædem Jovis Lanuvii, Herculis ædem Ardeæ. De hoc tamen Jovis templo nullum, præter hoc Livii testimonium, vetustum monumentum invenimus. Martis quoque *Paciferi* ædem, sive aram Lanuvii exstitisse, probat inscriptio, Martis signo olim Lanuvii appo-

d Liv. lib.
32.

e Ligor. v.
Ara di Marte.

sita e:

MAVORTIO SACRVM.
HOC SIGNVM
A SERVO TANGI
NEFAS EST

Ideo autem *Paciferi* Martis ædem, sive aram designat inscriptio; quia signum ipsum Martis a servo tangi nefas esse, edicit. Mars enim, in bello qui capiuntur, servos facit. Signum proinde Martis quod a sui cultu & veneratione, publico edicto, servos arcebat, id non nisi Martis *Paciferi* fuit; scilicet Martis qui finitis bellis, pacis per arma partæ præses & custos incorruptissimus esse volebat; quique ipso bello nil aliud quam securiorem stabilioremque pacem inferre intenderat. Mars hic *Pacifer* Lanuvinus & Mars *Victor* idem est appellatus; siquidem Lanuvino Marti *Victori* Claudia Peneleia pro mariti salute votum fecit his verbis: *f*

f Ligor. v.
Pambeo.

MA-

MAVORTIO VICTORI
 PRO SALVTE T. CLAVDJ
 PAMBEI LANISTAE
 CLAVDIA PENELEIA
 MARITO FIDELISSIMO
 SVA PECVNIA
 VOT. SOL. LIB. MERITO.

Porro, Apollinis templum Lanuvii conspicuum, quodque plures sacerdotes curarent, Agilii Septentrionis inscriptio fatis evincit. Hæc enim, Lanuvii effossa, sic habet, ut ipsi lapidem legimus:

M. AVRELIO. AVG. LIB.
 AGILIO. SEPTENTRIO
 NI PANTOMIMO. SVI
 TEMPORIS. PRIMO. SACERDO
 TI. SYNHODI. APOLLINIS. PA
 RASITO. ALVMNO. FAVSTINAE
 AVG. PRODVCTO. AB. IMP. M.
 AVREL. COMMODO. ANTONI
 NO PIO. FELICE. AVGVSTO
 ORNAMENTIS. DECVRIONAT.
 DECRETO. ORDINIS. EXORNATO
 ET. ALLECTO. INTER. IVVENES
 S. P. Q. LANIVIVS

Ad sinistrum vero latus, fractum licet & mutilum, legimus:

-- -- -- -- CVS COMMODO
 -- -- -- -- -- -- -- -- -- NTONINO
 COSS.

Nem-

Nempe locus statuæ iis Consulibus assignatus. Ex hoc lapide igitur constat, quod Apollo templum Lanuvii habuerit & sacerdotes & synodum, hoc est *Concilium*, sive *Collegium*, seu tandem *sacerdotum corpus*, qui *Parasiti* inde dicebantur, quod ridiculi essent, & ad tibicinem tripudiarent, & in publico convivio ad Apollinis templum canerent. Ad hos alendos Parasitos nummorum aliquid ab Astidiis Lanuvinis civibus legatum fuisse, memorat lapis in prædiis Caroli Bonelli, apud Lanuvium existans, quem nuperrime ipsi legimus in hæc verba:

Q. ASTIDIUS C. F. CELER PRO HONORE. AE....
 Q. ASTIDIUS SP. F. APOLLINARIS. PATER. PRO HONO.....
sic FLAMONI H-S x̄v.
 IN REFLECTIONEM PARASITI INTVLERVNT.

Licet alii pro *Q. Astidius*, utroque loco *D Astidius*, & pro *Parasiti*, vel *Balnei*, vel *Balinei* legerint.

*g ap. Jo. Vail-
lant in num.
famil. Papiæ.*

Sed & Mercurium templo auctum a Lanuvinis, percussus *g* nummus cum Mercurii hinc effigie, illic cithara, a L. Papio Lanuvino Romæ Quæstore, designat. Quemadmodum enim, Junonis Solpitæ caput, in nummis Lanuvinarum familiarum impressum, Junonis ejusdem templum Lanuvii celeberrimum fuisse, innuit; ita Mercurii imago in earumdem familiarum nummis repræsentata, illum Lanuvii templo cultum, probare congrue videtur. Hujus nummi cum ceteris accuratam interpretationem infra leges, ubi de Lanuvinorum familiis Romæ illustribus sermo erit. Vestam pariter cum Penatibus Lanuvii ædem habuisse, ubi perpetuo igne coleretur, nullus dubito; cum hæc, inter Trojana numina ab Ænea in Latium advecta, locum facile principem tenuerit; Lanuviumque in agro olim Laurenti fuerit, ac Lavinio urbi ab Ænea excitatæ proximum quam quod maxime.

me. Quod & Alexander ab Alexandro, in Genialium dierum libris *h* memoriæ prodidit; scribens quod ex ^h *Lib. 3. c. 3.* omnibus Magistratibus, soli Consules, Dictatores, Prætoresque Consularibus auspiciis creati, antequam adirent Romæ Magistratum, Lanuvii Vestæ & Penatibus rem divinam faciebant. Nisi tamen Alexander, *Laavinii* his diis ab Romanis Magistratibus sacrificatum, significare voluit; & *Laavinium* cum *Lanuvio* idem veluti oppidum esse censuit. quæ, inter minus antiquos scriptores, opinio multorum fuit. quam tamen falsam omnino, toto hoc libro planissime demonstramus.

Rusticis etiam diis pluribus ædiculas, sive aras, Lanuvii, nunc intra, nunc extra pomœrium, antiquitus excitatas, inscriptæ nonnullæ iisdem dedicationes produnt. Harum una Xanthiano e rure M. Aurelii Xanthi, qui M. Aurelii Commodi Imperatoris libertus inscribitur, producta, Vertumnum & Cererem frugiferam nominat *i*:

i *Ligor. v.*
Xanthiano.

VERTVMNO ET
CERERI FRVGIF.

SAC.

M. AVRELIVS NAP.
CAES. AVG. COMMOD.
LIBERTVS
XANTHVS

Vertumnus autem (nam de Cerere omnia notissima) deus fuit apud Latinos Romanosque, idem qui *Proteus* apud Græcos; *Vertumnus* dictus, quod in omnigenas se se figuras verteret. Hic Pomonam Nympham adamasse perhibetur, cujus saltem conspectu sibi ut frui liceret, in nullas non formas se transmutasse. Mercaturæ alii Vertumnum præsidem invocabant, utpote quæ, res vertendo, exerceatur. Quapropter, simula-

E

crum

crum prægrande fuerat illi Romæ constitutum, circa forum, in ultimo vico thurario, mercatoribus & institoribus frequentissimo, quos *Thusci turbam impiam vici*

k Sat. 3. l. Horatius *k* vocavit. de quo & Cicero meminit, &

l Epist. xx. Horatius idem ad librum suum verba faciens, *l*

lib. 1.

Vertumnum Janumque, liber, spectare videris;

Scilicet ut prostes Sosiorum pumice mundus &c.

Alii Vertumnum deum fuisse humanarum cogitationum præsidem prodire: quod sapientis sit mutare seu *vertere* consilium; unde *iniquo Vertumno natos* dicebant homines, qui suas regere cogitationes non possent. Hinc Horatius pariter: *m*

m Lib. 2. Sat.

7. v. 14.

Vertumnis, quotquot sunt, natus iniquis.

Denique, quod maxime ad rem nostram facit, habitus est Vertumnus, eo quod Pomonæ maritus esset, fructuum per Autumnum præses, simul cum conjugē. quemadmodum Zephyrum, Floræ maritum, florum, verna tempestate virentium, cum eadem Flora simul, patronum dixerunt. Inde autem *Vertumnus* dictum memorant, *quod anni vertentis poma perciperet.*

n Ligor. v.

Ampfania.

Robigus pariter, Ceres, & Flora æde culti, vel certe ara, statua, vel signo, a Lucio *n* Ampfania Merenda, non longe a Lanuvio repertus lapis in via Campana-Latina commemorat:

ROBIGO ET CERERI ET FLORAE
SAC.

L. AMPSANIVS MERENDA LANVMVINVS
PRÆF. PRÆTORIVS PECVNIA S
D. D.

De Robigo, qui deus frugum, ad cavendam in eis *robiginem*, sive *rubiginem*, apud veteres rusticos habe-

o Vulp. Vet.

Lar. tom. 3.

lib. 4. cap. 3.

pag. 44. &

seqq.

batur, nonnulla diximus nostro de Antiatribus *o* libro; ubi & sacrificii specimen eidem facti, ex rei rusticæ Latinis auctoribus, recitavimus.

C A P U T IV.

De Templo Junonis Sospitæ Lanuvii.

QUOD omnium maxime Lanuvinam urbem apud gentes universas, sæcula per quamplurima, illustravit, & celebratissimam reddidit, templum fuit Junoni Sospitæ dedicatum. Hujus tamen conditi tempus & conditoris nomen non satis liquet. Illud quidem ab iisdem qui Lanuvium urbem condiderunt, excitatum constat; ac proinde urbis ipsius æquale fuisse, in comperto est. Verum, cum de urbis Lanuvinæ origine & Conditoribus, minime inter scriptores conveniat; hinc factum, ut de Junonis quoque templi conditore, quisnam fuerit, res in incerto permanserit. Nos tamen, qui Appiani testimonio, in primo hujus libri capite recitato, Diomedem Græcum hominem (non Trojanum, ut quidam per errorem meminere) Lanuvinæ urbis conditorem fuisse, non temere nos credere, jam indicavimus; ad eundem Diomedem, tamquam ad auctorem, celeberrimum Junonis templum Lanuvii excitatum, non immerito referendum, putamus. Quod si cui minime arrideat, ad Aborigines, Pelasgos, Curetas, atque Sicanos, antiquissimos, atque ex primis Latii populis & colonis, templi ejusdem originem, ille referat, per me licebit. *Sospitæ* titulo Junoni id templum dedicatum; quod in has terras, post tot emensos pelago labores, tot pererratos populos, post varios casus, post tot discrimina rerum, ab Junonis numine (quod maxime Græcis contra Trojanos favit) incolumem se se perductum fuisse, templi ejusdem conditor posteris omnibus perpetuo testatum voluerit. Est enim

Sospes, si e Græco fonte originem verbi derives, (quemadmodum vere plurimarum Latinarum vocum est derivanda) est, inquam, *sospes*, qui *salvo pede*, ex itinere, ad optatum denique locum pervenit. Scilicet ex $\sigma\acute{\omega}\zeta\omega$ *servo* & $\pi\acute{\epsilon}\varsigma$ *pes* composito vocabulo *sospes*. Porro *Sospita* Juno, Juno est *servatrix*, quæ scilicet, quos habet curæ, *salvo pede* ad destinatum terminum perducit. *Sispita* etiam dicta est Lanuvina Juno, ut patet ex antiquis inscriptis lapidibus Lanuvii effossis, quos infra recitabimus. Quamquam autem nullum sit dubium, eandem *Sispitam* ac *Sospitam* Junonem fuisse; non tamen acquieverim dicentibus, Junonem *Sospitam* a Volscis, propria eorum lingua, *Sispitam* appellatam. Cum Lanuvium neque Volsci nominis, neque originis, neque linguæ, sed Latinum Latinissimum semper fuisse, plane constet. Vel, itaque, lapidarii in incidendis iis notis, ut passim usu venire periti norunt, is fuit error, ut *Sispitam*, pro *Sospita* inscriberet; vel certe deterioris ævi barbarie inquinatum illud vocabulum fuit. *Argolidis* etiam Junonis, templum idem fuisse aliquando appellatum, testatur a Ælianus his verbis: *Draconum quoque peculiaris erat divinatio. nam ꝑ) apud Lavinium Latii oppidum, (quod nomen accepit a Lavinia Latini filia, quo tempore Latinus una cum Ænea bellum gessit contra Rutulos, eosque vicit: ꝑ) condidit Æneas Trojanus Anchisæ filius prædictum oppidum, quod Romæ quasi a via dici possit. Ex hoc quippe profectus Ascanius Æneæ ꝑ) Creusæ Trojanæ filius Albam condidit; cujus Colonia est Roma.) apud Lavinium hoc, inquam, sacer est lucus magnus ꝑ) opacus, juxtaque illum ædes Junonis Argolidis: in luco vero antrum est amplum ac profundum, quod draconis est cubile. In lucum quotannis virgines certis diebus ingrediuntur, quæ mazam gestant manibus, oculos fasciis devinctæ. Eas recta ad latibulum divinus quidam*

a Lib. II. de
Animalibus,
cap. 16.

dam spiritus deducit. Progrediuntur illæ sensim, ac pedetentim, sine offensione, ac si detectis oculis viderent. quod si virgines fuerint; cibos tamquam puros, & deo gratæ animanti convenientes admittit draco: sin minus, non attingit; corruptas esse intelligens & divinans. Formicæ vero hanc reliquæ ab illo mazam minutatim confractam, ut levius ferant, e luco exportant, expurgandi gratia loci. Hoc cum fit, ab indigenis animadvertitur; & quæ ingressæ fuerant, indicantur, examinanturque; & cujus pudicitiam esse violatam constiterit, pœna legibus constituta plectitur. Egregie hic falsum fuisse Ælianum, dum Junonis Argolidis ædem, lucum, ac draconis in eo antrum, & reliqua de virginibus, quæ persequitur, monumenta, apud *Lavinium* fuisse tradit, certissimum est. cum hæc omnia apud *Lanuvium*, non apud *Lavinium*, fuisse, quamplurima, eaque luculentissima, quæ mox afferam, scriptorum antiquissimorum testimonia satis superque evincant, atque extra omnem dubii aleam prorsus constituent. Bene quidem *Lavinii* originem juxta fabulas, vel potius juxta fabulorum sæculorum historiam, tradit: male tamen, ea quæ circa Junonem memorat, apud *Lavinium* statuit. Et sane mirandum, quod Ælianus Latinus homo, & domo Prænestinus, paucis, scilicet, milliariibus longe ab *Lanuvio* natus, in palmarem adeo errorem, dum de vicinia sua scriberet, potuerit incidere. Quamquam enim, in Græcia educatus, Græce scripserit; rem tamen adeo celebrem ac domesticam, quod *Lanuvii*, non *Lavinii*, Junonis celeberrimum templum, lucus, & draconis divinatoris antrum, sita essent, ignorare minime debuit. Nisi tamen ad Ælianum ab hac insigni rerum Latinarum ignorantia nota liberandum, dicere velis, lucum Junonis *Sospitæ* sive *Argolidis*, tam magnum vastumque ac protensum fuisse, ut *Lavinatis* quoque
agri

agri magnam partem occupaverit, antrumque draconis in ea luci parte quæ ad Lavinates spectaret, excavatum fuisse. Certe Lanuvium (apud quam urbem templum Junonis Sospitæ, ac proinde lucus & antrum draconis divinatoris fuit) quinque ad summum mille passibus ex quorundam sententia *Lavinio* distabat. Cumque spatium, quod inter utrumque oppidum intererat, a luco potuerit occupari; hinc lucum apud Lavinium collocare, Æliano fortasse non abs re visum. Adde, quod Lanuvium in agro olim Laurenti fuit: Laurentum autem, idem quod *Lau-ro-Lavinium*, ac *Lavinium* ipsum, scriptoribus plurimis memoratur. Placuit, itaque, forte (forte, inquam; conjecturam namque tantum, ad Ælianum tuendum, nunc sequor) placuit, inquam, forte Æliano, ab Lavinio lucum Junonis denominare, ut ex ea urbe Romæ deductam originem commemoraret, quam adeo singulariter, de industria profecto, est persecutus. Quod vero templum tam celebre Junonis, urbem inter utramque, Lanuvium ac Lavinium, constitutum, apud unam modo, modo apud alteram situm diceretur; novum hoc minime aut inauditum fuisset; cum & posterioribus sæculis, & nostra ipsa hac ætate, multæ sacræ ædes, vel structura insignes, vel prodigiis celebres, atque illustres, duas inter urbes exstructæ, nunc ad unam, ad alteram modo pertinere passim dicantur. Hoc certe olim templo Junonis Argivæ nominatim accidisse memorant, quod Mycenas inter atque Argos, Peloponnesi urbes, situm erat; ut, quamvis in agro Mycenæo proprie fuisset primitus ædificatum, usu tamen ab Argis denominaretur, & templum diceretur *Junonis Argivæ*. Ab oppidorum præcipue civibus, qui certatim, in patriæ decus, quidquid, quocunque tandem titulo possint, trahere mi-

nime

nime prætermittunt. Cæterum Ælianus Lanuvinam Junonem Argolidem appellavit; non quod is peculiaris ejus titulus foret; cum potius ex Tullio, aliam ab Argiva Junone, Junonem Sospitam Lanuvinam fuisse, ut infra differemus, colligere sit: verum ut templi originem ab Argivis Græciæ populis innueret; & Græcis sui ævi, quos inter, & quorum sermone scribebat, ita adblandiretur. *Reginæ* quoque nomine Lanuvina Juno sæpe celebrata est. Ita inscripti lapides passim apud Lanuvium effossi, quos adducemus; & nummus apud Ursinum, inter ceteros, in quo *b* Juno Lanuvina Sospita, caprina pelle caput protecta, repræsentatur cum litteris I. S. M. R. *Juno Sospita Magna Regina*. Quod autem deorum regina haberetur Juno, omnibus & lippis notum & tonforibus esse, certum est. Jovis quippe, cui reges in ipsos imperium erat, & nil majus ipso generatum, aut vigere quicquam simile aut secundum censebatur, fuit Juno & soror & conjux. juxta illud celeberrimum: *c*

*Ast ego que divûm incedo regina, Jovisque
Et soror et conjux.*

*c Virg. Æn.
1. v. 46.*

Maxima etiam dicta est aliquando Lanuvina Juno, ut ex antiqua inscriptione Lanuvii effossa, quam infra dabimus, constat. Et hæc quidem Lanuvina Junonis peculiaris nomina. Quamquam, & Ardeæ, haud ita procul a Lanuvio, & Romæ in Aventino, celebre templum Junonis Reginæ fuisse, scimus. Illa vero communia apud alias gentes, quibusque & Lanuvina Juno, & aliæ aliis in urbibus ejusdem statux, promiscue appellabantur; videlicet *Caprotina, Kalendaris, Fuga, sive Fugalis, Pronuba, Julia, Augusta, Lucina, Ilithyia, Placida, Matuta, Martialis, Fluonia, Moneta, Sororia, Lacinia, Gabina, Curitis, Argiva*, & quæ in vastis-

vastissimo fabularum oceano sunt reliqua. De quibus præcipuis, utpote cum Sospita Lanuvina Junone commune aliquid fere semper habentibus, pauca obiter suggeram. Nam *Caprotina* quidem dicta est Juno, quod illi Nonis Quintilibus, quæ *Caprotina* dictæ sunt, primo a præcis Latinis, mox etiam a Romanis, solemniter ludi fierent, & sacrificaretur. Nonæ vero Quintiles inde *Caprotina* a Latinis dicebantur, quod mulieres sub Caprifico, virgamque ex Caprifico, (quam arborem *Capram* quoque Latini præci nominabant) præ manibus gestantes Junoni sacrificabant. Ita Varro d: *Nonæ Caprotinæ, quod eo die in Latio Junoni Caprotinæ mulieres sacrificant, et) sub Caprifico faciunt, et) e Caprifico adhibent virgam. Ob hoc toga prætexta data est eis. A Romanis vero, Latinorum Antiquorum morem secutis, Nonæ Caprotinæ celebrabantur in honorem Junonis; quod eo die Romulum, ad Capræ paludem in agro Romano verba ad Senatores & populum facientem, e Juno ex omnium conspectu eripuerat; & inter divos, Quirini nomine, collocaverat. Quod a Junonis numine præcipue factum, cecinit elegantissime Horatius: f*

d De L. L.
lib. 5.

e Plutarch.
in Romulo, &
in Camillo.

f Od. 3. l. 3.

-- -- -- protinus et) graves
Iras, et) invisum nepotem,
Troica quem peperit sacerdos,
Marti redonabo. illum ego lucidas
Inire sedes, ducere nectaris
Succos, et) adscribi quietis
Ordinibus patiar deorum.

Nonæ autem *Caprotinæ* in aliquibus vetustis Kalendaris eodem notantur die ac *Poplifugia*, scilicet *fugæ Populi commemoratio*; quod eodem die, quo ad Capræ paludem Romulus repente disparuit, horribili tempestate coorta, Regis Conditorisque sui raptu Roma-

nus *g* populus consternatus, in fugam se se tradiderit; præcipue cum rumor non bonus, ac fortasse nec falsus, repente excitatus esset, Romulum a Senatoribus, diuturni ejus regni tædio affectis, discerptum, & in partes, sub toga, clam ab oculis plebis, sublatum, videri desuisse. Quamquam Varro ad Populi fugam, cum a Gallis foedissime urbs fuit direpta, factum *h* retulerit; aliaque de eodem festo Macrobius *i* memoraverit. Porro idem hic auctor Nonas Caprotinas in Junonis honorem ab ancillis celebratas, alia etiam de causa, meminit; quam libro Saturnalium primo fusius exponit. *Sospitam* quoque Lanuvinam Junonem, *Caprotinam* jure appellasses, quod, caprina pelle protecta effigie, Lanuvii coleretur. Ceterum *Kalendaris* dicta est Juno, quod cujusque mensis Kalendæ ab antiquis Latinis eidem fuerant dedicatæ; juxta illud Ovidii: *k*

Vendicat Ausonias Junonis cura Kalendas.

Unde Laurentes populi, quorum in agro Lanuvium erat, patriis religionibus edocti *Kalendari* Junoni templum dedicaverunt, singulorumque mensium Kalendis *l*, Junoni porca vel agna supplicabant. *Fugam* vero, *fugalem*, & *Pronubam* veteres Junonem dixere, quod jugandis feminis, earum scilicet conjugii, præesset, juxta illud: *m*

Junoni ante omnes, cui vincla jugalia cura.

apud Latinos enim pervetusto more, sacrificiis peractis, sponsi jugum a Sacerdotibus sibi collo impositum subibant, & Junonem Jugalem invocabant; ut ab illa concordiam *n* in sociali simul traducenda vita impetrarent. Ob hoc & *Pronuba* vocabulo Juno appellata; quod, ad nubendum, prima viam veluti faceret, ac sterneret. Itaque furtivarum Didonis nuptiarum *o*

g Plutarch. in Romul. & Dionys. l. 2.

h Lib. 5. de L. L.

i Saturn. l. 3. c. 3.

c. 11.

k Fast. 1.

l Macrob. l. 1. c. 15.

m Virg. Æn. l. 4.

n Alex. ab Alex. Gen. Dier. l. 2. c. 5.

o Virg. Æn. 4. v. 166.

*Prima & Tellus & Pronuba Juno
Dant signum*

Quamplurima idcirco vota a puellis, felix, faustum, fortunatumque conjugium impetraturis, Junoni Sospitæ Lanuvinæ fiebant; & donariis tabellisque votivis templi ejusdem parietes ornabantur. *Juliam* vero Junonem ab Julia Gente nominatam, nullus dubito; eo quod Juliae gentis peculiaris illi cura foret. Ita, ab Augusto & Augustis, *Augusta* dicta est. De *Lucina* vero nomine, quo Juno invocabatur, major est investigatio. Siquidem, *Lucinam* Dianæ & nomen & officium fuisse, passim auctores testantur. Sic *Virgilius*: *p*

p *Eclog.* 8.

Casta fave Lucina; tuus jam regnat Apollo.

Et apertissime *Horatius*, Dianam ab puellis, partibus edendis in lucem (unde *Lucina*) invocatam, Ode ad Dianam tradit: *q*

q *Hor. Od.*
22. l. 3.

*Montium custos, nemorumque virgo,
Quæ laborantes utero puellas
Ter vocata audis, adimisque letho
Di-va triformis.*

Et in carmine sæculari ad Phœbum & Dianam:

*Rite maturos aperire partus
Lenis Ilithyia, tuere matres;
Sive tu Lucina probas vocari,
Seu genitalis
Di-va, producas sobolem; patrumque
Prosperes decreta, super jugandis
Feminis; prolisque novæ feraci
Lege marita.*

Unde & *Luna* per contractionem a voce *Lucina* dicta est *Diana*; & bene, juxta fabulas, edendis in lucem partibus præposita; quod a *Luna* pendeat eorum oportunitas; & post septem novemve Lunas feliciter edan-

edantur. Ceterum, *Lucina* nomen & munus Junoni cum primis creditum. Sic Terentius parituram feminam inducens, immo actu jam parturientem, & præ uteri doloribus inclamantem, dixit: r

Juno Lucina, fer opem, ser-va me, obsecro.

r *Andr. Act.*
3. Sc. 1.

Neque enim proprie interpretaberis quod eo loco, duas mulier illa deas, invocaverit, Junonem atque Lucinam, nempe Dianam. Quid enim ad antiquam hanc inscriptionem dixeris? f

f *Ap. Thomasin. de Donar. c. 14. p. mibi 97.*

IVNONI LVCINAI
PRO FILIA PARVA LABORANTE
SVSCEPTO VOTO
STATILIA. D. D.

Et Ovidius Fastorum sexto, ex ipsius Junonis persona, quamquam alia de causa, Junonem Lucinam nominatam diserte sic tradidit:

An facient menssem luces, Lucinaque ab illis

Dicar; et) a nullo nomina mense traham?

Utramque, tamen, deam, apud Veteres, & *Lucinam* nominatam, & edendis partibus, tamquam præsidem, invocata, allata hucusque testimonia diffiteri nos minime sinunt. Verum, Latinos illos, qui Dianam *Lucinae* titulo, & partibus invocabant *Græcissasse*, Græcorum morem secutos; qui vero Junonem *Lucinam* appellavere, *Latinissasse*, priscorum nempe Latinorum patrium usum constanter adhibuisse, Tullius t his ver-

t *De Nar.*
Deor. L. 2.

ram, sic apud nostros Junonem Lucinam in pariendo invocant. Quamquam Catullus, Ciceronis æqualis, tamquam unum & idem numen, Dianam, Lucinam, Junonem, Triviam, & Lunam invocavit, sic: u

u *In Carm.*
ad Dianam.

Tu Lucina dolentibus

Juno dicta puerperis :

Tu potens Trivia, et) notho es

Dicta lumine Luna.

Ilithyia vero dicta est utraque ex Græco *Ειλιθυια* quasi *Propitia* : ab *ιλάω* & *ἰλημι* *placo*. unde *ιλάσκομαι*, *placor*, *propitius sum*. quod in imperativi modi primo, quod vocant, *aoristo*, facit *ἰλημι* *placare*, *propitius esto*. *Ilithyia* itaque vox est, qua puerperæ parientes, Junonem in auxilium appellabant, quasi dicerent, *Juno sis mihi propitia, sis mihi placida*. Unde & nomen ipsum Latinum *Placida* inditum quandoque Junoni fuisse, apparet. Huic, in veteri lapide apud Thomasinum, puellula, quod Augustæ parituræ placida fuisset, primisque se incolumem annis conservasset, crepundia sic dedicat: x

x *De Donar.*
C. 11.

IVNONI PLACIDAE
CONSERVATRICI AVGVSTAE
CLAVDIA SABBATIS
BVLLAM D. D.
ADDIT ET SCYPHVM ET
TRIPODEM FORTVNAE AVG.

Ovidius vero diversam quidem ab Junone *Ilithyiam* facit; attamen Junonis quasi ministram, ejusque jussa capeffentem inducit. Ita enim de se paritura loquitur *Alcumena*: y

y *Metamor-*
ph. l. 9. v.
249.

*Incipit Alcmene: Fa-veant tibi numina saltem;
Corripiantque moras, tum cum matura vocabis
Prepositam timidis parientibus Ilithyiam;
Quam mihi difficilem Junonis gratia fecit.*

Pergitque sequentibus signanter exponere, graphiceque describere, quo potissimum pacto Juno *Lucina* infensum *Herculis* partum diu distulisset, atque ma-
tri

tri difficilem reddidisset. Nomen quoque *Matuta* Junoni aliquando tributum; quamvis Inâs Cadmi filiæ proprium fuerit, quam Græci *Leucotheam* dicebant, Latini *Matutam*, juxta illud: z

Leucothee Grajis, Matuta vocabere nostris.

z *Ovid. l. 6. Fast.*

Cum tamen Auroræ, sive Albæ deæ Matutinæ fuerit titulus, eamque cum Luna non semel antiqui scriptores promiscue confuderint; hinc factum, ut Juno, quæ Luna, ipsa quoque, ut nuper notavimus, sæpius est appellata, *Matuta* pariter aliquando dicta sit. *Martialis* vero; quod Martem absque viro genuisse ac peperisse credebatur. *Fluonia*, quod menstruis mulierum fluxibus, ut rite procederent, præses erat; sanguinisque *fluorem* (a) in earumdem conceptu retinere putabatur. *Moneta* vero, quod ex Capitolino suo templo monuisset Juno Romanos, ut terræmotum ingentem, ne is damno esset, suis feminæ sacrificio averruncarent. Ita Tullius: * *Scriptum a multis est, cum terræmotus factus esset, ut sue plena procuratio fieret, vocem ab ade Junonis ex arce exstitisse; quocirca Junonem illam appellatam Monetam.* De illa quoque Valerius Maximus, Livius, Plutarchus, Ovidius, aliique meminere. *Sororia*, ob locum illi Romæ consecratum, qui *Tigillus Sororius* appellabatur; b eratque in angiportu, quod a Carinis deorsum ad angiportum, seu vicum Cyprium, ducebat, ubi aræ erectæ stabant, & lignum supra eas transversum, duobus parietibus inter se adversis infixum, quod capiti exeuntium imminebat. Quam jugi, seu furcæ speciem subire, ex judicum sententia, jussus est Horatius ille Romanus e tergeminis unus, qui tergeminos pariter Curiatios Albanos, solus e fratribus superstes, interfecit; imperiumque eo certamine ab Albanis in Romanos transtulit. quod nempe occurrentem sibi, ex victoria cum infinito populi

a *Fest. v. Fluonia.*

* *Lib. 1. de Divinat.*

b *Liv. l. 1. Fest.*

puli

puli plausu redeunti, Horatiam sororem, & in communi patriæ lætitia, unius e Curiatiis sponsi sui mortem importune deflentem, atque exprobrantem, interfecisset. Junoni autem tigillus fororius idcirco consecratus est a Romanis; ut violati, quodammodo, ab Horatio nuptiarum juris, queis Juno præses, piaculum foret. Ceterum, Juno *Lacinia*, Juno erat in

c Liv. l. 24.
Val. Max. l.
1. c. 2.

Promontorio Lacinio capud Brutios prope Crotonem, templo magnificentissimo, quod Herculem posuisse memorabant, celebrata. quod promontorium nunc

Capo delle Colonne inde dicitur, quia exstantes adhuc ex Junonis diruto templo Columnæ adparent. De

d Æn. 3. v.
552.

hoc templo Virgilius: d

*Hinc sinus Herculei, si vera est fama, Tarenti
Cernitur; attollit se di-va Lacinia contra.*

e Ov. Me-
tam. l. 15.

& Ovidius: e

-- -- -- -- præterque Lacinia templo

Nobilitata dea, Scylaceaque littora fertur.

Ita *Gabina*, quæ Gabiis in Latio colebatur. de illa

f Virg. Æn. 3.
v. 682. &
seqq.

Virgilius: f

-- -- -- -- quique ar-va Gabina

Junonis, gelidumque Anienem, et) roscida rivis

Hernica saxa colunt, quos, di-ves Anagnia, pascis,

Quos, Amasene pater.

Curitis, sive *Curetis*, quæ *Curibus* parvis Sabinorum oppido, nunc *Corese*, colebatur; in signo, cui hasta præmanibus erat, quod *hasta Curis* prisca sit dicta Sabinis. *Argiva* ab *Argis* in Peloponneso, quam sibi propitiam & placatam Æneæ focii, cum primis, eidem

g Æn. 3. v.
547.

sacrificando, curabant: g *Junoni Argivæ primos adolemus honores*. Porro sexcenta alia ab regionibus, in quibus colebatur, nomina sortita est Juno; quæ prope infinitum esset recensere. Fuit enim Junonis cultus latissime tum Græcis tum Latinis communis; ut-

pote

pote quæ esset ex magnis dīs, ac majorum gentium præcipua. Hanc ἡραει vel ἡραει Græci nominabant, quasi ἐραειν *amabilem*, quod Jovis in eam summus esset amor; Latinis vero, *Juno*, quasi *juvo* a *juvando* dicta est. Fabularum namque interpretes, per Junonem aerem ab antiquis significatum tradidere. Saturni atque Opis sive Terræ filiam iidem Junonem fecere, atque a Thetide fuisse educatam, memorabant; quod aer aquæ humore alitur & instauratur. Curru quoque per aerem ferri eandem, fingebant; quod aer perpetuo quasi motu versetur: pavonesque ejus curru adjungebant; quod aer sedes avium propria sit. Ex Jove Vulcanum peperit; quod ultra aerem atque æthera, regionem ac sedem ignis elementaris antiqui constituerint. Ceterum, Junonis templum Lanuvii in latere collis sub ipsum oppidum, ubi rudera vastæ moles adhuc exstant, fuisse ædificatum, Cluverius existimavit. *h* quamquam revera illud excelso loco constitutum fuisse, Silius aperte fatis designat: *i*

h Ital. Antiq. L. 3.

i Lib. 8. de Bello Punico.

*Sacra manus Rutuli, servant qui Daunia regna,
Laurentique domo gaudent, et fonte Numici;
Quos Castrum, Phrygibusque gravis quondam Ardea misit,
Quos celfo devexa jugo Junonia sedes
Lanuvium, ac altrix casti Collatia Bruti:
Quique immite Nemus Trivia, quique Ostia Tusci
Amnis amant.*

Cum tamen Lanuvium Junoniam sedem devexam excelso jugo, dixerit Silius; & urbem & templum non in summo collis jugo, verum in dorso statuta, videtur innuere. Perperam in aliquibus Siliii exemplaribus *Laavinium* pro *Lanuvium* legitur; perperam, inquam, manifestissime: tum quod *Laavinium* in planitie conditum, neque excelso jugo devexum; tum quod

quod Lanuvium sedes fuit Junonia; tum, denique, quod lex carminis repugnaret; secunda namque syllaba vocis *Lavinium*, longa est; cum tamen in carmine brevis necessario esse debeat. Quod & apertius ex altero Siliii testimonio confirmatur, libro tertio-decimo, ubi, Capua occupata, Fulvius dona militibus distribuens:

*Lanuvio generate (inquit) quem Sospita Juno
Dat nobis, Milo, Gradi-vi cape victor honorem,
Tempora murali cinctus turrita corona.*

k Cic. de
Nat. Deor. l.
1. c. 29.

In hoc templo, in æde intus, signum erat Junonis, mulierem juvenili ac puberi ætate repræsentans, peculiari habitu, quo illam Lanuvini colebant, scilicet stantem, caprina pelle cum cornibus caput protectam, cum hasta, & scutulo, & calceis repandis; quod Tullius k refert: *Quid igitur censes? Apim illum sanctum Ægyptiorum bovem, nonne deum videri Ægyptiis? Tam hercule, quam tibi illam nostram Sospitam, quam tu numquam, ne in somnis quidem, vides, nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argiva, nec Romana Juno. Ergo alia species Junonis Argivis, alia Latinis.* Postremis quibus ex verbis sic colligas opportune licebit; Lanuvinam Junonem, quamvis ab Æliano *Argolidis* titulo fuerit appellata, diverso tamen cultu atque habitu fuisse, ab Argiva. Templi structuram, ingentis molis, ac magnificentissimam fuisse, loci celebritas dubitare neminem finit. qualis tamen fuerit potissimum, vetustas & longissimi temporis vicissitudines vix divinare permittunt. usque adeo ipsæ etiam periere ruinæ. Circularis figuræ tamen (quæ communis ferme templorum fuit illustriorum) Junonis Lanuvinæ templum existisse, conjecturam facio; inde adductus, quod Junonis quoque templa Romæ, illud præcipue quod Junonis

Mo-

Monetæ in Capitolio fuit, rotunda semper ab antiquissimis eorundem exemplis exhibentur. Interiores vero Lanuvini templi parietes, perquam nobili atque eleganti pictura undique convestitos, memorat Plinius; namque sua ætate picturæ ejusdem partem superstitem, tamquam scitissime elaboratam sic celebrat *l*: *Exstant certe hodieque antiquiores Urbe picturæ Ardeæ in edibus sacris, quibus equidem nullas æque demiror tam longo ævo durantes in orbitate tecti veluti recentes. Similiter Lanuvii, ubi Atalanta et Helena coninus pictæ sunt nude ab eodem artifice, utraque excellentissima forma; sed altera ut virgo; ne ruinis quidem templi concussa.* Ex quibus habes, Plinii ævo Lanuvinæ Junonis templum in ruinis pæne excisum jacuisse. Quamquam ab succedentibus Imperatoribus, præsertim Antonino Pio, qui ex municipio Lanuvino erat, restitutum fuisse, credibile est; præcipue, cum in ejus vita Capitolinus, templa deum ab ipso restituta Lanuvii fuisse, scribat. Marsico quidem bello, circa Urbis Conditæ annum **IOCLXXXVI**. Junonis Sospitæ templum Senatus Consulto (cum per id tempus pæne fuisset vetustate collapsum) deorum veluti monitu, restitutum, prodidit Tullius *m*: *Quoties Senatus decem viros ad libros ire jussit? quantis in rebus, quamque sæpe responsis haruspicum parvit? Cæciliæ Q. Filia somnio modo, Marsico bello, templum est a Senatu Junoni Sospitæ restitutum; quod quidem somnium Sisenna, cum disputasset mirifice, ad verbum cum re convenisse; tum insolenter, credo ab Epicuro aliquo inductus, disputat, somniis credi non oportere.* Porro a L. Julio Consule de Senatus sententia tunc fuisse refectum hoc templum, idem Tullius tradit *n*: *Quin etiam memoria nostra templum Junonis Sospitæ L. Julius, qui cum P. Rutilio Consul fuit, de Senatus sententia refecit ex Cæciliæ Balcarici filia somnio.* Atque

l Lib. 35. c. 3. de antiquissimis in Italia picturis.

m De Divin. l. 1. n. mibi 84.

n Ibid. n. mibi 2.

hæc ipsa Tullii verba in templi fronte olim incisa, vel certe haud multum immutata, non dubito; cum similes restitutorum inscriptiones in templorum frontibus & porticibus passim legantur. Ceterum, in templo Junonis ea depicta antiquissime crediderim, quæ ad deæ ipsius gesta pertinerent; proinde Herculeos omnes labores, quos nothum illum suum subire irata Juno coegit; fabulasque reliquas, in quibus Jovis furta contra pellices ultam fuisse Junonem, veteres memorabant. Puellarum quoque tum pro conjugii ineundis, tum pro partibus edendis feliciter suscepta vota, tabulisque vel parietibus ipsis inscripta, & pictura quoque delineata, quæ postmodum voti reæ attulissent, in eodem templo prostabant. Quod vero de Atalanta atque Helena, cominus atque antiquissime ibidem pictis, tradidit Plinius, id factum ob multiplices utriusque feminæ circa conjugia eventus; de quibus notissimæ fabulæ. Templum ædificia cingebant in sacerdotum Junonis commodum exstructa altissime, quorum in superiore parte cœnæ publice habebantur, a quibus ea ædium pars *cœnaculum* dicta est. De his Varro Latinæ Linguæ libro quarto ait: *Ubi cubabant cubiculum, ubi cœnabant cœnaculum vocitabant; ut etiam nunc Lanuvii apud ædem Junonis, et in cetero Latio dicuntur. Posteaquam in superiore parte cœnare cœperunt, superioris domus universa cœnacula dicta.* Eodem in templo, Jovis signum seorsim in cella fuit, quem *Jovem Sispitum* sive *Sospitem* appellatum, & peculiaribus sacrificiis a suis sacerdotibus, qui alii ab Junonis Sospitæ sacerdotibus erant, nos docet vetus, apud Spanhemium & Fabrettum, in Lanuvinæ Junonis templi rudibus reperta inscriptio: o

o Fabret. c. 9.
f. mihi 603.
& Spanhem.
de prest. &
usu num. p.
83.

M. AMIVS M. F. PAL. BALBVS
 SACERDOS IVNONI. REG. SISP
 ITAE LANVMVIANAE. FECIT
 VIVENS ET AMIO IVNIO FI
 LIO SACERDOTE. IOVI SISP
 ET. AMIAE MATRI. PISSIM.
 IN FR. P. XIIIX. IN. AGR. PED. XXVI.

Quæ quidem sequioris ac deterioris ætatis fatis esse deprehenditur, cum nimirum, & *Lanumvianæ* pro *Lanuvinae*, & *Sacerdote* pro *Sacerdoti* & *Jovi* pro *Jovis*, & demum, *Sispitæ* ac *Sispitis*, loco *Sospitæ* & *Sospitis* exhibeat. Unde & in sententia confirmor, quod vox *Sispita* non *Volscæ* aut *Osca*, sed recentior multo illis populis, ac *Latina* quoque aurea lingua posterior, barbarorum scilicet temporum, fuerit.

Jam vero id templum non modo *Lanuvinis* ac *Latinis* vicinis populis celebre, sed universo quoque terrarum orbi notissimum evasit; cum Romanis æque ac *Latinis* commune redditum est. Quod, *L. Furio Camillo*, *C. Mænio Consulibus*, contigit. Cum enim *Romani* diu adversus *Latinos* ancipiti Marte præliati fuissent; eosdem sibi potius muneribus, honestisque conditionibus conciliare, quam aut interneccione delere, aut suspectos semper atque molestos hostes cavere, fatius fore constituerunt. *p Relatum igitur de sin-* *p Liv. lib. 8.*
gulis, decretumque. Lanuvinis civitas data: sacraque sua reddita, cum eo, ut ædes lucusque Sospitæ Junonis communis Lanuvinis municipibus cum populo Romano esset. Aricini, Nomentanique, & Pedani eodem jure, quo Lanuvini in civitatem accepti. Exinde mos cœptus apud Romanos, ut Consul uterque, simul ac Magistratum iniissent, inter alia sacrificia, etiam Junoni Sospitæ apud La-

nuvium litaturi venirent. quod plane Cicero his verbis, de Lucio Murena loquens testatus est: *Date hoc ipsius pudori, date patri mortuo, date generi ac familiae: date etiam Lanuvio municipio honestissimo, quod in hac tota caussa frequens mæstumque vidistis. Nolite a sacris patriis Junonis Sospitæ, cui omnes Consules facere necesse est, domesticum et suum Consulem potissimum avellere. Quænam autem ea sacra forent, quæ ab Romanis tunc Lanuvinis reddita sunt, protinus exsequemur. Cum, itaque, ab Græcis Latini & numina & eorum cultum, partem maximam, fere accepissent; Græcorum inde mores in eorum sacris plerumque sunt imitati. Porro Juno a Græcis ita colebatur. In templo quod apud Elæos fuit, signum erat Junonis casside armatæ, hastam quoque & scutum tenentis. Juno in Jovis folio sedebat; & juxta ipsam Ceres ac Proserpina. Apollo vero & Diana stabant adversi. Quinto quoque anno solemne Junonis festum, sive solemnes ludos in Junonis honorem celebrabant. Hi ludi *Junonia* sunt appellati. In his cursus certamina virginibus proponebantur, in classes, pro cujusque ætate, tributis. Nam primum certamen impuberes inter puellas instituebatur; tum, quæ pubertatem jam attingissent, subsequerentur; has grandiores excipiebant; novissimæ omnium, natu maximæ. Ornatus & cultus corporis idem omnibus. Capillus passus, tunicæ ad genua decenter demissæ, exsertus dexter humerus usque ad pectus. In Olympicum stadium ipsæ quoque, virorum more, descendebant; decurtato tamen sexta parte currendi spatii. Præmium victricibus, corona oleagina, & pars bovis qua Junoni litatum fuerat. Earum quæ in hoc stadio vicissent, depictas imagines in deæ templo dedicare fas erat. Matronæ sexdecim ludis præsides, totidem ministræ*

attri-

attributæ. Hinc lumen Plinio, qui in Lanuvinae Junonis templo depictas antiquissime Atalantam virginem, & Helenam matronam refert. Lanuvini enim a Græcis, ut ajebam, deorum suorum cultum, magnam partem mutuati, similibus forte puellarum certaminibus Junonis festa atque ludos celebraverunt; & Atalantæ puellæ cursum, Helenæque, tanquam præsentis matronæ, effigiem, pictura in templo representari, curaverunt; ut ludorum a se commissorum antiquitatem celebrarent. Quamquam nudas eas imagines fuisse (quod ait Plinius) vel diversum Lanuvinorum ab Græcis in cursu puellarum morem, (quippe ad genua usque tunica amictæ apud Græcos currebant) vel certe pictoris, nuda membra ad ostentandam artem exhibentis, licentiam nobis declarat. Ceterum, Græci ludicrum hoc ad res prisca referrebant *q*. Siquidem perhibebant, Hippodamiam de Pelopis nuptiis Junoni gratiam relaturam, cursus certamen primam omnium instituisse; sexdecimque præsidum feminarum delectum habuisse. in quo certamine Chloris Amphionis filia ceterarum victrix notatur. Verum, periculosior multo, & alius mos Junonem per virgines colendi apud Lanuvinos fuit. Hunc sub initium hujus capituli ex Æliano recitavimus. Eratque hujusmodi. Junonis Sospitæ templo adjunctus erat lucus opacus ac vastus, in quo antrum draconis, qui pudicas ab iis quæ secus erant, puellas præsentire ac præfagire credebatur. quapropter, periculum faciendi gratia, utrum pudicæ necne forent, a parentibus, vel propinquis, aut certe sponsis, quibus in matrimonio collocandæ erant, huc mittebantur. Nonnumquam etiam sua ipsæ sponte, ex curiositate, periculum idem subibant. Si enim cibos draco de manu virginis accepisset, pudica; si vero reje-

q Pausan.
Eliac. l. prior.
p. mihi 318.

rejecisset, pro corrupta habebatur. De his Propertius elegantissime: r

r Lib. 4. Eleg. 8.

*Lanuvium annosi vetus est tutela draconis,
Hic ubi Tartaræ non perit hora moræ.
Qua sacer abripitur cæco descensus hiatu,
Qua penetrat virgo, (tale iter omne cave)
Jeiuni serpentis honos, cum pabula poscit
Annua, et ex ima sibila torquet humo.
Talia demissæ pallent ad sacra puellæ
Cum tenera anguineo creditur ore manus.
Ille sibi admotas a virgine corripit escas:
Virginis in palmis ipsa canistra tremunt.
Si fuerint castæ, redeunt in colla parentum,
Clamantque agricolæ: Fertilis annus erit.
Huc mea detonsis aucta est Cynthia mannis:
Causa fuit Juno, sed mage causa Venus.
Appia, dic queso, quantum te teste triumphum
Egerit, effusis per tua saxa rotis.*

Ex quibus ritum hunc, draconis Junoni sacri pacendi, annum fuisse, colligimus; & ex virginis comperta pudicitia, fertilitatem anni ab agricolis prænuntiatam fuisse. Porro puellas, quæ integræ non forent, ab dracone devoratas, ex Sancto Prospero Aquitano, cujus ad usque ætatem prophanus hic ritus perduraverat, colligi videtur. Quamquam Ælianus memoriæ prodiderit, ex cibus a corrupta virgine illatis, & a dracone rejectis, per formicas ex antro in publicum reportatis, puellæ comperto crimine, eandem a suis, jure legum, supplicio affectam. Porro Divi Prosperi locus hic est: *Apud urbem Romanam*

f Lib. de promiss. & prædictionib. Dei p. 3. promiss. 38.

Specus quidam fuit, in quo draco miræ magnitudinis, mechanica arte formatus, gladium ore gestans, oculis rutilantibus gemmis, metuendus ac terribilis apparebat. Huic annuæ devotæ virgines floribus exornatæ eo modo in sacrificium dabant

bantur; quatenus insciæ munera deferentes, gradum scalæ, quo tota illa, diaboli arte, pendebat, contingentes, impetus venientis gladii perimeret, ut sanguinem funderet innocentem. Et hunc quidam monachus, bene ob meritum cognitus Stiliconi tunc patricio, eo modo subvertit; baculo, manu singulos gradus palpando, inspiciens; statim ut, illum tangens, fraudem diabolicam respexit; eo transgresso descendens, draconem scidit, misitque per partes; ostendens et hic deos non esse, qui manus sunt. Quod Prosper hic de Lanuvino dracone locutus fuerit, ut credam, pluribus vehementer adducor. Quod enim apud urbem Romam dixerit tantum, neque Lanuvium nominaverit; hoc nihil omnino impedit, quominus Lanuvinum tamen draconem intellexerit. Homini enim peregrino, & in Galliis degenti, quid mirum si nominatim locus ipse in quo erat draco, foret ignotus? Apud urbem Romam vero, ea quæ in toto Latio, longius etiam quam Lanuvium, sita essent, non improprie, externis præsertim ab hominibus, & peculiarium circa urbem locorum haud peritissimis, dici possunt. Ceterum, draconis antrum, virginum annua eidem oblata munera, earundemque per draconem interitus, quæ narrat hic Divus Prosper, eadem omnino cum Lanuvini draconis annuis sacrificiis fuisse videntur. Quod si ita est, ad Theodosii senioris usque tempora, tam prophanum, atque immanem morem, virgines draconi objectandi, perdurasse, deprehendimus. Siquidem tunc demum detecta per virum illum solitarium fraude, cessavit, qui Stiliconi egregio Theodosii duci cognitus, ejus proinde fuerat æqualis. Utrum tamen, priscis temporibus, Propertii, puta, ætate, vel Æliani, draco Lanuvinus simulatus, ac fictus tantum esset per machinam, eo quo per Prosperum pacto describitur, res mihi est incognitissima. Deplorat in suæ ætatis dra-

dracone Prosper, quod eas virgines quæ annua illi munera deferebant, interimeret, & sanguinem funderet innocentem; at de Lanuvino dracone, quod vel corruptas devoraret aut occideret, scriptores minime prodiderunt. Quin potius Ælianus etiam impudicas deprehensas, vivas tamen rediisse, ut a Judicibus plecterentur, commemorat. Verum quidem est quod Propertius his verbis:

Si fuerint castæ, redeunt in colla parentum,
 innuere videtur, quod nisi castæ fuissent, occidebantur, nec ad parentes amplius redibant: ceterum verba eadem blanditias quoque parentum pro filiæ explorata pudicitia, atque integritate, quibus deprehensæ carebant, designare tantummodo opportunissime possunt. Quare eo potius inclinor, ut asseram, priscis quidem temporibus, & ante Reparatoris Nostri Sanctissimi adventum, verum naturalemque draconem in antro Lanuvino delituisse, puellasque cibis oblatis incolumes, ut plurimum, remisisse; & suscipiendo, vel respuendo porrectam mazam, earundem pudicitiae judicem vel exstitisse, vel a superstitiosis illis veteribus habitum fuisse. Oraculorum more, quæ plurima sparsim per orbem vel dæmoniorum, vel vaferrimorum hominum ministerio & præstigiis edebantur. Post Christi vero Reparatoris adventum, cessantibus jam ubique oraculis, & Lanuvini draconis divinationem cessavisse crediderim; cui, ut suppetias qualescumque, deorum, ac præcipue Junonis, cultores sufficerent; fictum illum draconem, de quo Divus Prosper, excogitasse, qui ad quintum usque Christi sæculum perduraverit. Hæc ut asseram illud facit, quod in agro Lanuvino frequentes fuisse angues, e quorum specie dracones sunt, ex Tullii testimoniis satis constat. Si quidem Tullius multa de divinatione disputans: *Quid,*

inquit (t), *quid amores et deliciae tuae, Roscius? num aut ipse, aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? qui cum esset in cunabulis, educareturque in Solonio, qui est campus agri Lanuvini; noctu lumine appposito, experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplexum serpentis amplexu. quo aspectu exterrita, clamorem sustulit. Pater autem Roscii ad haruspices retulit. qui responderunt, nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore. Et libro secundo, De ipso Roscio, inquit, potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit anguis. sed ut in cunis fuerit anguis, non est tam mirum: in Solonio praesertim, ubi apud focum angues nidulari solent. Quam anguium multitudinem inde apud Lanuvinos percrebuisse existimo, quod eorum ager in planitie ad mare magnam partem extensus paludibus ac stagnis interciperetur, unde enati serpentes; nec a Lanuvinis, Junonis religione, ob illi sacrum draconem, interfecti, aut prohibiti, in tantam multitudinem excrevisent, ut domestici fierent, ac juxta focum impune ac pacifice, immo & honorifice, nidularentur. Praestigiae quoque hanc Lanuvinorum circa serpentes religionem aliquando auxerunt. Prodigium namque ingens iidem Romanam nuntiarunt, teste Livio, quod jubatus anguis intra oppidum miraculo apparuisset. Livii u verba V. C. A. DLXXIV. Lanuvini Ceritesque, anguem in oppido suo jubatum aureis maculis sparsum apparuisse, affirmabant. Quamquam autem quo potissimum mense annua haec munera Lanuvino Junonis draconi per virgines redderentur, ludique Junonia dicti committerentur, incertum sit; haec tamen omnia ineunte Junio, immo Kalendis ipsis Junii Lanuvii facta fuisse inde prudentem licet facere conjecturam, quod Junius mensis Junoni ab Lanuvinis antiquissime fuerat consecratus, utpote Juventutis deae, & Hebes, quae eadem ac Juventus, Matri. Quem pariter mensem Lanu-*

t Lib. I. de
Divinat.

u Liv. lib.
41.

nuvini, more cum aliis Latinis populis communi, *Junonium* appellavere. Testis Ovidius, qui Junonem

x *Fast. lib. 6.*
sub init.

*Ne tamen ignores, vulgique errore traharis,
Junius a nostro nomine nomen habet.*

Et post aliquot versus, ex ipsius Junonis persona:

Dicta fides sequitur: centum celebramur in aris.

Nec levior quovis est mihi mensis honos.

Nec tamen hunc nobis tantummodo prestat honorem

Roma: suburbani dant mihi munus idem.

Inspice quos habeat Nemoralis Aricia fastos,

Et populus Laurens, Lanuviumque meum:

Est illic mensis Junonius; aspice Tibur,

Et Præneste mœnia sacra deæ;

Junonale leges tempus; nec Romulus illas

Condidit: at nostri Roma nepotis erat.

Finierat Juno. &c.

Ubi notandum, veram atque legitimam lectionem hanc esse *Lanuviumque meum*; non, ut perperam exemplaria quædam corrupta exhibent, *Laaviniumque meum*. tum quia *Lanuvium*, non *Laavinium*, ex his quæ hucusque protulimus, peculiariter *suum* a Junone dici meruit; nam draco in antro & luco Junonis Sospitæ Tutela erat *Lanuvii*, non *Laavinii*,

Lanuvium annosi vetus est Tutela draconis.

tum quia satis hic distinguit Juno Laurentem populum, (qui idem ac *Lauro-Lavinas* ac *Lavinas*) a populo *Lanuvino*; idemque inutiliter repetiisset, si dixisset:

Et populus Laurens, Laaviniumque meum.

tum denique, quia lex carminis repugnat, & omnino vocem *Laavinium*, quæ secundam habet syllabam longam, juxta illud: *Laavinaque venit Littora*, rejicit atque excludit. Quæ omnia semper præ oculis habere

opor-

oportet, ad confusionem erroremque tollendum, plurimamque detegenda atque emendanda, quæ circa hæc oppida, *Lanuvium*, atque *Lavinium*, ex nominis similitudine in antiquis Scriptorum libris menda irrepserunt. Illud quoque, ut Kalendis Juniis hæc in Junonis honorem Lanuvii facta fuisse credamus, accedit; quod ea tempestate messis jam maturescens instaret; & Lanuvini ab dracone, dum cibos de manu virginum reciperet, nec ne, futuræ fertilitatis, an scilicet fertillis futura esset messis, augurium captabant. Si enim cibos recepisset ab incorrupta puella, clamabant continuo Agricola, Propertio teste: *Fertilis annus erit*. Non ignoramus Januarium mensem Tutelam Junonis apud veteres fuisse, quod vetusta apud Gruterum Kalendaria testantur. At hoc non officit, quin Junius mensis a Latinis, ac Lanuvinis nominatim, Junoni suæ fuerit consecratus, ut, ex recitatis Ovidii testimoniis, apertissime liquet. Itaque Juno & Junio mensi nomen dedit, & Junonale tempus mensis idem fuit appellatus; & nihilominus Tutela fuit eadem Juno Januarii mensis, ut in antiquis Kalendaris incisum legimus. In quibus menses singuli sub tutela alicujus ex diis fuisse inscribuntur hoc ordine: y Grut. pag. 133. & 139.

Januarii Juno, Februarii Neptunus, Martii Minerva, Aprilis Venus, Maji Apollo, Junii Mercurius, Julii Juppiter, Augusti Ceres, Septembris Volcanus, Octobris Mars, Novembris Diana, Decembris Vesta. Ceterum ita intelligendus est Propertius, cum dicit: *Lanuvium annosi vetus est Tutela draconis*, ut draco in tutela & clientela habuerit Lanuvinam urbem & gentem; non vero quod Lanuvini curam & custodiam draconis habuerint. Est enim sententia: *Annosus draco est tutela Lanuvii*; scilicet, *tutator, defensor, patronus, numen tutelare oppidi* ~~et~~ *populi Lanuvini*; ut in antiquo

tiquo libero carmine, quod ad Virgilii operum calcem plerumque legitur, habetur.

*Est tutela Rhodos beata Solis,
Gades Herculis, humidumque Tibur.*

Draconem quoque veluti insigne civitatis proprium Lanuvinos adhibuisse, verisimile est. Certe familiæ nonnullæ Lanuvinæ, Romam licet translatae, ibique illustres effectæ, draconem, cui virgo cibum præbet, in nummis gentis suæ passim insculpi curarunt; ut infra, cum de Lanuvinis illustribus sermo erit, fusius exponam. Harum aliquibus sacra Junonis ad procurandum præcipue destinata fuerunt; ut Romæ, Herculis Aventini sacra, ad aram maximam, sub ipso Aventino monte, Potitis & Pinariis familiis peculiariter, ab ipsa Evandri ætate, tradita fuerant. Quare gens Metia, Cornuficia, Papia, Procilia, & Roscia, aliæque ex Lanuvino municipio Romam traductæ, in suis quæque nummis Junonis Lanuvinæ signum

z ap. Ursin.
& Spanhem.
de præstant. &
usu numism.
dissert. 5. p.
mibi 354. &
apud Jo. Vail-
lant. in Num.
Famil. Rom.

cum caprinis cornibus percusserunt z. Et in supra a nobis allata inscriptione Marcus Amius Marci filius Palatina Balbus, sacerdos Junonis Reginae Sospitæ Lanuvianæ nominatur. Jam vero licet Lanuvinum Junonis Sospitæ templum commune Lanuvinis cum populo Romano, ab ipsis pæne Urbis incunabulis, ut memoravimus, foret; attamen Romæ quoque duplex Junoni Sospitæ templum fuit excitatum. Alterum

a Sex. Aur.
Viët. de Reg.
Urb. Romæ.

quidem in foro Olitorio, regione undecima a, quod sub initium belli Insubrici Cneus Cornelius voverat; alterum vero, in Palatio, regione decima, Cybeles templo proximum, Augusti ætate jam dirutum, de quo Ovidius: b

b Fast. lib. 2.
v. 48. & seqq.

*Principio mensis, Phrygiæ contermina matri,
Sospita delubris dicitur aucta novis.*

*Nunc, ubi sint, illis, quæris, sacrata Kalendis
Templa deæ? longo procubuere die.*

In templo vero Junonis Sospitæ Lanuvii plurima identidem prodigia, vel quæ certe prodigii loco haberentur, accidisse antiquitus memorantur. Siquidem inter continuos Belli Punici secundi terrores, Annibale Italiam ferme universam impune vastante, *Signa Lanuvii* (inquit Livius libro xxxiii.) *cruore manare*. *Lapidibusque circa id templum pluit. ob quem imbrem Novemdiale, ut assolet, sacrum fuit; ceteraque prodigia cum cura expiata.* Ridiculum inprimis illud, quod refert Cicero c sic: *Sisenna disputat exponitque in* c de Divin. lib. 1. *nitio belli Marsici, et) deorum simulacra sudavisse, et) sanguinem fluxisse; et) discessisse celum, et) ex occulto auditas esse voces, quæ pericula belli nuntiarent; et) Lanuvii clypeos (quod haruspibus tristissimum visum est) a muribus esse derosos. Curiosus enim vero ac prætrepidi haruspices, qui rem adeo obviam atque ridiculam in tristissimum omen revocaverunt. Ceterum, eo prodigio Romani adeo vehementer sunt commoti, ut non modo sacrificiis idem procuraverint, verum & puellæ Cæcilæ somnio fidem habentes, Junoni Sospitæ de Senatus Consulto templum jam pæne collapsum Lanuvii restituerint. Ast illud terribilius multo, quod Livius narrat d: *Lanuvii hastam se commovisse nuntiatum* d Liv. l. 21. et 29. *est; et) corvum in adem Junonis devolasse, atque in ipso pulvinario confedissee; strepitumque cum horrendo fragore editum.* hastam scilicet, quam Junonis simulacrum gestabat; pulvinarium vero sive pulvinar, in quo corvus iste confedit, lectulus erat molli tomento factus, in quo Junonis signum erat impositum, ut reliqua passim deorum pulvinaria fuere. quibus & supplicabant, & dapes, tamquam diis epulaturis, apponebant. quod proprie *Lectisternium* dicebatur. De illis Horatius, elegantissime de more: e*

Nunc est bibendum, nunc pede libero

Pul-

e Od. 37. l. 1.

Pulsanda tellus; nunc Saliaribus

Ornare pulvinar deorum

Tempus erat dapibus, sodales.

Ob illa itaque prodigia, placata continuo ab Romanis numina, & donum ex auro, pondo XL. librarum Lanuvium Junoni portatum est. & signum æneum matronæ *f* in Aventino Junoni dedicaverunt. Ob similia quoque portenta decretum aliquando, ut Lanuvii majoribus hostiis sacrificaretur. Majores autem hostiæ taurus & vacca; minores, ovis, capra, & sus antiquitus censebantur. majores quoque dictæ sunt hostiæ quæ aliquot jam menses vel annos natæ immolabantur, ut a lactentibus, quarum etiam apud veteres frequens usus in sacrificiis, discriminarentur. Rursum signa Lanuvii ad Junonis Sospitæ cruore manavere *g*: lapidibusque circa templum pluit. Nuntiatum quoque haud ita multo post, Lanuvii in æde intus Sospitæ Junonis corvos nidum fecisse. Quibus ex Livii verbis agentis: *in æde intus*, Junonis templum pluribus cellulis atque sacellis interioribus distinctum fuisse, colligimus. Lacrimasse pariter simulacrum Junonis aliquando, ferunt. Quæ omnia prodigii loco semper habita a superstitiosis prophanis hominibus, in maximam apud Latinos omnes, Junonis Lanuvinæ simulacrum, templum, ac nomen, venerationem & religionem adduxerunt; ac stabiliter in iisdem constituerunt. Quo autem ritu potissimum hæc prodigia procurari consuevissent, Livius idem fusius exponit, cum de placato Junonis Aventinæ Reginæ numine Romæ, ob similia, quæ nuntiata fuerant, portenta, mentionem facit. Quæ ab Lanuvinis quoque nullo, vel saltem exiguo discrimine adhiberi solita, credimus; cum Lanuvinæ Junonis templum & sacra communia cum populo Romano facta, primis ab usque Ro-

Romanæ Reipublicæ temporibus, eodem ex Livio nuper didicerimus. Itaque inter Belli Punici secundi ferventissimos motus, cum multa *h* multis ex locis nuntiata fuissent prodigia: *Decrevēre pontifices*, inquit Livius, ut *virgines ter novēna per urbem euntes carmen canerent*. Id cum in *Jovis Statoris* aede discerent conditum ab *Livio* poeta carmen; tacta de celo aedes in *Aventino Junonis Reginae*: prodigiumque id ad matronas pertinere *haruspices* cum respondissent, donoque *divam placandam esse*; *edilium curulium* edicto in *Capitolium convocatae*, quibus in urbe *Roma*, intraque *decimum lapidem* ab *Urbe* domicilia essent. ipse inter se *quinque et viginti* delegerunt, ad quas ex dotibus *stipem* conferrent. inde *donum pelvis aurea facta*, lataque in *Aventinum*; *pureque et caste a matronis sacrificatum*. Confestim ad aliud sacrificium eidem *divae* ab *decemviris* edicta dies, cujus ordo talis fuit: Ab aede *Apollinis boves* feminae *albæ* *duæ* porta *Carmentali* in urbem ductæ. post eas *duo signa cupressea Junonis Reginae* portabantur. tum *septem et viginti virgines* longam induta vestem carmen in *Junonem Reginam* canentes ibant; illa tempestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum, si referatur. *Virginum ordinem* sequebantur *decemviri* coronati *laurea*, *prætextatique*. A porta, *Jugario vico*, in *forum venere*. In foro pompa constitit: et per manus *reste data*, *virgines sonum vocis pulsu pedum modulantes* inceserunt. Inde, *vico Tusco Velabroque*, per *Boarium forum*, in *clivum Publicium* atque aedem *Junonis Reginae* perrectum. Ibi *duæ hostiæ* ab *decemviris* immolatae, et *simulacra cupressea* in eadem illata. Similiter *V. C. A. DL. Lanuvii* in templo *Sospitæ Junonis* nocte strepitum ingentem exortum meminit *Livius* libro *trigesimo primo*, ob quod prodigium *Pontifices* carmen ab *ter novenis virginibus* cani per urbem jusserunt, donumque *Junoni Reginae* ferri. Ea uti fierent *C. Aurelius Cos.* ex *decem-*

decemvirorum responso curavit. Carmen sicut patrum memoria Livius, ita tum condidit P. Licinius Tegula. Quod autem V. C. DLVII. Lanuvii classis magnæ species in cælo visæ dicebantur, aliaque aliis de locis prodigia Romam perlata fuerant, supplicatione, & sacrificiis Feriarum, jussu decemvirum sacris faciendis præsidum, malum omen quodlibet sublatum est *i*.

i Liv. lib.
42.

Ceterum Lanuvino Junonis templo lucus magnus & opacus jungebatur pariter Junoni sacer, in quo antrum stabulantis draconis, qui Junonii numinis custos habebatur, fuisse, diximus. Hujusmodi luci diis sacri fere incædui omnino erant, quod nefas veluti duceretur lignorum ex illis aliquid imminuere. Crescebant proinde ibidem arbores in immensam, ita dixerim, altitudinem & latitudinem, ac vetustissimam senectutem; unde miræ magnitudinis arbores talibus in lucis Plinio aliisque scriptoribus memorantur. Quod vero glandiferæ magnam partem has silvas componerent arbores, & campos ad pascua sæperent; hinc greges armentaque, de quibus hostiæ ad immolandum numini eligerentur, sub ipsis impune pascebantur; summaque illis nocere, apud universos religio fuit. In luco, itaque, Junoni Lanuvinæ sacro usitatum id crediderim; quemadmodum de lu-

k Lib. 24.

co Junonis Lacinia Livius in hæc verba *k* memoriæ prodidit, factitatum fuisse: *Urbs Croto murum in circuitu patentem XII. millia passuum habuit ante Pyrrhi in Italiam adventum. post vastitatem eo bello factam vix pars dimidia habitabatur. Flumen, quod medio oppido fluxerat, extra frequentia tectis loca præterfluebat muros, procul iis quæ inhabitabantur. Sex millia aberat ab urbe nobile templum ipsa urbe nobilius Lacinia Junonis sanctum omnibus circa populis. Lucus ibi frequenti silva et proceris abjetis arboribus septus; lata in medio pascua habuit, ubi*

omnis

omnis generis sacrum deæ pascebatur pecus, sine ullo pastore: separatimque egressi cujusque generis greges nocte remeabant ad stabula, numquam insidiis ferarum, non fraude violati hominum. magni igitur fructus ex eo pecore capti; columnaque inde aurea solida facta & sacrata est: inclytumque templum divitiis etiam, non tantum sanctitate fuit. Ac miracula aliqua affinguntur plerumque tam insignibus locis. Fama est, aram esse in vestibulo templi, cujus cinerem nullus umquam moveat ventus. Quod vero & Lanuvino in templo multa accidisse prodigia jaçtarentur, hæcenus commemoravimus ex eodem Livio; & illud ex Julio Obsequente nunc addimus, quod Junonis Sospitæ templa fœdata fuerint matronarum sordidis obscænisque corporis ministeriis; cum etiam sub simulacro deæ cubile canis confetuisset, mundata supplicationibus habitis. Ubi, cum multitudinis numero templa Junonis Sospitæ dixerit Obsequens; incertum fit, de quo potissimum locutus fuerit. cum, præter Lanuvinæ Junonis Sospitæ templum, bina etiam ejusdem Sospitæ templa fuisse Romæ, noverimus. De luco autem Junonis Nucerinæ illud Plinius prodigii & auspicii loco habitum refert¹, quod sacra divæ arbor jam arefacta, & exci-

¹ Lib. 16. c. 32.

sa, sponte miraculo revixerit, ac floruerit; ait enim: Est in exemplis, & sine tempestate, ulla ve caussa alia quam prodigii, cecidisse multas (arbores) ac sua sponte resurrexisse. Factum hoc populo Romano Quiritibus ostentum, Cimbricis bellis, Nuceriæ, in luco Junonis; ulmo, postquam etiam cacumen amputatum erat, quoniam in aram ipsam procumbebat, restituta sponte, ita ut protinus floreret: a quo deinde tempore majestas populi Romani resurrexit, quæ antea vastata cladibus fuerat. Jam vero opportunus hic locus antiquissimos inscriptos lapides Lanuvii effossos, in quibus de Junone aliqua fit mentio, probatissimis ex auctoris in medium proponere. Et primo qui-

m Ligor. v.
Xanthiano.

dem prostat Romæ in Capitolio marmorea statua, in
cujus basi grandioribus literis incisus legitur titulus:
IVNO LANVMVINA. Lanuvii autem m, Xan-
thiano rure, unde statuarum ac veterum ornamentorum,
dedicationumque diis factarum eruta vis ingens,
Ligoriana ætate, fuit; hic, inter ceteros, Junoni sacer
inscriptus lapis detectus est:

IVNONI REGINAE
SOSPITAE SACRVM
M. AVRELIVS COMMODI=
ANVS LIBERTVS
XANTHVS
D. D.

n Ligor. v.
Thoria.

In quo explicando nil immoror; cum omnia sint ob-
via, & per se pateant. In Thoriæ pariter gentis La-
nuvinæ monumentis, juxta Appiam viam, prope La-
nuvium reperta inscriptio: n

MEMORIAE AETERNAE
M. THORJ PRIMIGENJ SACERDOTIS
IVNONIS REGINAE SISPITAE ET
THORIAE BALBILLAE FILIIS PISSIMIS FECIT
SEX. THORIVS C. F. BALBVS. IN FRONTE
PED. XIV. IN AGR. PED. XVII.

o Fol. 678.
c. 10.

Altera apud Fabrettum; in qua, ex ejus interpretatio-
ne, Lanuvina Juno *Maxima* appellatur. Siquidem refert
hic auctor Lanuvii lapidem effossum huiuscemodi no-
tis inscriptum: o

S. I. M.
PRO. SALVTE
IMPERATORIS. CAESARIS
M. AVRELI. COMMODI
ANTONINI. AVG
FELICIS
Q. IVLIVS. SEVERVS. F. P.

La-

Lanuvinam vero Junonem una cum conjugē ac fratre Jove in eodem templo cultam, præter cetera, & alia confirmat inscriptio, Lanuvii effossa: p

p Fabrett.
fol. 754. c. 10.

IOVI. OPTIMO. MAXIMO ET
IUNONI. REGINAE
SACRVM
M. CORNELIVS. M. F. M. N.
LENTVLVS PRAEFECT.
FABR. OSTIEN.
IIII VIR. QVINQ.
SVA. PECVN.
V. S.

Quam inoffenso pede sic leges: *Jovi optimo maximo et Junoni Reginae sacrum. Marcus Cornelius Marci filius Marci nepos Lentulus Praefectus fabrum Ostiensium Quatuorvir Quinquennalis sua pecunia votum solvit.* Porro Quatuorviri Quinquennales Magistratus fuit virorum quatuor qui per quinquennium eundem obtinebant; ac quinto quoque anno, votis persolutis, sive ludis exhibitis, locum successoribus dabant. Hinc sæpe etiam *vota Quinquennalia, & vota Decennalia* legimus in antiquis monumentis. Et in fornice triumphali Constantiniano Romæ, ad radices Coelii montis, juxta Amphitheatrum Titi & Vespasiani *vota Vicennalia* inscripta leguntur. Itaque hic lapis innuere videtur, Lanuvii in honorem Jovis & Junonis quinto quoque anno ludos ex voto suscepto commissos fuisse; ac Cornelium istum Lentulum ex quatuor virorum Quinquennalium magistratu unum pecunia sua liberaliter id voti solvisse. Aliud quoque ludicri genus (sive ludos sive sacrificium vocare mavis; utriusque enim speciem exhibebat,) in Lanuvinae Junonis ho-

norem exhibitum memorat Ligorius, quod & Lanuvii detecta inscriptio innuit his notis: *q*

q Ligor. v.
Paprimia.

T. AELIVS Q. F. VIBIANVS
QVAEST. ET PRAEFECT. ANNONAE
PAPRIM. IVNONI FECIT ET
V. S. L. M.

Scilicet *Paprimia Junoni fecit* et votum solvit libens merito. Erant autem *Paprimia*, si Ligorio credimus, Ludi, qui in Junonis honorem habebantur hoc ritu. In templo Junonis Lanuvinae, matronae sacrificare solebant Marti, certo die, quo celebrabant *Paprimia*. Quo die sacerdotes ad templi januam cum baculis stabant, exspectantes ut plusquam mille homines introirent. Hi vota solvere omnes quærebant, baculosque pariter singuli gerebant præ manibus. munera quoque Junoni ad sacrificium afferebant, & deæ ligneum simulacrum inauratum, super quadrigis impositum, eorundem supplicantium ministerio trahebatur. Jam vero sacerdotes, qui ad januam stabant, introeuntium impetum rejicere, illosque ab ingressu prohibere se velle, simulabant. Hi contra, prohibentes propellere, & intrare conabantur. Atque hæc omnia in memoriam facti cujusdam fiebant, quo veteres Junonem templum quoddam intraturam ab gentibus nonnullis Paprimiis appellatis aggressam, & in adulterii periculum coram Marte filio adductam fuisse, narrabant; nisi filii ejusdem ac stipatorum suorum auxilio eam foedissimam omnium injuriam propulsasset. Quare matronae Marti, tamquam matronalis pudicitiae vindicatori, sacrificabant. Et ludicrum illud spectaculum *Paprimia* vocitatum est. De quo; cum apud unum unicum Ligorium, probatissimum illum

illum quidem Antiquarium in Lapidibus eruendis, ac recensendis, non æque tamen probatissimum historicum, ea quæ hæcenus retuli, repererim; quid certi constituam, omnino non invenio. Ceterum, sacra omnia Lanuvinæ Junonis per Collegium virorum procurata fuisse, sive per Sodalitium, unde Curatores *Sodales Sacrorum Lanuvinorum* dicti sunt, testatur inscriptio Lanuvina apud eundem Ligorium sic: r

r Ligor. lib.
Antiq. 51. de
Flamine Dia-
li.

P. SEXTILIO P. F. TAB.
AVRELIANO EQ. SIN.
HONORES OMNES
ADEPTO TARENTIN. NOVA
FLAMINI ROM. ET AVG.
MAGIST. QVINQ. AVGVRI
PRAEFECTO ANNON. LEG. III.
ITALIC. SODALI SACROR
LANVVINOR. IVDICI
SELECTO DECVR. MINTVRN.
DECVRIONI AVXIMATAE
CVRATORI REIP. PISAVR.
SODAL. AVGVST. PRAEF. FABR.
PATRONO ET COLON.
PVBLICE.

Quæ ut paullulum in explicando subsistamus meritissime poscit. In primis itaque illam sic leges: *Publio Sextilio Publii filio, Tabulario Aureliano, Equiti singulari, Honores omnes adepto Terentina Tribu nova, Flamini Romano et) Augustali, Magistro Quinquennali, Auguri, Praefecto Annonæ Legionis tertiæ Italicæ, Sodali Sacrorum Lanuvinorum, Judici selecto Decuriæ Minturnensium, Decurioni Decuriæ Auximatae, Curatori Reipublicæ Pisauensis, Sodali Augustali, Praefecto fabrûm, patrono et) colono publice statua consti-*

tuta

tuta est. Exhibetur autem Publius Sextilius ex Sextilia utique Romana gente prænobili, qui Tabularius Aurelianus, scilicet a rationibus Aurelii inscribitur. Erant enim Tabularii, quibus Tabularum, (hoc est monumentorum ac librorum,) custodes, & a rationibus Principis sive *computatores & calculatores*, non ii quidem gregarii, sed minorum calculorum præfides, qualem, procul dubio, fuisse hunc P. Sextilium ceteri tanto numero ac pondere subsequentes tituli nos dubitare non sinunt. Dicitur autem Tabularius Aurelianus, quod Marci Aurelii Antonini Philosophi, vel Marci Aurelii Commodi Lanuvii orti Romanorum Imperatoris a rationibus & a Tabulario erat. Tabularium enim locus fuit ubi Tabulæ sive manuscripti codices asservabantur. Tabularius vero eorumdem custos ac præfes. Porro, Sextilius equitis singularis titulo est insignitus, quod ipse inter equites propriis suis meritis singulariter fuisset adlectus. Additur, honores omnes ipsum asecutum fuisse, quod de equestribus honoribus plane est intelligendum. Erant autem equitum Romanorum honores, primo quidem ex plebeja conditione eximi, & ad nobilium ordinem traduci; cum equester ordo plebejum inter atque patricium medius existeret; aureis annulis uti & phaleris; in pluribus ad Reipublicæ consultationes adhiberi; Magistratus quosdam etiam honestissimos gerere; separato a ceteris, qui ex equestri ordine non essent, loco, ad spectacula in theatris atque amphitheatris sedere; hisque similia privilegia usurpare. Jam vero Sextilius noster ex Terentina Tribu fuisse adscribitur, quæ ex Romanorum Tribubus una fuit; & a loco prope Campum Martium Romæ, *Terentum* appellato, Terentina Tribus nominata. Terentus vero locus fuit,

fuit, ubi templum Consi & Plutonis deorum inferorum; & ara ipsis dicata sub terra, quæ ludis tantum sæcularibus, humo egesta, ostendebatur, illisque peractis iterum claudebatur. Hoc loco, omnium, quot quot nascerentur ac morerentur, nomina, quoties lustrabatur civitas, describi solita, memorant; Terentumque a *terendo* dictum, quod equis quadrigariis quoties sæculares ludi fiebant, tereretur. quæ vocis origo, quam vere atque apte deducatur, non pugno. Hoc tantum pro certo habemus, Terentinam Tribum ab hoc loco Terento denominatam. Fuisse hanc tamen in Sabinis, tradunt; quamvis a loco intra Urbem sito appellationem desumserit: fortasse idcirco, quod ibidem ad ferenda comitiorum tempore suffragia congregaretur. Sacris deinde profanisque dignitatibus insignitum Sextilium exhibet lapis; & Flaminem illum fuisse Romanum atque Augustalem, commemorat. Fuit *Flamen* nomen atque officium sacerdotis apud Romanos, cujus originem alii aliunde deduxere. Initio pauci admodum fuerunt Flamines, qui postea diis singulis singuli sunt attributi; eisque deorum suorum, quorum sacra curabant, nomina imposita. Hinc *Flamen Dialis, Martialis, Quirinalis*, aliique. Sextilius noster, *Romanus Flamen*, sive *Romuleus*, sive *Romuli*, in lapide memoratur. vel potius & verius *Romæ Flamen*. Siquidem urbs ipsa Roma, tamquam dea, templo, sacrificiis, & sacerdotibus, ævo Cæsarum culta est. & *Flamen Romæ* deæ in pluribus inscriptionibus legitur, apud Gruterum *f.* Consonat illud Martialis: *t*

f pag. 320.

t Ep. 8. lib.
12.

*Terrarum dea, gentiumque Roma,
Cui par est nihil, et) nihil secundum.*

Mox *Augustalis* quoque Flamen adjungitur. Postquam enim Romanos Imperatores e vivis sublato perditissima

fima populorum adulatio, fuccefforibus, demortui plerumque cognatis, adblandita, inter deos collocare confidentiffime eft aufa; in tantum proceffit, ut & templa, & aras, & sacerdotes, & sacerdotum Collegia Imperatoribus iifdem decerneret; & constitueret. Quare Imperatorum mortuorum umbræ ac manes, deorum inftar, colebantur; Flaminemque fibi peculiarrem, (quem ab Augusto *Augustalem* dixere) habuerunt. Hujufmodi fuiſſe Sextilium noſtrum lapis quem explicamus, teſtatur. Porro Flamen Romæ deæ, ac Divi Auguſti hic, & pluribus aliis in inſcriptionibus, unus atque idem dicitur; quia templa Romæ & Auguſto ſimul dedicata fuerant. quod de Pergamenorum

ii *Annal.* 1.
4. c. 37.

templo Tacitus tradit diſertis verbis u: *Cum Divus Auguſtus, ſibi atque urbi Romæ templum apud Pergamum ſiſti, non prohibuiſſet. Magiſter etiam Quinquennalis dicitur Sextilius; fuitque idem ac Quatuorvir Quinquennalis; de quo Magiſtratu nuper, in antecedenti proponenda inſcriptione, locuti ſumus. Siquidem viri, qui Quinquennialium horum Collegium componebant, etiam Magiſtri ſunt vocitati; quæ vox Præſidem, Curatorem, Doctorem ſonat. quemadmodum & Romæ illi, qui vicis curandis, tuendis, ab incendio, latronibus, ſeditionibus, homicidiis, tumultibus, ceteriſque hujufmodi incurſibus, ſiniſtrisque eventibus defendendis, præerant, Magiſtri vicorum ſunt appellati. Itaque Magiſtri Quinquennalis erat ludos ſingulis Quinquenniis in honorem Junonis Soſpitæ Lanuvii celebrare, ac ut rite fierent, curare. Sed & Augur erat Sextilius; qui Magiſtratus, ſive quod Sacerdotium multo erat apud Romanos honeſtiſſimum. Cum enim ſine augurio, (quod *inauſpicato* dicebatur) vel minimum quid ſuſcipere, temerarium maxime ac pernicioſum Reipublicæ cenſeretur; hinc ad Augurum arbitrium*

universa p̄ne Respublica volvebatur. Quidquid enim libuisset Auguribus impedire ne fieret; id certissime, nullo negotio, solo deorum metu, & ominum, infeliciūque auspiciū obtentu injecto, fere semper assequebantur. Sequitur in lapide, *Præfectus Annonæ Legionis Tertiæ Italicæ*. quod munus plane quale fuerit constat, cum ad tale munus gerentem, ut sua legio annona abundaret, spectasse significetur. Legio autem Tertia dicta est Italica simul cum Secunda, quas M. Antonius x in Norico & in Rhætia instituit, & Italicas appellavit, Dione teste. Quemadmodum, Romana adhuc florente Republica, legio alia dicta est *Italica* sine addito, ex Panvini testimonio, in eruditis de Romano Imperio Commentariis; ab urbe cognomine *Italica* in Hispania, a P. Scipione in Bætica Provincia, atque adeo ad ipsum Bætum fluvium condita, prope Hispalim, quæ hodie *Sevilla la veja* incolis dicitur; vel juxta alios, *Alcalà del Rio*. Fuit autem hæc urbs Italica poetæ Sili, exinde Italici nominati, patria; quemadmodum & trium Romanorum Imperatorum; scilicet Trajani, Hadriani, & senioris Theodosii. *Italica* ab Conditore Scipione appellata, quod ex veteranis Italis militibus, in ea condenda, ibidem Colonia fuit constituta. Quod autem in legione, *Præfectus Annonæ*, munus fuerit honestissimum; ex ipso militum ingenti numero, quos legio complectebatur, satis colligitur. Legio enim e civibus Romanis militibus constabat, & a *legendo* sive *delectu* nomen est mutuata. dividebatur hæc in peditum cohortes decem; cohors quælibet in manipulos quinquaginta; & manipulus quisque viginti quinque milites numerabat. His equites in tres centurias divisi adjuncti. Unde duodecies mille octingentis hominibus Præfectus annonæ in legione opso-

nia victumque omnem procurare debebat. Probe novi, tamen, Legionum & numerum, & statum, & conditionem non eadem semper fuisse; immo, pro diversis ætatibus, singula hæc in iisdem fuisse diversissima. De quibus, qui rem militarem Romanam explicaverunt, quamplurima disseruere. Ecce autem P. Sextilium *Sodalem Sacrorum Lanuviorum* appellari; qui titulus in hac inscriptione nobis quidem princeps est, ac primarius: quandoquidem ob illum potissimum, inscriptionem totam hoc loco desumimus interpretandam. Itaque Collegium fuit Lanuvii, sive a Sodalibus *Sodalitium* velis illud vocare, quod viri honestissimi tum Romani tum Lanuvini conflabant; quodque sacris rite procurandis & faciendis præpositum fuerat. Quamquam autem Lanuvii, præter Junonis Sospitæ templum, & alia essent diis aliis dedicata, in quibus & sacra fiebant, & procurabantur; Jovis, puta, Martis, atque alia; nihilominus *Sacrorum Lanuviorum* nomine, Junonis Sospitæ sacra venire, propter excellentiam, ac numinis & loci celebritatem, non dubito. Profecto Sodales istos Sacrorum Lanuviorum a sacerdotibus qui eadem sacra perficerent, diversos fuisse apparet, ex eo quod Tullius de Milone dixerit, Dictatorem illum fuisse Lanuvii; eoque die *y* quo Roma Lanuvium pergens Publium Clodium sibi obviam factum in Appia via interfecit, debuisse eundem necessario, & ex condicito, Lanuvium pergere ad Flaminem prodendum; hoc est, *creandum, edicendum, ac publice eligendum, & pronuntiandum; seu renuntiandum.* Quod enim de Flamine Junonis Sospitæ Cicero locutus fuerit, quæ hæcenus memoravimus, palam faciunt. Itaque Milo, ceterique Sacrorum Lanuviorum, quæ communia cum Populo Romano erant, Sodales & Curatores, Lanuvium stans temporibus ac diebus con-

y Pro Mil.

veniebant; ibique Collegii ac Sodalitii principem creabant ex Sodalibus unum, quem *Dictatorem* appellabant. Huic juris dicundi, si quid, præcipue sacris de rebus, controversiæ ac negotii incidisset, potestas erat. ac penes ipsum sacerdotes in demortuorum locum eligendi & sufficiendi, de Sodalium tamen sententia & consensu, facultas fuit. Flaminem vero inter sacerdotes præcipuum, cuique numinis cura singularis erat, eligere solemniter debebat Dictator; statoque die in concione populi prodere atque edicere. Itaque P. Sextilius, (de quo lapis quem explicandum suscepimus) Sodalis fuit Sacrorum Lanuvinorum, potuitque, per vices, eorundem Sacrorum Dictator creari, quemadmodum Milo; eidemque prodendi Flaminis esse potestas. Quæ omnia tunc temporis munia censita sunt honestissima. Unde magisque magisque viri nunc gloria claret, qui tot dignitatibus auctus, ac titulis honorificentissimis esset insignitus. Quæ sequuntur in inscriptione verba, hæc sunt. *Judici selecto Decurie Minturnensium; Decurioni Auximate.* Sextilius namque a Minturnensibus Campaniæ populis Judex fuerat selectus, & Auximatum in Piceno Decurio. Fuere Minturnæ, urbs nunc excisa penitus ac ferme sine vestigiis, in Campania; ultra Fundos atque Itrum, contra Cajetam, prope Liris amnis ostia; inter Formias ad occasum, & Sinuessam ad ortum, urbes pariter excisas, milliaria novem; a Fregellis item excisis viginti. cujus ex ruinis *Trajectum* parvum oppidum in propinquo colle ad duo mille passus exstructum est; quod ab trajiciendo Liri nomen desumpsit. ibi enim Liris quieta maxime fertur aqua, taciturnus amnis atque profundus; & a viatoribus Neapolim tendentibus scapha trajicitur. unde loco nomen *la scaffa*, aut *la barca*, aut *il passo del Ga-*

rigliano. Vidi ego ad ipsius fluminis dexteram exstantes adhuc cultissimæ urbis ruinas in planitie; rudera nempe Amphitheatri, turris, & aquæductuum ad longissimum tractum e montibus ingentes reliquias. exstant quoque ibidem pervetusti pontis ingenti mole quondam constructi vestigia. perque ipsum olim ipsa Appia via continuabatur. Celebris est locus ex propinquo Caji Marii senioris exsilio & fuga, qui, dum Lucium Sullam victorem fugeret, in Minturnensibus paludibus delituit; tantusque vir ac toties Consul victorque, Carthaginem inde transmisit, ubi emendicato pane sustentari coactus est. De quo Juvenalis: 1

1 *Sar. 10.*

*Exsiliū, ꝑ) carcer, Minturnarumque paludes,
Et mendicatus victa Carthagine panis.*

Et Horatius de vino quod amico in cœnam apponere destinaverat: 2

2 *Epist. 5. lib.*

1. 2. 5.

*Vina bibes, iterum Tauro diffusa, palustres
Inter Minturnas Sinuessanumque Petrinum.*

Porro Minturnas deducta Colonia est civium Romanorum post Samniticum bellum, cum de regionibus Samnio conterminis, atque ab hostibus depopulatis, præsidio muniendis consilium agitari cœptum est: 2

2 *Liv. lib.*

10.

Itaque placuit, ut duæ Coloniae circa Vestinum ꝑ) Falernum agrum deducerentur. una ad ostium Liris fluvii, quæ Minturnæ appellata; altera in saltu Vestino Falernum contingente agrum, ubi Sinope dicitur Græca urbs fuisse: Sinuessæ deinde ab Colonis Romanis appellata. Tribunis plebis negotium datum est, ut plebiscito juberetur P. Sempronius Prætor Triumviros in ea loca Colonis deducendis creare. Nec qui nomina darent, facile inveniebantur; quia in stationem se prope perpetuam infestæ regionis, non in agros mitti rebantur. Hoc autem Appio Claudio secundum & Lucio Volumnio pariter secundum Consulibus factum est;

est; V. C. anno CDLVIII. Quamquam has Colonias nonnisi anno sequenti deductas Vellejus referat, in-
 quiens: *At Fabio quintum et Decio Mure quartum Consu-*
libus, quo anno Pyrrhus regnare cœpit, Sinuessam Mintur-
nasque missi coloni. De Minturnensi quoque a Colonia^{a Lib. de Co-}
Julius Frontinus hæc habet: Minturnæ muro ducta Co-
lonia; deducta a C. Cæsare. Iter populo non debetur; ejus
ager pro parte in jugeribus est adsignatus, ceterum in abso-
luto relictus. Et Plinius^{b Lib. 3.} *b: Colonia Minturnæ Liri amne*
divisa, Glanico appellato; oppidum Sinuessa extremum in
adjecto Latio. Itaque Publius Sextilius noster ab De-
cemvirorum magistratu Coloniae Minturnensi, qui
Decuria ab virorum numero dicebatur, inter multos
Judex, ad jus nempe Minturnis dicendum, selectus
est. Non autem ab illis Coloniae primum deductæ
post Samniticum bellum Colonis, verum ab nepoti-
bis eorum, qui a Cajo Cæsare iterum Colonia de-
ducta, ut ex Frontino didicimus, antiquam Reipu-
blicæ administrandæ rationem Minturnis restituerant.
Quamquam vero Sextilius Minturnensium Judex fo-
ret, Decurio quoque Auximatum fuit. Porro Auxi-
imum urbs olim nobilis in Piceno, nostra adhuc æ-
tate viget ac floret. Nobis Osimo, antiquis Auximum,
Auximum, & Oximum. Sedet in colle ad Musonem
fluvium, duodecim milliariis ab Ancona in meridi-
em; ac totidem ferme Æsium inter atque Lauretum.
De illa, belli Civilis tempore in Cæsaris potestatem
perducta, Lucanus:^{c Lib. 2.}

Varus, ut admotæ pulsarunt Auximon ale.

Quando vero sit Auximum deducta Colonia, docet
 Paterculus^{d Lib. 1.} *d: Auximum autem (missi Coloni) in Pice-*
num abhinc annos ferme CLXXXVII. ante triennium quam
Cassius censor, a Lupercali in Palatium versus, theatrum
*facere instituit: cui in demoliendo eximia civitatis se-
 veritas,*

tas, et) *Consul Cæpio restitere*. Fuit is annus Urbis DXCVII. Sex. Julio Cæsare L. Aurelio Oreste Cofs. Ceterum, populi *Auximates* quidem dicti communiter; at in nostra hac inscriptione *Auximati*; Sextilius enim Decurio *Decuria Auximate* inscribitur; unde argenteo, ut minimum, nisi & æneo Latinæ Linguae sæculo, eandem insculptam, deducimus. Sequitur in ipsa: *Curatori Reipublicæ Pisauensis, sive Pisauensium, sive Pisauri*. Fuit autem Pisaurum, hodieque est *Pesaro*, urbs culta & elegans ad mare Hadriaticum; aliquando in antiqua Umbria recensita; aliquando vero inter Galliæ Cispadanæ sive Togatæ urbes; postea demum Urbinatum Ducum in ditioe, præcipua; in ora Semnonum, ad ostium Isauri fluvii, a quo nomen derivavit suum; Urbino viginti mille passus in montes distans; inter Ariminum ad occasum XXV m. p. & Fanum Fortunæ ad ortum VI., a Totila Gothorum rege excisum, sed a Bellisario mox restitutum.

De illo Catullus: e

e *Carm.* 82.
ad *Juvent.*

Præterquam iste tuus moribunda sede Pisauri.

f *Lib.* 39.

Deducta Pisaurum Colonia V. C. A. DLXX. quod f Livius memorat: *P. Claudio Pulchro, L. Porcio Licinio Coss. anno V. C. DLXX. Coloniae duæ Pollentia in Picenum, Pisaurum in Gallicum agrum deductæ sunt; sena jugera in singulos data; dividerunt agros, Colonosque deduxerunt Tres viri Q. Fabius Labeo, M. et) Q. Fulvii, Flaccus et) Nobilior. Et Vellejus g: quadriennium post, Bononia, Pisaurum, ac Potentia, Coloniae deductæ. & Plutarchus in Antonio inter prodigia quæ Aëtiacum bellum præcessere, etiam illud annumerat; Pisaurum scilicet urbem non longe ab Hadria, in qua Antonius Colonos deduxerat, hiatu terræ absorptum periisse. Exinde fortasse ab Catullo *sedes moribunda* appellatum est. Quod tamen & restitutum, & in hæc tempora cultum quam maxime atque elegans perdurat.*

g *Lib.* 1.

rat.

rat. Ceterum, quod Sextilius noster Curator Reipublicæ Pisaurensium in lapide memoretur; non ideo evincit, Sextilii ætate, aut alia umquam, Pisaurum Rempublicam fuisse sui juris, quæ nulli pareret, suisque peculiaribus legibus uteretur. Hic scilicet est scopulus ad quem patriarum rerum scriptores plerique, cæco, ut ita dicam, amoris impetu, libentissime impingunt. vix enim patriam suam *Reipublicæ* titulo nominatam alicubi reperere; & continuo, nulli olim eandem paruisse, ac sui juris omnino fuisse, ut olim Atheniensium, & Romanorum, & modo Venetorum Respublica, confidenter admodum asseverant. Cum tamen *Reipublicæ* nomen nihil aliud omnino in quam plurimis vetustis monumentis certissime significaverit, quam *la Comunità di quel paese*. quod & castellorum & villularum, mille, ne dum uni, dominis subditarum, aptissime dictum fuit. Idem patriarum rerum scriptores simul ac repererint, in urbe patria usurpatas voces fuisse, *Senatus Populusque*, Romanorum instar, quibus proprium S. P. Q. R., exclamant continuo, nil jam dubii superesse, quin libera omnino urbs eadem patria fuerit; quippe quæ nihilo minus quam Roma, & Senatum habuerit & Populum, penes quos supremum esset imperium. In quo tamen hallucinantur egregie; præposterusque in patriam amor illos a veritate quam maxime transversos agit. Siquidem *Senatus Populusque* fere semper illius urbis Magistratum ac plebem significat; quibus tamen curtatissimum tantum jus, utpote Romanorum vel Reipublicæ vel Imperio subjectis, erat. Et *Senatus & Patres* etiam in pagis perexiguis, ac infrequentissimis, & mille dominis subditis, fuisse scimus; quod, inter alios, lepidissime Horatius monet: *h*

h Ep. 14. 7.
1.

Villice silvarum, & mihi me reddentis agelli,

Quem

*Quem tu fastidis habitatum quinque focus, et
Quinque bonos solitum Bariam dimittere Patres.*

Itaque Curator Reipublicæ Pifaurenſium, optime nunc Italice redderetur: *Agente o Deputato della Comunità di Pefaro.* Certe Romanis ſub Imperatoribus, quin etiam Romana florente Republica, urbes pleræque Romanorum imperata facientes ſuos in urbe Curatores, qui, ne quid earum domeſtica Reſpublica detrimenti caperet, apud Senatam vel Principem providerent, habere conſueverunt. Quod & ex aliis plurimis antiquis lapidibus, & ex eo præcipue quem ad radices Circeji promontorii in ruinis antiqui Circejenſium portus, haud ita multo ante detectum, nuper legi ipſe primus atque deſcripſi; quemque ineditum adhuc atque litteratis ignotum, nunc primum vulgare conſtitui, videre eſt. En Circejenſis inſcriptio ad pontem prope portum nunc proſtans:

C. VIBIO C. F. POMPTIN.
 CELERI PAPIRIO RVFO
 PRAEF. COH. I. MONTANOR.
 TRIB. COH. I FLAVIAE HISP.
 ∞ EQ. PRAEF. ALAE IVL. P.
 SINGVL.
 CIRCEIENSES PATRONO
 EX D. D. P. P.

Et in alio fragmento lapidis ibidem detecto:

.....
 LEG. VII. CLAVD.
 CVRAT. AQVAE TIBVRT.
 CIRCEIENSES
 PATRONO
 EX D. D. P. P.

Qui-

Quibus alios duos, quamquam abs re de qua nobis primarius sermo, liceat hic adjungere, quod ibidem effossi, numquam (quod quidem ego sciam) in publicum editi sunt. Primus ad radices Circei montis, ubi & Ægyptiæ statuæ repertæ, sic habet:

D. D.
 MATRI DEVM
 M. AGILEIVS FAVSTVS
 AGILIA PAEZVSA AGGLE
 PRAETORIA PORTICVM
 ET CVBICVLVM D. S. P. P.

Alter sic:

HORAEA
 LEPIDI. L
 PH. OGENES.

Nunc ad reliquum Lanuvini lapidis de P. Sextilio interpretandum redeamus. Itaque *Sodalis Augustalis* inscribitur; de quo cum in superioribus hoc ipso capite, & fusius libro de Antiatibus differuerim; non est, quod actum agamus. *Præfectus* itidem *Fabrâm* Sextilius nominatur. Scilicet Collegii *Fabrâm*, quod Lanuvii erat. *Fabrâm* Collegia in urbibus Latinis, ut Romæ, fuisse constat. quemadmodum & nostra ætate artificum Collegia quamplurima hic videmus, quæ Patronos sive Præfectos viros clarissimos ac nobilissimos sibi adoptant. Sextilius denique *Patronus Coloniae Lanuvinae* atque idem *Colonus* inscribitur; publiceque illi statuam fuisse constitutam, in cujus basi sive fulcro hæc tota, quam exposuimus, inscriptio incisa fuit notis publicis, nempe de Decurionum decreto, totiusque populi Lanuvini consensu, ac plausu, vox illa publice sola elegantissime significavit.

Ceterum in Lanuvino Junonis Sospitæ templo thesauri ingentes sacræ pecuniæ repositi antiquitus memorantur. Siquidem diutissimus obtinuit mos apud Latinos, a quibus Romani accepere, quemadmodum & apud exteras alias gentes passim, ut in fanis deorum, pecuniæ conderentur; tum quas in deorum cultum expenderent, tum quæ Reipublicæ arctis in rebus, præsto essent, ac salutare. Quod & de Solymorum Templo, Deo Optimo Maximo ab Judæis consecrato, legimus in Sacris literis; proptereaque a Syriæ, Mediæ, ac denique Græcorum regibus, ejusdem rapinæ inhiantibus, urbs eadem Hierosolyma toties bello, atque obsidione toties, petita est. Eiusdem quoque moris vestigia nonnulla sunt apud nos. siquidem, & pretiosissimæ aureæ argenteæque suppellectilis thesauri, cum ingenti gemmarum vi, tum Laureti apud Divæ Virginis Ædem, tum Venetiis ad Divi Marci, tum Patavii ad Divi Antonii celeberrima templa asservantur. tum vero antiquorum more magis expresso, Romæ in Hadriani mole apud Sancti Angeli, quod vocant, Sacellum, quinquagies centena aureorum millia ab Xysto illo V. immortalis nominis Pontifice Maximo, in Christianæ Reipublicæ præsentissimum semper, ubi res arctissimæ poscant, auxilium collocata multiplicibus vestibibus, feris, & clavibus custodiuntur. De Lanuvinis thesauris apud Junonis Sospitæ sic Appianus, de Augusto differens i:

*Cæsar e fanis pecunias accipiebat mutuo, promittens se red-
diturum cum fœnore: e Capitolio, Antio, Lanuvio, Nemo-
re, ac Tibure; in quibus oppidis hodie quoque sunt thesauri
pretiosi sacræ pecuniæ. Ubi notandum, quod nonnisi in
celeberrimis ac munitissimis templorum, pecuniæ istæ
reponerentur. Quare in Capitolio apud Jovis Capi-
tolini, Antii ad Fortunarum, Lanuvii ad Junonis Sof-
pita,*

i Lib. 5. Bell.
Civil.

pitæ, Nemore (hodie *Nemi*) apud Dianæ Nemo-
rensis, Tibure denique, apud Herculis magnificentissi-
ma ac munitissima templa, conditæ erant. Privatas
quoque pecunias templorum sive fanorum tutelæ com-
mendare unicuique integrum erat. Quare Plautus
Euclionem senem parcissimum & egregie avarum de
auri *aula*, h. e. *olla*, sollicitum ac maxime anxium,
eamdem ad Fidei fanum deportantem, ejusque nu-
minis tutelæ sic commendantem inducit elegantif-
sime : k

k In *Aulular.*
act. 3. sc. 6.

Ædepol næ tu, aula, multos inimicos habes :

Atque istuc aurum, quod tibi concreditum est.

Nunc hoc mihi factu optumust, ut te auferam,

Aula, in Fidei fanum; ibi abstrudam probe.

Fides, no-visti me, et ego te: ca-re sis tibi,

Ne tu in me mutassis nomen, si hoc concreduo.

Ibo ad te fretus tua, Fides, fiducia.

Mox subdit in ipso jam Fidei fano consistens : l

Tu modo ca-re cuiquam indicassis aurum meum esse i-
sthic, Fides. <sup>l *Ibid.* act. 4.
sc. 2.</sup>

Non metuo ne quisquam in-veniat, ita probe in latebris situm est.

Ædepol næ illic pulchram prædam agat, si quis illam in-venierit

Aulam onustam auri; verum id, te queso, ut prohibe-ssis, Fides.

Nunc la-vabo, ut rem di-vinam faciam, ne affinem morer,

Quin ubi accersat me, meam extemplo filiam ducat domum.

*Vide, Fides, etiam atque etiam nunc, sal-vam ut aulam
abs te auferam.*

Tuæ fidei concredidi aurum, in tuo luco et fano modo est situm.

Præter pecunias vero, tum publicas tum privato-
rum, quæ apud Junonis Sospitæ asservabantur Lanu-
vii; ingens, supra quam credi potest, votivorum do-
norum ex auro argentoque confectorum vis, circa
ejusdem interiores templi parietes appensa, prostabat.
Ex his vetustate jam corruptis auream argenteamque

m Ann. a V. P.
 MDCCXXXIX.
 hæc scripta
 sunt.

Junoni statuam ab Hadriano factam & consecratam, nos docet lapis, quatuor circiter ab hinc mensibus *m*: apud oppidum *Civita Lavinia* Veteris Lanuvii sedem, erutus in subterraneo specu, in fundo Francisci Furtii Lanuvini Pharmacopolæ, loco qui *Contra-da S. Lorenzo* incolis dicitur. Ex quo, illum templi Sospitæ olim dedicati situm esse, manifestissimum fit. Lapidem nuper, cum Lanuvina monumenta præsentibus relegeremus, sic recensuimus:

IMP. CAES. DIVI TRAIANI
 PART. F. DIVI. NERVAE. N.
 TRAIANVS. HADRIANVS. AVG
 PONT. MAX. TRIB. POT. XX. COS. III. P. P
 I. S. M. R. STATVAM. EX. DONIS. AVREIS
 ET. ARG. VETVSTATE. CORRVP TIS
 FIERI. ET. CONSECRARI. IVSSIT
 EX. AVRI. P. III - ET. ARG. P. CCVI =

Quas ultimas notas (nam cetera fatis constant) sic interpretor : *Ex auri pondo libris ter mille , ex argenti pondo ducentis sex.* Neque incredibile aureum hujusce statuæ pondus ulli videbitur, qui donorum aureorum vim maximam per tot sæcula congregatam in hoc templo æstimaverit. Ad quadraginta certe pondo auri librarum, dona a matronis Lanuvinae Junoni allata, non semel Livius commemorat. Quod si Consulum, qui statim ac Magistratum iniverant, Lanuvium, ad Sospitæ sacrificandum, ex veteri instituto se conferebant, dona in annos singulos addideris; quam facile Hadrianus ex aureis donis vetustate corruptis statuam auream Junoni pondo librarum ter mille, potuerit conficere, fatis colliges. Ceterum, & in Lacinia Junonis templo apud Brutios aureum donum majoris multo ponderis fuisse olim crediderim, auream illam solidam columnam, quam ex divenditis pecudibus Junoni sacris congregata pecunia

cunia in eo templo constitutam tradidit Livius, cujus nos supra verba hic recitavimus. Aliam Junoni Sospitæ Lanuvinæ statuam (quamquam illam neque auream crediderim neque argenteam, verum aut marmoream aut æneam) dedicatam & constitutam in eodem templo, innuere videtur lapis, qui circa locum ipsum erutus, nunc ante ædes Caroli Bonelli, ad oppidum *Civita Lavinia* prostat. Hunc ita legimus:

IVNONI. S. M. R.
 Q. OLIVS. PRINCEPS
 REDEMPTOR. OPER...
 PUBLICORVM
 LANIVINORVM
 DE. S. D. D.

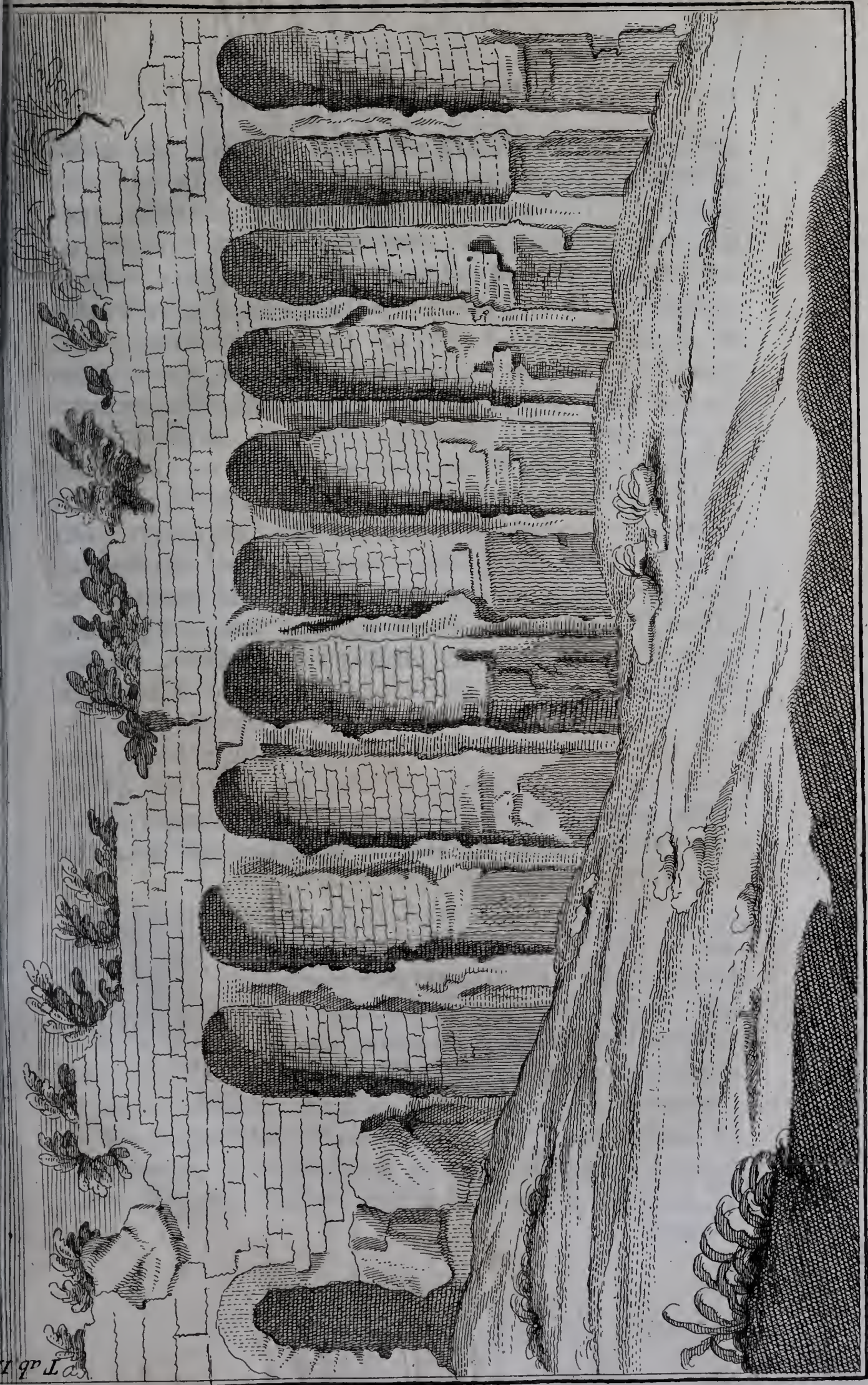
Scilicet Quintus Olius Princeps Redemptorum Operum publicorum Lanivinorum de sententia Decurionum statuam Junoni Sospitæ Magnæ Reginae posuit; quod aliquo se suumque ordinem beneficio ab ea affectum crediderat. Princeps autem redemptorum operum publicorum diceretur nobis nunc: *Il Capo appaltatore, o affittuario della Camera regia, o del Fisco, sopra le pubbliche fabbriche o gabelle, o simile*. Erant enim *Opera Publica* vel *Ædificia*, ut Tempora, Theatra, Thermæ, Circi, Cloacæ, aliaque id genus, quæ facta recta servari debebant: vel molæ, macella, furni, portoria, ex quibus tributa publica colligebantur. Qui autem Publico *Ærario* vel *Fisco* summam aliquam pecuniæ pendebant, ut sibi ex his operibus quæstum compararent, eorumque redditus colligerent; hi *Redemptores Operum Publicorum* appellabantur.

Porro Lanuvinæ Junoni Sospitæ non tantum pe-
 cu-

cunias pretiosamque suppellectilem veteres concredebant; sed & charorum suorum cadavera ejus fidei, intra, vel circa templi ambitum commendabant. Hujusce moris non unum nuper, in ejusdem templi rudibus, perspicuum argumentum deteximus. Nam & sarcophagus ingens e vivo cavatus saxo, dum arena ad ædificia erueretur, apparuit; in quo giganteæ profecto magnitudinis ossa condita erant, cum vasculis, testaceo altero, altero forte vitreo, verum calce aut materia simili obducto: quæ ad lacrimas excipiendas, ab propinquis in defuncti funere illuc sparsas, facta videntur. reperti quoque ibidem lapilli permulti, quos ex figura laterculos recte diceres, nisi tamen e vivo saxo constarent; de punicum specie, cum canaliculo & foramine, quasi simul aptandi, ac veluti monile, seu coronam composituri. Quorum usum hæcenus me non cognovisse, candide fateor. Aliorum pariter cadaverum circa Sospitæ Lanuvinæ templum conditorum, ut nempe religioso ac sancto loco posita, ne violarentur ulla umquam injuria, meminit cippus in ruinis templi ejusdem repertus. quem literis licet valde exesis & vetustate corruptis legimus tamen, apud oppidum *Civita Lavinia*, præ foribus Divæ Magdalenæ prostantem, sic:

L. IVNIVS TIB. F. IVL. MIL. L. I.
 ----- T. F. VSINIA MATER
 FILIO PIENTISSIMO
 ET SP. IVNIO ERO TYLLO
 FRATRI EIVS
 VSINIO ATIMETO ET S. I. M.
 IN HOC RELIGIOSO LOCO
 ERGO SANCTVS POSITVS EST
 NE QVIS VELIT
 HVIC LOCO INIVRIAM FECISSE
 IVSSA PER QUIETEM
 NOCTIS VIS. CAVIT.

Ha-

Ruderum Celeberrimi Iunonis Sospitac Templi apud Lanuvium, in fundo Caroli Bonelli, Prospectus

T. ab I.

Habes hic Ufiniam Junii matrem filio sepulcrum una cum Erotyllo fratre, & Ufinio Atimeto posuisse in loco religioso, scilicet intra vel circa S. I. M. Sospitæ Junonis Magnæ templum; ipsumque sepulcralem cippum eidem S. I. M. Sospitæ Junoni Magnæ dedicavisse, ne quis religioso ac sancto loco positis suorum cineribus injuriam faceret. Utque majorem omnibus religionem loci injiceret, eosque ab injuria sepulcro inferenda magis absterreret; se jussu umbræ filii sui Junii, quæ per quietem noctis visu illi apparuerat, eo loco sepulcrum constituisse, adjunxit. Poenas proinde tum S. I. M. Sospitæ Junoni Magnæ, tum Junii filii sui Manibus daturum egregias, quicumque loco injuriam fecisse ausus foret. Tantus in filiorum cineres maternus amor! tanta erga Sospitam Junonem Lanuvinorum reverentia! Tantum denique tenebrarum, quibus, circa divina, miserrimi illi simulacrorum cultores obvolvebantur, obscurum!

C A P U T V.

De reliquis Lanuvinorum ædificiis, ac præcipue de Villis, antiquitus in agro Lanuvino sitis.

RIMUM inter Lanuvina ædificia, quod, descriptis jam templis, se se offerat, *Amphitheatrum* est, quod & fuisse Lanuvii ex veterum testimoniis, & per amplum fuisse ex rudibus ejus adhuc exstantibus, nobis constat. Quod fuerit Lanuvii Amphitheatrum memorat Ælius Lampridius in Commodio, referens de illo: *Appellatus est etiam Romanus Hercules, quod feras Lanuvii in Amphitheatro occidisset.* Eruitur etiam ex Sexto Aurelio Victore, & ex Salmasio in suis ad Julium

lium Capitolinum notis, quod Antoninus Pius e Lanuvino municipio ortus, Lanuvii sæpe, tum ante imperium, tum in ipso quoque imperio, tunicatus incederet, atque ibidem tunicatus in Amphitheatro ludos spectaret. Denique & Ligoriana inscriptio, in qua Pambei Lanistæ Lanuvini fit mentio, fuisse Lanuvii Amphitheatrum, & omnia alia ædificia quæ ad Amphitheatri supellectilem universam spectabant, satis confirmat. ^a Hæc autem fuere *gymnasium* pro gladiatoribus & athleticis; *stadium*; *porticus*; *ambulacra*; *carvææ* ad feras custodiendas, ceteraque a nobis in nostro de Antiatribus libro enumerata. In hoc Lanuvino Amphitheatro ludos per triduum exhibitos, Libertorum quorundam sumptibus, memorat lapis ex Lanuvii ruinis erutus, hodieque in oppido *Civita Lavinia* apud Dominicum Faustum Frezza asservatus, literis grandioribus inscriptus, sic:

^a Cap. 3. hujus lib.

----- FLACCVS
 - - - C. L. L. SVMMACHVS
 - - - S. L. L. DOROTEVS
 - - - C. Q. L. VERNA
 - - - LVDOS. TRIDVOM. FECER

Curia locum pro Senatoribus, ædificiis ornatum, Lanuvii existisse, ea quæ de Lanuvinorum Republica, honestissimoque municipio, retulimus, pariter innuunt. Aliud quoque publicum pro Augustalium Collegio ædificium, & alterum pro Curia mulierum indicat inscriptus lapis Sulpicio Lanuvino in

^b Fabrett. c. hæc verba: *b*
 9. p. 659.

C. SVLPICIO VICTORI
 PATRI EQVITVM ROMANORVM
 HOMINI INNOCENTISSIMO PATRONO
 MVNICIPI S. P. L.
 OB IMPAR. OBSEQVIVM ET
 ERGA SE IMMENSAM MVNIFICENTIAM EIVS
 EQVESTREM PONENDAM CENSVERVNT
 DEDICARVNTQVE.
 OB CVIVS DEDICATIONEM
 VIRITIM DIVISIT DECVRIONIBVS
 ET AVGVSTALIBVS
 ET CVRIIS N. XXIII
 ET CVRIÆ MVLIERVVM EPVLVM DVPLVM DEDIT

Immo hæc inscriptio, ut vides, plures Lanuvii Curias, præter Senatorum & mulierum, fuisse, innuit. Quamquam enim *Curia* dictæ fuerint populi divisiones sive *turmæ*, quales modo in Christianis urbibus, vocamus Italice *parrocchie*; nihilo tamen minus hæ Curiaë populi suum habebant publicum locum ædificiis ornatum, quo conveniebant, consultabant, sacra faciebant, & omnia quæ e suæ turmæ republica forent, constituebant. Circa forum fere fuisse has Curias omnes, crediderim; illasque porticibus, columnis, ac statuis virorum illustrium, Antoninorum præsertim, atque eorum familiæ, ornatas; quemadmodum allatus lapis de Sulpicio testatur. Utrum autem Curia mulierum, Lanuvii, fuerit mulierum sacerdotum, & vero Junonis Sospitæ, dubitari potest; cum vix alio quam religionis nomine, in eo municipio mulierum Curia esse potuerit.

Porro, inter alias clarorum virorum statuas, Lanuvii positas, fuisse T. & M. Aureliis Antoninorum libertis Pantomimis scimus, earumque inscriptiones hoc libro dedimus. Atque hæc intra Lanuvinam urbem publica fuere ædificia. nam privatorum etiam ornatis ædibus frequentem fuisse eandem, facile persuadet Romana civitas Lanuvinis omnibus data, ab ipso

ferme Romanæ Reipublicæ exordio. Quamquam non eas ædes magnificas adeo, sumptuoseque exstructas existimo, quales deinde Romæ luxuriantibus sæculis exstructæ sunt. Ceterum in agro Lanuvino quamplurimas, tum Lanuvinorum, tum vero Romanorum villas antiquitus existisse, ex veterum testimonio cognoscimus. Licet enim locus quo olim situm fuisse Lanuvium constat, insalubri per hæc tempora utatur cælo, atque aere, quod & Libycis Australibusque ventis expositus, & Pomptinarum paludium crassiores halitus vaporesque, quamvis eæ non ita sint proximæ, ebibat; & (quod caput est) palustres Laurentinos campos Lanuvinus ager magna ex parte complectatur; nihilominus olim Lanuvina rusticatione Romani delectati sunt, tamquam secessui peropportuna. certisque anni temporibus, quibus Lanuvinus aer minime corporibus noceret, hieme puta, ac vere illuc adibant. Certe Ciceronem villam in Lanuvino habuisse, pluribus ejusdem testimoniis didicimus. Hic enim in Epistolarum ad Atticum libris, duodecimo, tertio, quarto, & quintodecimo, sæpe de sua Lanuvii mansione scribit; multasque ex illis epistolis dedisse Lanuvii, constat. Afferam testimonia; epistolarum tamen numerum non designabo; quod in aliis codicibus eæ aliter, in multis vero nullo modo numerentur. Et libro quidem duodecimo: *Postridie Iduum Lanuvii constitui manere, inde postridie in Tusculanum*; & in calce epistolæ repetit: *Ego postridie Iduum, ut scripsi ad te ante, Lanuvii manere constitui; inde aut Romæ, aut in Tusculano*. In sequenti epistola, tertio idem confirmat. *Ego hinc (fortasse Asturæ in villa sua, dicit) ut scripsi antea, postridie Idus Lanuvium; deinde postridie in Tusculano: contudi enim animum, & fortasse vicini, si modo permansero*. Tum proximis litteris: *Lanuvio*

vio pergam in Tusculanum. Libro autem tertiodecimo: Quo autem Lanuvio? Conor equidem in Tusculanum. & in fine epistolæ: Mittam tamen ad te exemplum, fortasse Lanuvio. Ceterum & in solstitio Ciceronem Lanuvium adiisse, & Asturæ rusticatum, sequenti ex ejus testimonio constat: Asturam veni octavo Kalendas Julias, vitandi enim caloris causa Lanuvii tres horas acquieveram. Et vero ferventissimo ipso Sextili mense, Lanuvii Ciceronem rusticatum, apparet. ait enim eodem libro tertiodecimo: Pollex quidem, ut dixerat, ad Idus Sextiles, ita mihi Lanuvii pridie Iduum præsto fuit; sed plane pollex, non index. Cognosces igitur ex ipso. Balbum conveni: Lepta enim de sua vi in curatione laborans me ad eum perduxerat: in eo autem Lanuvino, quod Lepido tradidit. Ex quibus cognoscimus, vel Ciceronis ætate, salubrem omnino etiam æstivam Lanuvii rusticationem fuisse; vel certe non adeo infalubrem, ut ejus tranquillitas & secessus Romanis turbis, per id tempus propter civilia bella frequentissimis, non anteponi deberent. Produnt item allata verba, Balbum, Ciceronis æqualem & necessarium, villam in Lanuvino habuisse; item Leptam. atque hunc M. Lepido illi constituendæ Reipublicæ cum Antonio & Octavio, Triumviro, Lanuvinum suum tradidisse. De Balbi autem Lanuvino, etiam infra, in alia ejusdem libri epistola, sic: Admonitus quibusdam tuis litteris ut ad Cæsarem uberiores litteras mitterem, institueram; cum mihi Balbus nuper in Lanuvino dixisset, se ¶) Oppium scripsisse ad Cæsarem, me legisse libros contra Catonem ¶) vehementer probasse. Libro autem decimoquarto de se idem Cicero: Nunc quid putas me Lanuvii? & de Bruto, qui pariter villam habuit in Lanuvino: Ita ne vero? hoc meus ¶) tuus Brutus egit, ut Lanuvii esset? Denique libro decimoquinto: Gratissimum, quod polliceris

Ciceroni nihil defuturum: de quo mirabilia Messala, qui Lanuvio rediens ab illis venit ad me. Utrum autem & Atticus villam habuerit in Lanuvino, incertum est. ea enim ad ipsum, libro quartodecimo epistolarum, Ciceronis verba: Cito conjeci, te Lanuvii fuisse; ad hoc statuendum nimis ambigua sunt. Cur enim Atticus Lanuvii, vel apud alium aliquem amicorum, vel in ipso Ciceronis Lanuvino esse non potuit, & tamen Lanuvina villa ipse caruisse? Qualis autem structura Lanuvinae Ciceronis villae, aequaliumque suorum fuerit, ex ipsius Tullii verbis colligitur. scilicet in balneis magnam partem aedificii positam fuisse; in ambulacris & porticibus aliam; in exedris, in aulis, quas scholas vocabant. Porro, picturis, statuis, columnis omnia undique convestita atque ornata erant. Nominibus quoque celebriora villae loca singula illustribus exornabant: cujus moris Tiburtina cum primis Hadriani villa documentum insigne fuit. Et de Lanuvinis Cicero, in eodem epistolarum ad Atticum decimoquinto, sic: O rem miseram! primum ullam ab istis: dein si aliquam, hanc legatariam provinciam: atque haud scio an melius sit, quam ad Eurotam sedere. Sed haec casus gubernabit. Ait autem eodem tempore decretum iri, ut et iis et reliquis praetoriis provinciae decernantur. Hoc certe melius, quam illa Persice porticus: nolo enim Lacedaemonem longinquam Lanuvium existimaris. Rides, inquires, in talibus rebus? Quid faciam? plorando fessus sum. Loquitur enim hic Cicero de Bruto & Cassio interfectoribus Julii Caesaris, qui postquam a caede Lanuvium recessissent, ibique aliquamdiu latitassent, jam in Provincias ire cogitabant. aitque dubitandum primo, utrum melius foret, eos in Lanuvino secessu otari, an ad Reipublicae gubernacula exinde accedere; mox, seu serio, sive per jocum, melius plane eos facturos dicit,

dicit, si ad Rempublicam e Lanuvinis latebris rursus accesserint. Nominat autem & *Eurotam*, & *Perficien*, & *Lacedæmona*, quæ locorum nomina erant in villis Lanuvinis Ciceronis & Bruti; exempli causa *Perfice* porticus fuerit in qua *Eurotas* fluvius *Lacedæmoniorum* depictus erat, Brutusque per otium sedere, ac pictum illum fluvium contemplari solitus fuerat.

Ceterum, etiam Augustum villam in Lanuvino habuisse, scribit Suetonius c: *Villas habebat in oppidis* ^{c In Octav.} *maritimis, et) etiam Lanuvii, Præneste, et) Tiburi.* Antonini vero Pii Imperatoris villam Lanuvinam, omnium, quæ circa erant, magnificentissime exædificatam, ruinæ, quæ hodieque, tot evoluta post sæcula, superstites longe lateque visuntur, cumulatissimam fidem faciunt. ibidem testacea hæc inscriptio reperta est: d

d Fabrett.
Inscrip. c. 7.
p. 518.

EX PRAEDIO M. AVRELII ANTONINI
OPVS DOLIARE NVMERII IVSTI

Hujus villæ ruderum faciem aliquam prout nunc existant, infra mox dabimus. Lanuvii quoque prædia habuisse Fulvias Lucillam & Suabillam, ex his figlinæ inscriptionibus constat, ibi detectis: e

d Fabrett. c.
7. p. 516.

OPVS DOLIARE
EX FIGLINA FVLVIAE LVCILLAE

Et ex altera:

OPVS DOLIARE
EX FIGLINA DOMIT. MAIOR
FVLVIAE SVABILLAE

Fabillæ item gentis in agro Lanuvino prope viam
Ap-

f v. Fabillia-
no.

Appiam prædia ac villam exstitisse, tradit Ligorius f; aitque ibidem repertas plures insignes deorum statuas; nempe Herculis, Dianæ, Apollinis, & Martis; Fau- ni quoque Latinorum regis, & ab Latinis inter deos, sive semideos, recensiti. Habuere præterea villas in Lanuvino familiæ omnes Lanuvio exortæ, quarum infra seriem recensebimus. Tum etiam ii omnes quorum vel sepulcrales lapides, vel diis factas dedi- cationes, hoc libro, ubi de Lanuvinorum templis egimus, in medium attulimus.

g Lib. 3. c.
18.

In Lanuvinarum vero villarum prædiis *bulbam* seu *bullam madidam*, fungi fortasse genus, passim enatam cognovimus, ex eo quod Lanuvini hoc frequentif- sime cibo delectarentur. Ait enim Macrobius in Sa- turnalibus g de nucibus differens, quarum ex corylo- arbore productarum apud Prænestinos ingens copia, de Lanuvina bulla, vel bulba, sic: *Est et illud apud Nævium in ariolo: Quis heri apud te? Prænestini et Lanuvini hospites. suoapte utrosque decuit acceptos cibo, alteris inanem bullam, seu bulbam, dari; alteris nuces in procli- vi profundere.* Idem etiam auctor inter h pyrorum celebres species *Antianum* & *Lanuvinum* pyrum annu- meravit. Ubi notandum obiter est, Latinos veteres (nam ex Cloatio Macrobius seriem illam pyrorum defumfit) res ad Antium urbem pertinentes, præ- ter *Antiates* & *Antiatinas*, *Antianas* etiam aliquando nominasse.

h Lib. 3. c.
19.

C A P U T VI.

De Solonio in Agro Lanuvino.

REQUENTISSIMUM Romanorum villis, ad quas, in hiberna veluti, concederent, Lanuvinum agrum fuisse, hætenus narratum est. nunc agri ejusdem partem, dictam *Solonium Campum*, sive *Solonium* sine addito, eamque veteribus scriptoribus tamquam celebrem commemoratam, referemus. Itaque Solonius, sive Solonius Campus, præcipua Lanuvini agri pars, Tullio, Livio, Plutarcho, & Festo, memoratur. Et Tullius quidem *Quid amores* (a), inquit, & *delicia tua, Roscius, num aut ipse, aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? qui cum esset in cunabulis, educareturque in Solonio, qui est Campus Agri Lanuvini; noctu lumine apposito, experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplexum serpentis amplexu.* Altero autem de Divinatione libro idem Tullius *Solonium Campum* serpentibus abundasse, & a rusticis, tamquam innocuos cicures atque familiares hospitio recipi consuevisse, tradit his verbis: *De ipso Roscio potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit anguis, sed ut in cunis fuerit anguis non est tam mirum: in Solonio præsertim, ubi apud focum angues nidulari solent.* quod vel ex vicinis forte paludibus traxisse originem, (siquidem *Solonium Campum* in planicie ad mare, Antium inter atque ostia Tiberina protensum, mox indicabo) vel ex Lanuvinorum perantiqua superstitione potest; quod Junoni Sospitæ Lanuvinæ sacrati essent angues; vel tandem, quod ex ea specie essent quæ veneno careret. ut oblongi illi esse perhibentur quos Italorum vulgus vocat *Sættoni* a velocitate currendi, se se

a Lib. 1. de
Divinat.

se se in spiras dum volvunt, atque contorquent, sagittarum instar.

Ex hac vero serpentum specie fuisse qui in Solonio apud focum nidulari solebant, eo magis inclinor ut credam, quod Horatius in agro Lanuvino serpentem similem nominaverit, in eo quod supra exposuimus, ad Galateam navigaturam carmine, sic:

*Impios parra recinentis omen
Ducat, ¶) pragnans canis; aut ab agro
Rava decurrens lupa Lanuvino,
Fœtaque vulpes.
Rumpat ¶) serpens iter institutum,
Si per obliquum similis sagittæ
Terruit mannos.*

Ecce, in agro Lanuvino serpentes similes sagittæ, ex Horatii testimonio, fuisse. Designari quoque a nobis Solonius idem Campus posse videtur, qua potissimum veteris Lanuvini agri parte fuerit. Ex iis enim quæ mox ex Plutarcho referemus, is fuisse videtur Solonius Campus qui inter Numicii Juturnæque fluminum fontes, sive inter oppida nunc *Castel Savello*; & *Patrica* extenditur; quo in spatio nunc loca vulgaribus vocabulis appellantur *Sant' Abrocolo*, *Torre Maggiore*, *Cerqueto*. Siquidem Cicero, Antio Solonium proximum fuisse, seu verius Antiati agro, designat; ait enim ad Atticum, de lege Agraria lo-

b Lib. 2. ep. 3. cutus b: *Est res sane magni consilii. nam aut fortiter resistendum est legi Agrariæ; in quo est quedam dimicatio, sed plena laudis; aut quiescendum: quod non est dissimile, atque ire in Solonium, aut Antium.* Quibus plane inquit Cicero, & villam sibi in Solonio fuisse, quemadmodum & Antii (quod nostro de Antiatribus libro docuimus) & quietissimum ac remotissimum ad rusticandum locum, Solonium Campum fuisse. Livius

au-

Larva antiqui operis marmorea satyrum. quae praesentans, ex qua
 fons aquae defluit, muris Lanuvii oppidi infixæ.
 Saxum, punicis instar, foramine et canaliculo distinctum, cum pluri-
 mis similibus repertum in vetusto sepulcro, apud Iunonis Sospitæ, Lanuvij.
 Vasculum ex argilla eodem in sepulcro cum aliis eiusmodi inventum, ad
 lacrimas vel ad unguenta

MEMORANDUM

TO : [Illegible]

FROM : [Illegible]

SUBJECT : [Illegible]

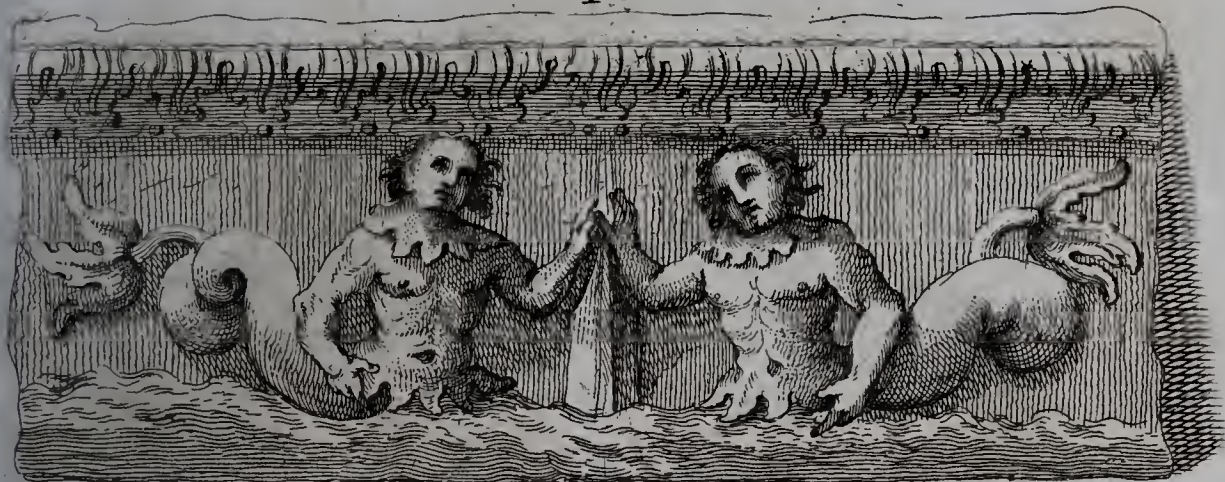
[Illegible text block]

[Illegible text block]

Vetus Sepulcrum Marmoreum in Oppido Civita Lavina ante Sacram Aedem Principem

I.

II.

Fragmentum antiquae Coronidis, quod modo visitur muro insertum in Oppido Civita Lavinia; loco, qui dicitur La Pescaria

I. Urna antiqua marmorea in eodem oppido extans, iuxta Portam et Moenia jam dudum publico fonti inserviens

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or title.

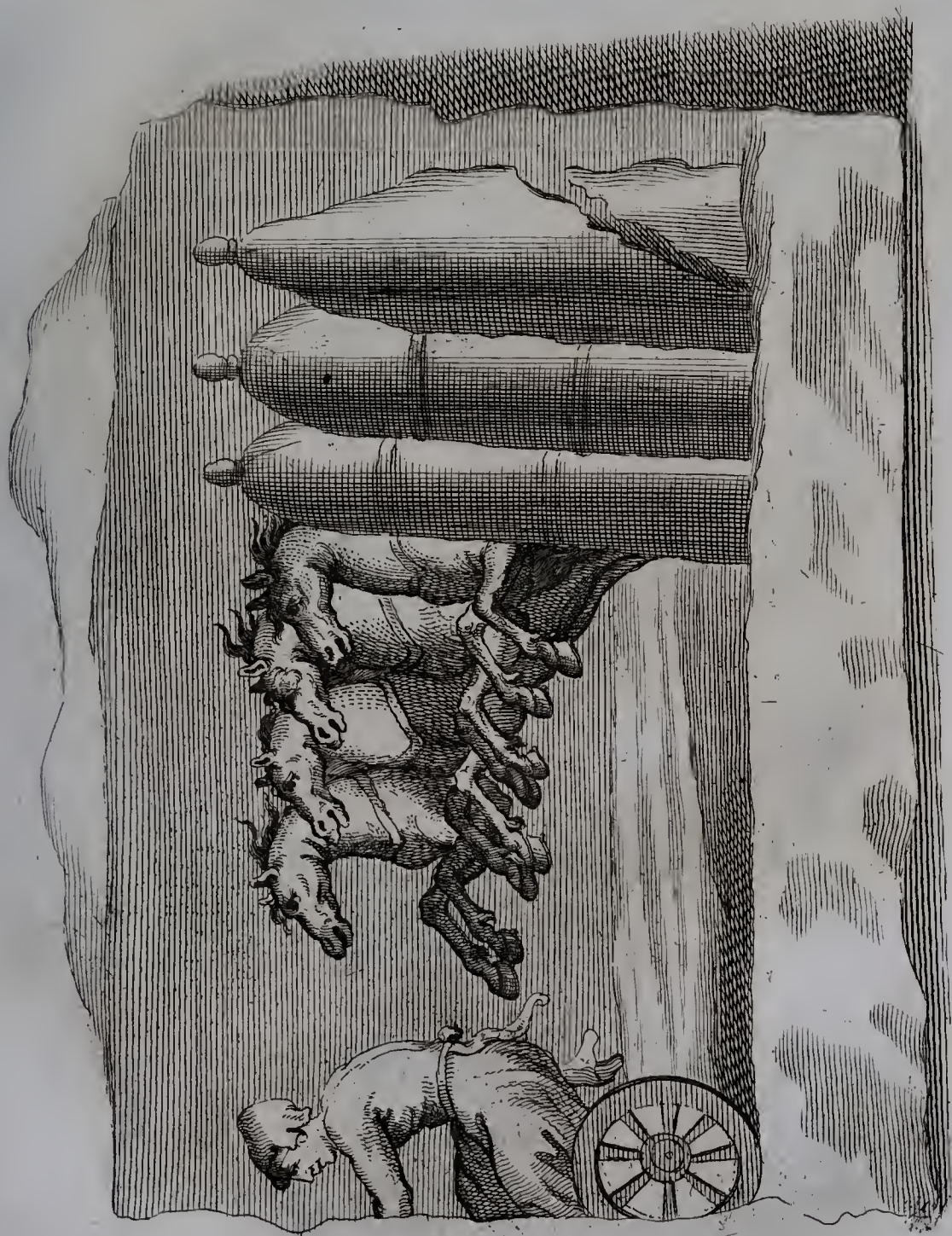
Main body of faint, illegible text, appearing to be several lines of a letter or document.

Faint, illegible text at the bottom of the page, possibly a signature or footer.

Rudera Veterum Aedificiorum in Villa Lanuvina Antoninorum olim Imperatorum, quae in Villa Ducis Caesarini, prope Cynthiaium, iuxta Viam Appiam adhuc extant.

*Fragmentum marmoreae Tabulae eleganter in sculptae antiqua coelatura, nuperrime effossae invuderibus
Villae Lanuvinae Antoninorum; in qua quadrigarum circa metas cursus repraesentatur.*

2.

1.

Collis Cynthianum inter et Lanuvium, vetustis aedificiorum vestigis celebris, vulgo = Le Due² Torri¹

autem eundem Solonium Campum Ostiensi atque Ardeati conjungit. ait enim libro octavo: *Antiates in agrum Ostiensem, Ardeatem, Solonium, incursiones fecerunt.* Plutarchus quoque in Mario, Solonium Campum Ostiensi conterminum existisse confirmat, eundemque Romanorum villis ac prædiis frequentem. Siquidem de C. Mario seniore, Sullæ impetum ac victoriam fugiente, inquit: *Cetera ejus, ut primum elapsus est urbe, dissipata, primis tenebris recepit se in villam quamdam suam Solonium. Filium inde, ut viaticum sumeret, misit ad prædia Mucii soceri ejus, haud procul dissita: ipse ad Ostiam descendit: ubi amicus ejus Numerius paraverat ei navigium. Nec expectato filio, sed comite privigno Granio, navem solvit. Filius, ut in prædia Mucii venit; dum sumit aliquid et componit; luce oppressus non omnino fefellit hostes.* Denique maxime omnium Pompejus Festus locum graphice, ac digito, ut dici solet, ostendens, *Pomonal*, inquit, *est in agro Solonio, via Ostiensi, ad duodecimum lapidem, diverticulo a milliario octavo.* Quid autem *Pomonal* hoc fuerit, non satis liquet. Num enim locus pomiferis arboribus confitus, & ubi pomaria multa simul essent, per nomen hoc designatur? Num Pomonæ, pomorum ac fructuum omnium deæ olim habitæ, locus aliquis facer? Huc potius inclinat animus. Præsertim dum meminit, in fabulis fuisse, Pomonam pomorum deam a Pico Laurenti Latinorum rege in his locis adamatam; propter quod a Circe in avem sui nominis est transmutatus, ut habet c. Ovidius: *Vicum quoque Pomonæ a Sexto Rufo* memorari, ac demum ab eodem Pompejo Festo *Pomonalem Flaminem* recenferi, qui ultimus omnium Flaminum dignitate foret. Ceterum, Solonium, sive Solonius Campus, unde nomen acceperit, nondum reperi. Non enim in eo, vel ab antiquissimis tempo-

ribus, oppidum aliquod, aut urbem, vel certe pagum, vicum, aut castellum fuisse, *Solo*, sive *Solon*, sive *Solona* vocitatum, scriptor ullus memoriæ prodidit. Nam Cicero quidem sine addito *Solonium* vocat, atque Antio adjungit; ceterum & oppidum hoc nomine fuisse (quod Baudrandus colligit) ipse Cicero non meminit. Fuit quidem *Solonium* Allobrogum olim oppidum Dioni, & *Solonia* regio Galliarum pars inter Aurelianensem, Blesensem, & Bituricensem Provincias, cujus populi *Solonates*; de quibus inscriptus apud Gruterum lapis pagina 1095. recensetur. Num autem ab Solone celeberrimo illo inter septem præcipuos Græciæ sapientes, nomen Solonius Campus est mutuatus? Unde hoc? Divinantis & otiosi nimium esset, hæc altius investigare, nedum temere sic statuere. Quapropter ad alia certiora sermo procedat.

C A P U T VII.

De Familiis Lanuvinis Romæ illustribus.

MULTAS Lanuvium familias, per cives suos Romam traductas, populo Romano illustres dedit; quæ, cum exinde honoribus Romæ claruerint, antiquæ patriæ suæ, unde originem desumerunt, decus, ac famam, dum recensentur, vehementer adaugent. Certe *Cornufciam*, sive *Cornificiam* gentem, ab Lanuvio originem deduxisse, constat ex nummis Q. Cornificii Auguris atque Imperatoris, quos Joannes Vailantius exhibet. Ibi namque Juno Sospita Lanuvina repræsentatur coronam auguri imponens; quod gentem Cornufciam Lanuvio ortam, ubi Sospita peculiari

liari adeo cultu colebatur, satis ostendit. Siquidem & aliæ familiæ, quas ex veterum scriptorum testimonio ab Lanuvio originem duxisse liquet, Junonem Sospitam Lanuvinam in nummis, quos suo quemque loco adducemus, & explicabimus, repræsentare consueverunt. Quemadmodum præ ceteris de Roscia gente certissimum est. Itaque Cornuficia, seu Cornificia, gens, postquam ab Lanuvio Romam translata est; quamquam inter plebejas computaretur, Consulari tamen dignitate aliquando claruit. Quod Cornificii cives essent Romani tunc quoque cum Lanuvii in antiqua patria degerent, primis ab usque Romanæ Reipublicæ temporibus, inde patet; quod, post Latinum bellum, Lanuvinis omnibus Romana a civi-

a Liv. lib. 8.

tas data est. Quos inter, Cornificios præcipuos ac principes numeratos fuisse, crediderim; cum auctoritate, atque opibus inter suos adeo floruerint, ut Lanuvini municipii pertæsi, Romanæ urbis amplitudinem ad inhabitandum, honoresque summos adipiscendos quæsierint. Dicta autem esse videtur gens *Cornuficia*, a *cornu faciendo*; quemadmodum *beneficus* a *benefaciendo* derivatur. Ceterum, neque ex illa, neque ex aliis familiis, quas recensuimus hæcenus in hoc opere, vel recensituri sumus in posterum, omnium omnino aut singulorum originem, aut res gestas, aut nomina commemorare nobis propositum est. Hoc enim fieri minime posse in tanta temporum longinquitate atque injuria, rerumque vetustissimarum oblivione, sanus quisque pro certo habet. Aliquos igitur tantum ex quaque familia illustres viros referimus; eosque præcipue, quorum res gestæ vel nummis impressis, vel incisis marmoribus, vel certe Scriptorum chartis consignatæ ad nostram usque ætatem memoria pervenerunt. Porro ex Cornuficia

Quintus Cornuficius Q. F. se se offert primus, qui præclaris in Romana Republica dignitatibus auctus est. Hic enim V. C. A. DC. LXXII. vel III. juxta diversum temporum calculum, Quæsturam Provinciale[m] suscepit, Quæstor scilicet in Provincia fuit. mox Præturam administravit, ac vir Prætorius, Ciceronis in Consulatu *b* fuit competitor. Bello deinde, Pompejum inter & Cæsarem, Civili exorto; Cornuficius, jussu Cæsaris, cujus partes fuerat secutus, Provinciam *c* Syriam obtinuit. Quam tamen minime pacatam ingressus, armis ipse subegit, atque pacavit. Exstincto Cæsare, Cornuficius Proconsul Africam Veterem administravit; tantaque cum laude gessit, ut Senatus Consulto in alterum annum fuerit illi Provincia prorogata. Grave ibidem cum Sextio Civile bellum gerere Cornuficius coactus est *d*; cum enim Sextius, a juniore Cæsare se in universæ Africæ dominationem inductum, diceret; ac proinde, in eam Africæ partem quam *Novam* appellabant, imperium gereret; Cornuficio Veterem administranti, ut sibi Provincia cederet, denuntiavit. Cornuficius contra, negare sane, se ea Provincia cuiquam cefurum, Senatus injussu, quam a Senatu gerendam accepisset; quid enim Triumviri Constituendæ Reipublicæ, Octavius, Lepidus, atque Antonius, de divisione Provinciarum statuissent, sibi incompertum omnino esse. Graviter, itaque, bello decertatum inter utrumque, illo exitu quem Appianus persequitur, at nostri instituti hic exponere minime est. Porro in hoc bello Cornuficius Imperator a suis appellatur; & ipse ad belli impensas faciendas, mox denarios cudit, in quibus se Imperatorem & Augurem appellavit. Nummus igitur quem primo exhibemus, in antica facie Jovis Hammonis cornutum caput o-

sten-

b Ep. l. 1. ad
Attic.

c Ep. Fam.
19. lib. 12.

d Appian. lib.
4. de Bell.
Civ.

stendit, sine litteris; in postica, Junonis Sospitæ Lanuvinæ effigiem, caput pelle & cornibus caprinis protectam, calceis repandis de more; sinistra scutum gerentem, cui insigne fulmen quadrifulcum; dextera vero coronam ex frondibus Auguri capiti imponentem, cum litteris: Q. CORNUFICI AVGV. IMP. Lituum tenet Augur, sacerdotii sui insigne, longaque in veste stans cernitur. Quæ omnia designant, Q. Cornuficium Africæ Veteris fuisse Proconsulem. in qua Provincia, ubi Libyæ deserta loca sunt & arenæ, templum fuit celeberrimum Jovis *Hammonis*, quod *Arenarii* Græca lingua significat. De quo fabulæ commentæ e sunt; Jovem, scilicet, Libero sive Baccho e *Ap. Hygin.* filio in Indiam proficiscenti, atque per Libyæ deserta & arenosa loca siti cum fociis arctissime laboranti, arietis specie apparuisse, eique aquam indicasse; quo Liber beneficio obligatus, & ut in cælestia sidera aries collocaretur, impetravit, & Jovi iisdem in locis templum, *Hammonis* titulo, quod celeberrimum exinde, & oraculis quoque illustre factum est, construxit. Lanuvinam vero Junonem Cornuficius expressit in nummo; quod & Lanuvinus ipse origine, & Sacrorum Lanuvinæ Junonis Curator, & Augur foret. quod tamen sacerdotium & Lanuvii & Romæ gessisse illum, non dubitamus; cum Lanuvinis Junonis Sospitæ templum & Sacra, jam ab ipsis Romanæ gentis primordiis, communia cum Pop. Rom. essent. Habuit autem Cornuficius Collegam in Auguratu M. Tullium Ciceronem, quod ipse Cicero passim, in epistolis ad Cornuficium datis, testatur. Alterum quoque nummum Cornuficius idem percussit, cujus in anteriori parte caput est Cereris spicea corona circumdatum; in posteriori, Juno Lanuvina eodem prorsus habitu & cultu, quo in primo nummo exhibetur; cum litteris pariter iisdem:

Q.

Q. CORNIFICI AVGV. IMP. Ideo autem Ceres in hoc exprimitur, quia in Africa, Quincti Cornificii Provincia, hæc dea singulari cultu colebatur. quod frugum tutela esset, & frumenti, omnisque agricolationis inventrix credita. atque adeo Africa regio, qua parte colitur, frumenti esset fertilissima, Cererisque numini maxime devota. De cultu Africanorum in Cererem meminit Tertullianus in-

f Lib. 2. ad uxorem. *quens f: Ceterum, Africanæ Cereri viduas assistere, scimus. atque alibi: Feminas vero Cereris Africanæ, cui etiam et) sponte abdicato matrimonio consenscunt.* Tertius quoque nummus percussus a Cornificio eadem omnino habet, quæ secundus; præter quam litteras in averfa parte, quæ de Trajano sic memorat: IMP. CAES. TRAIAN. AVG. GER. DAC. P. P. REST. scilicet: *Imperator Cæsar Trajanus Augustus Germanicus Dacicus Pater Patriæ restituit.* quod vel de sacrificiis Lanuvinae Junonis coram Auguribus peragi solitis, quæ jamdiu intermissa restituerit Trajanus; vel de ipsis nummis idem repræsentantibus, a Cornificio olim percussis, ac ferme deperditis, quos Trajanus ut rursus cuderentur jubendo, restituerit, intelligendum est. Sacrificia vero quæ Lanuvinae Junoni coram Auguribus fiebant, ex ritu antiquissimo Aboriginum, Numæque apud Romanos institutione, immolatio capræ ad aram, præfente Augure, fuere. Quartus demum est nummus, quem ad Cornificiam gentem spectantem exhibemus, in quo adverso caput est Augusti Cæsaris laureatum cum litteris: L. CORNIFICIO. C. CENSORINO. N. CELS. II. VIR. In averso Bos sine litteris repræsentatur. Hic tamen L. Cornificius, an ille sit qui cum Sex. Pompejo Consul est factus, V. C. A. DCCCXVIII. aut XVIII. res est in incerto. Quippe L. Cornificius, de quo nummus, Duumvir

Coloniæ Nobilis Celsæ in Hispania cum Cajo Censorino inscribitur; neque tamen Vir Consularis, qualis tunc temporis L. alter Cornuficius, Q. Cornuficii, de quo in aliis nummis, frater, ad Duumviratum Coloniae descendisse, absque veterum testimonio, dicendus est. Utrum autem de hoc Q. Cornuficio Augure loquatur inscriptus lapis, Romæ apud Sanctum Celsum prope Ælium Pontem repertus, dijudicare non aſſim. Nomen *Cornuficii*, Prænomen *Quincti*, & munia *Pratoris* atque *Auguris* congruunt; ætas qua vixerit, non memoratur. Ecce illum: g

g *Grut. pag.*
303.

CORNIFICIA. Q. F.
CAMERI. Q. CORNIFICIVS
Q. F. FRATER
PR. AVGV. R.

Hanc gentem usque ad Vespasiani Imperatoris ætatem Romæ floruisse, nomina *L. Cornuficii Heraclæ* & *L. Cornuficii Epytychani* e Tribu *Succussana Juniore*, inscripta Basi Domus Vespasiani sacrae testantur. Siquidem apud Gruterum in Thesauro Inscriptionum magno legimus in basi *h* statuae, ut puto, Fl. Vespasiani Imper. aut Pacis deæ, cui ipse templum magnificentissimum posuit, Romæ ad Arcum Septimii Severi effossa; Reparati Orbis anno quadragesimo septimo supra millesimum & quingentesimum:

PACI AETERNAE
DOMVS
IMP. VESPASIANI
CAESARIS AVGV.
LIBERORVMQ. EIVS
SACRVM
TRIB. SVC. IVNIOR.

Ad

Ad sinistrum autem ejusdem latus:

DEDIC. XV K. DEC.
L. ANNIO BASSO
C. CAECINA PAETO COS

Ad latus vero dexterum minutissimis notis Decuriæ tres Tribulium Succuffanæ ejusdem Junioris Tribus descriptæ sunt. In quarum prima Cornificii nostri, scilicet Lucius Cornificius Heracla, & Epytynchanus leguntur. Fuit autem Succuffana Tribus eadem ac Suburrana, ut Varroni ac Festo placuit. nisi illam a Succuffanis populis ad Lirim amnem, a Plinio commemoratis, originem traxisse, velis. de quo non pugno. Sed & altera inscriptio, Romæ, ad Forum Agonale detecta, *Cornificiam Faustina* memorat in hæc

i *Grut.* pag.
868. verba; i

DIS. MANI
CORNIFICIAE
FAUSTINAE. AELIVS
EVPORIAS. SIBI
ARAM. IN. FRONTE
PEDES. X. IN
AGRO. PED. X

k *Grut.* pag.
54. Cornificiæ gentis Libertorum aliquot meminere inscriptiones itidem aliæ sic: k

MERCVRIO AVG.
MAG. ANNI V. D. D.
M. MILLONIVS M. L. AVITVS
P. CORNIFICIVS P. P. L. EROS
M. PONTIVS M. L. EROS
P. SVLPICIVS P. L. FELIX.

Quod

Quod autem Publius Cornificius Eros inscribatur Libertus post geminam litteram P. P. sic, illum *Publiorum* duorum, vel *Popilii* alicujus Cornificii, vel *Perpernae*, vel *Pupii*, aut *Papii*, aut certe alterius domini, in cujus nomine, vel prænومine, vel agnomine littera illa P. geminata esset, Libertum fuisse, interpretor: nisi ad Lapidarii mendum in ea in lapide geminanda nota, aut ad exscribentium errorem malis confugere. Legitur quoque apud Gruterum *Cornificia Faustilla Liberta Euporia*. Denique & *Cornificianum Libertum* in Cæsaris familiam cooptatum, scilicet ex Cornificiorum domo, (id enim sonat *Cornificianus*) apud eundem bis legimus *m*. Nam in urna lapidea ollarum quatuor, ollæ secundæ locus inscribitur:

MAGNIVS T. L.
HILARIO FRATER
PHOTI. CAESAR. AVG. L.
CORNIFICIAN

Et pagina insequenti, inscriptione undecima:

T. MAGNIVS T. L.
HILARIO FRATER
THEONTI CAESARIS L.
CORNIFICIAN - - -

Mettiam quoque gentem, Romæ illustrem, Lanuvio exortam fuisse, percussis nummi, in quibus Junonis Sospitæ, & Lanuvini Draconis simulacra exprimuntur, neminem dubitare jam sinunt. *Mettia* autem gens eadem ac *Metia* fuisse videtur. Porro *Metius* prænomen quoque aliquando apud Romanos fuit; siquidem apud Livium & *Metium Geminium* & *Metium Octavium* legimus. quamquam prænomen idem,

O

(quod

(quod & aliis plurimis accidit) pro gentilitio nomine fuerit usurpatum. Quatuor ex hac gente nummos potissimum Vaillantius refert. & primum quidem, in cujus anteriori facie caput est Julii Cæsaris cum inscriptione IMPER. CAESAR; in posteriori Venus Genitrix, sive Victrix, succincta, stans, manu dextera alatum Victoriæ tenens; sinistra transversam hastam e quibusdam quasi globulis compactam sustentans; cubito clypeo terrestri globo innixo; & in area nummi littera A. cum inscriptione M. METTIVS. Quæ omnia Marcum Mettium Quæstorem Julii Cæsaris Imperatoris fuisse, innuunt, atque in ejus gratiam, prout a Senatu fuerat decretum, nummos cum ipsius Cæsaris imagine ipsum percussisse; Veneris quoque *Genitricis* sive *Victricis* effigiem insculpsisse; quod ab Venere per Æneam, atque Ascanium, Cæsares Julium atque inde Augustum originem traxisse adulatrices fabulæ confinxissent. Victricis vero insignia, per eam adjutricem, ab Julio Cæsare de Pompejo ceterisque hostibus atque inimicis victoriæ relatam fuisse, declarabant. In altero nummo Julii pariter Cæsaris caput a fronte cernimus cum notis CAESAR DICT. QVART. a tergo est Juno Sospita Lanuvina bigis decurrentibus invec̄ta, hastamque vibratura, & scutulum tenens, cum litteris M. METTIVS. Hic itaque Dictaturæ Julii Cæsaris annus quartus designatur, qui in Urbis Conditæ incidit septingentesimum octavum aut nonum. Licet enim Julius Cæsar Dictator Perpetuus & inscriberetur & foret; novam tamen Dictaturam, majoris apud populum invidiæ devitandæ causa, singulis annis iniire veluti, simulabat. Hanc autem quartam iniisse perhibent, cum victor ex Africa rediisset; licet non anni a nobis modo signati principio. Non enim Di-

ctatu-

ctatura, sicut ceteri Magistratus, initio anni suscipiebatur; sed quocumque anni tempore, prout res posceret; quippe extra ordinem Magistratus erat. Cum vero in bigis atque quadrigis denarii argentei signari consueissent; in potestate Monetarii sive Monetaris Triumviri & Magistratus fuit, deum, sive deam, sive tandem semideum, aut heroa, in iisdem ut cuderetur, imperare. Marcus itaque Mettius originem suæ gentis ab Lanuvio fluxisse, palam facturus, in hoc nummo Junonem Sospitam Lanuvinorum Tutelam expressit; quam illam ipsam Lanuvinam Junonem esse, nummi duo quos huic adnectimus, magis confirmant. Tertius enim in nostro hoc ordine Mettiæ gentis nummus anticam partem Junonis Sospitæ capite pelle caprina amictu, pone quod Lanuvinum Draconem cernimus, signatam refert; qualem, commodum, fuisse Lanuvinæ Junonis figuram ex probatissimis scriptoribus, Cicerone præsertim, in superioribus fuisse docuimus *n*. Unum hic illis addimus; Sospitam Lanuvinam Junonem etiam *Februatam* dictam aliquando fuisse, *o* perhiberi; quod eo die quo Lupercalia agebantur, duæ mactarentur capræ, & mulieres *februarentur*, h. e. *purgarentur*, sive *expiantur* (nam *Februa Romani dixerunt Piamina Patres*) a Lupercis *p* Junonis amiculo, idest pelle caprina. Ceterum quidam suspicati sunt, idcirco a Marco Mettio Quæstore hunc nummum, sub Julio Cæsare Imperatore ac Dictatore, percussum, Junonis Sospitæ Lanuvinæ imaginem repræsentasse; quod novam Julius Coloniam Lanuvium deduxisset; ut ex Frontino de Coloniis accepimus, & nos opportune commemoravimus. Quidquid tamen de hoc sit, certe nummus alius, quem hic explicabimus, gentem Mettiam Lanuvio extra omnem dubii aleam asserit, & confir-

n Cap. de templo Junon.

o Vaillant. in num. Gen. Mettia.

p Ovid. 2. Fast.

mat. Siquidem in eo adverso caput virginis vitta circumdatum cernimus, in averso autem integram puellæ stantis figuram, ante quam assurgit in gyros serpens ab ea pascendus. Ubi planissime ritus Lanuvini Draconis exhibetur a virginibus quotannis pascendi; de quo nos, ubi de Junonis templo, fusissime disputavimus. Cum autem Lucius Roscius Fabatus ex gente Roscia certo certius Lanuvina, serpentem eundem a virgine pastum in nummo, Lanuvium, patriam suam testaturus, exhibuerit; hoc idem eadem de causa ab Marco Mettio factum, nemo prudenter negare poterit.

Metiæ sive Mettiæ gentis, siquidem una atque eadem Vaillantio videtur gens esse, nomina complura in Gruterianis inscriptionibus passim occurrunt, quæ tamen num ad Mettiam gentem Lanuvinam spectent, est prorsus incertum. Placet nihilominus eorundem nudum hic indicem recitare: quorum si quis monumenta velit inspicere, ipsum profecto Gruterum q̄ adeat, necesse erit. Etenim in infinitum plane opus nostrum, ceteroquin longum, excresceret; si omnia hæc incertissima sectari ac singillatim exponere, in iisque singulis explicandis immorari vellemus. Itaque ibidem memorantur C. Metius C. F. Celer. L. Metius Augurius. M. Metius Onesimus. Q. Metius Secundus. Mettia Januaria Repentina ¶) Suesia. Mettius Damas. C. Mettius Germanus cum Libertis Hermete ac Parato. C. Mettius Caii Filius Stellatina Tribu Rufus Foronius ¶) Phoronianus. L. Mettius T. Libertus Anteros. M. Mettius Epaphroditus Grammaticus Græcus. M. Mettius Germanus. M. Mettius Onesimus. P. Mettius Alexander. Publius Mettius T. L. Malchio. Q. Mettius P. F. Q. Mettius T. L. Primus. Denique Spurius Mettius Zetus, cujus inscriptus lapis Lucae in Hetruria effossus sic habet: r

q̄ Tom. 4. in
indis. nomin.
prop. vir. ac
mul.

r Grut. pag.
22. n. 4.

SP. METTIVS
ZETVS
IOVI SABAZIO
D. L. D.
L. D. D. D.

Papiam vero gentem, licet plebejam, Romæ tamen illustrem, non unum testimonium, ab Lanuvio primam originem traxisse, nobis confirmat. Siquidem Lanuvinæ urbis monumenta complura a Papiis in nummorum percussione exposita sunt, hujusce profitendæ originis causa. quæ singula dabimus & explicabimus. Itaque gens Papia plebeja Romæ fuisse, ex illo satis deprehenditur, quod Papius Tribunus plebis legem tulerit de Vestalium sortitione; post Pontificatum Maximum plebi communicatum, circa V.C. annum D., de qua lege meminit Aulus *f* Gellius. ^{f Lib. 1. c. 12.} Nomen Papiæ a *pappo* derivatum videtur; *pappus* autem, Græca præcipue lingua, *αυυς* est paternus, sive maternus. Gentis cognomina in nummis duo: *Celsus*, ab alto corporis habitu, & *Mutilus*, ex alicujus forte membri mutilatione. Septem gentis hujus nummos hic damus & explicamus; ex quibus illustres ejusdem viros fas erit cognovisse. Ac primus quidem, hinc Junonis Sospitæ Lanuvinæ caput pelle caprina protectum exhibet, pone quod tabella, in qua litteræ PAPI. inde gryphus currens, & parva, ut videtur, ara cernitur cum notis L. PAPI. Secundus idem Junonis caput exhibet, pone quod astrum; a tergo autem gryphum eundem cum nota, veluti gamma græcum inversum. Porro prænomen Lucii, ad L. Papium spectare denarium innuit, quem suspicamur filium fuisse C. Papii, Tribunatum Plebis gerentis, Urbis Conditæ anno 698. aut 9., ex tabel-

bella, in qua Papia lex a patre lata, *ne quis peregrinus in Urbe esset*. Igitur tabella post Junonis caput cum litteris P A P I Tribunatum C. Papii patris a L. Papio filio Quæstore sic expressum significat; gryphus autem & ara Præturam Urbanam. namque Prætoris erat munus Ludos Apollinares celebrare; Apollini vero gryphus facer fuit; & ara in nummo expressa Sacrificia iisdem habita Ludis ostendit. Caput vero Junonis Sospitæ Lanuvinae caprina pelle protectum Papiæ gentis ex Lanuvina urbe originem in utroque nummo confirmat. Quod & expressius nummus tertius declarat, in quo caput Victoriæ, pectore tenus cum alis, & in averfa parte virgo Lanuvina escam serpenti porrigens cernitur cum litteris L. P A P I V S C E L S V S. Hæc illa est virgo, in cujus palmis ipsa canistra tremunt, Propertio teste, t

t vid. sup. de
templ. Junon.
Sosp. Lanuv.

Jejuni serpentis honos, cum pabula poscit

Annua, & ex ima sibila torquet humo.

Victoriæ vero effigies, hanc veluti deam Lanuvii, Papiorum in patria, cultam, quemadmodum Romæ, fuisse, indicat. Nummum quartum Mercurius alato petaso tectus ornat, ex adverso; pone quem caduceus. Cithara vero averfam nummi partem implet, cum litteris L. P A P I. Quod alterum videtur Lanuvii cultum numen, a L. Papio ad originem pariter suam ex illa urbe indicandam expressum. in qua deus hic templum, alia inter numina, habuisse videtur. Mercurius autem, quod omnes norunt, a mercibus curandis dictus est. galero ornatus pingitur, tum quod negotiatorum fautor, eorum fraudes pileo veluti protegeret; tum maxime, quod deorum nuntius in itineribus fere semper versaretur; galerus autem iter facientibus maxime necessarius. Ceterum alæ velocitatem, ac pernicitatem summam, avium instar, designant. Caduceus ejusdem insigne: tum quod vir-

ga viatores utantur; tum quod virga litigantium controversias dirimeret, eosque in concordiam adduceret; quod conjuncti utrimque serpentes designabant. ajunt enim illos deposito veneno tunc demum coire; denique quod mercatorum deus, illis modo compendia, dispendia modo tribuens, nunc scepro, nunc vulnere afficeret. Apud inferos vero utebatur Mercurius virga ad separandas impiorum a piis animas. Testis inter ceteros Horatius ad Mercurium: u

u Od. 10. l. 1.

*Tu pias letis animas reponis
Sedibus: virgaque levem coerces
Aurea turbam, superis deorum
Gratus, et imis.*

& alibi: x

x Od. 24. l. 1.

*Non vanæ redeat sanguis imagini;
Quam virga semel horrida,
Non lenis precibus fata recludere,
Nigro compulerit Mercurius gregi.*

Cithara tandem Mercurii insigne potissimum, de quo Horatius: y

y Od. 10. l. 1.

*Te canam magni Jovis, et deorum
Nuntium, curvæque lyrae parentem.*

& idem alibi: z

z Od. 11. l. 3.

*Mercuri (nam te docilis magistro
Movit Amphion lapides canendo)
Tuque testudo resonare septem
Callida nervis.*

In quinto nummo Papiæ gentis, caput rursus Sospitæ Lanuvinæ Junonis caprina pelle amictum, in anteriori facie exhibetur; at in posteriori, lupa ore accensum fomitem gestans, contra quam aquila diductis expansisque alis consistit; cum litteris PAPIVS CELSVS III VR. Quæ pariter sexti nummi posterior est facies; cum tamen in anteriori, dei cujusdam,

dam, specie fenis, laureatum caput, pone quod trophæum est, exprimatur, cum notis TRIVMPVS. De quo ante alia dicendum, Lanuvii ita coli *Triumphum*, veluti peculiarem aliquem deum consueviffe; quemadmodum itidem & Romæ Victoria, Pax, Fides, & alia hujusmodi numina colebantur. Lupa vero cum accenso fomite, & aquila stans ex adverso diductis alis, vetustissima quædam Latinorum monumenta sunt. Lanuvii ne an Lavinii, indicabit Dionysius libro Romanarum Antiquitatum primo. Ait enim, in foro Lavinienfium æreas horum animalium effigies affervatas longiffimo tempore, eam ob causam; quod dum Lavinium condebatur, oblata Trojanis fuerint hæc prodigia. In nemore juxta novam urbem lupus aridum fomitem congregavit; quem advolans aquila ingenti alarum ventilatione excitavit in flammam: vulpes contra, cauda in proximum flumen imbuta, eum ignem aspergendo conata extinguere. iis itaque rursus accendentibus, hac iterum & sæpius restingente, flammæ denique prævalere; & lupa atque aquila victrices vulpem, irritò tandem conatu victam, dimiserunt. Quo vîso, Æneam dixisse ferebant, illustrem quidem nobilemque & mirandam futuram eam Coloniam; ceterum ipsis incrementis invidiosam & permolestam vicinis fore; nec adversarios eidem in longum tempus defuturos. quos tamen omnes tandem erat triumphatura. In æternam cujus rei memoriam, ipsa ænea animalia, lupam scilicet accensum in ore fomitem gerentem, & aquilam expansis alis aerem ventilantem, in foro cives exhibere. Quæ tamen omnia certo certius ad *Lavinii* non *Lanuvii* institutionem & conditores pertinent. Lavinium enim, non Lanuvium ab Ænea conditum. Lavinium avia urbis Romæ & mater Albæ Longæ, ac pro-

proinde Romani imperii super omnes terrarum orbis gentes prævalituri origo; quod & Dionysius disertis explicat verbis. Cur autem L. Papius Celsus Triumvir hæc in gentis suæ nummis monumenta insculpi voluerit, obscurum hinc maxime redditur; quod Lanuvinum ipsum cum sua gente, ex aliis nummis hactenus explicatis, fuisse constat. Num lupam & aquilam Laviniensia monumenta Papius in nummis apposuit, quod Lanuvium patria sua in agro Laurenti situm esset; *Laurentum* autem idem ac *La-uvinium* & *Lauro-La-uvinium* fuit? Ita crediderim; nec nodo planior alia occurrit solutio. Sed quare & *Triumpum*, scilicet *Triumphum* in suis nummis Papius expressit? Certe in tota Papiorum familia nihil insigne legimus, unde Victoria & Triumphus iis tribui possit. Itaque sub *Triumph* nomine Bacchum coli arbitramur, qui a Græcis $\Theta\epsilon\iota\alpha\mu\beta\omicron\varsigma$, h.e. *Triumphus* appellabatur, Varrone (a) ^{a L. L. lib. 5.} teste: eo quod Bacchus triumphus primus inventor fuerit, primusque triumphum duxerit, & fecerit trophæum triumphus insigne. trophæo namque de spoliis hostium erecto, tum demum triumphum Imperatores obtinere. Quando autem Bacchus sub *Triump* nomine repræsentatur, non hedera, ut alias, sed lauro caput coronat; laurus enim triumphalis est arbor, juxta illud Ovidii: *b*

Ite triumphales circum mea tempora lauri.

Septimus denique gentis Papiæ denarius caput exhibet Herculis, pelle leonina, & barba insigne, cum clava ad lævum humerum, & notis EX S. C. Huic in averfa parte est elephas, cujus supra verticem L. APRONI. IMP. ad pedes M. MVTIL. PR. P. litteræ incisæ sunt. Idcirco igitur ad Papiam gentem nummum hunc revocamus, quod Papiorum tantum *Mutilus* cognomen fuerit. Nummi proinde auctor est

P

M.

b loc. indicare non est necesse.

M. Papius Mutilus, qui cum suffectus Consul fuisset ex Calendis Juliis, ab Urbe Condita DCCLXI. vel II. cum Quinto Poppæo secundum, Germaniam Inferiorem Legatus Tiberii Pro-Prætoris administravit V. C. A. DCCLXVII. aut VIII. quo L. Apronius Germanici Legatus ob res bene gestas in Germania ab exercitu Imperator appellatus est, eique Senatus ornamenta triumphalia decrevit. De quo Tacitus: *c* *Annal. l. I.* *Decreta eo anno, inquit, triumphalia insignia A. Cecinæ, L. Apronio, C. Silio, ob res cum Germanico gestas. M. autem Mutilus ex Senatus Consulto denarios L. Apronio, cum titulo Imperatoris, percussit. In iis, anteriore parte, Herculem repræsentavit, ob cultum quo illum Germani, eodem Tacito teste, prosequerentur; d* *De Morib. Germanor.* *elephantum in posteriori, quod is Legionis quintæ insigne erat, a qua, in Inferiore Germania stationem habente, L. Apronius cum maxime Imperator appellatus fuerat. quod Dio & Tacitus tradidere. Cur autem Legionis Quintæ elephas insigne fuerit, Appianus docet: ait enim e: Casariani in tantum receperunt animos, ut Quintani (scilicet milites Legionis Quintæ) elephantis se opponi deposcerent; eoque impetrato, egregie vincerent: unde hodieque ejus Legionis elephantis sunt insignia.*

e Lib. 2. Civ. Bell.

Profecto Rosciam gentem & nummi & Ciceronis auctoritas Lanuvio extra omnem dubii aleam asseruere. Et ad nummos quidem quod attinet; singularis est ille in quo caput Junonis Lanuvinæ pelle caprina protectum cernitur, cum litteris L. ROSCI. at in averso, virgo escam serpenti se se in gyros erigenti præbens, cum nota FABATI. Quæ notissima Lanuvinæ Junonis Sospitæ insignia esse, clarissime constat, quibus L. Roscius Fabatus Lanuvium sibi patriam fuisse significavit. Quod disertis verbis Cicero De Divinatione declaravit; ubi *Quid, f* inquit, *amores*

f Cic. l. I. de Divinat.

et) de-

¶) *delicia tua, Roscius? num aut ipse, aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? qui cum esset in cunabulis, educareturque in Solonio (qui est campus agri Lanuvini) noctu lumine apposito, experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplexum serpentis amplexu. quo adspectu exterrita, clamorem sustulit. Pater autem Roscii ad haruspices retulit. qui responderunt, nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore. Post quæ statim subjungit Cicero: Atque hanc speciem Praxiteles calavit argento (quod & de nummo aliquo intelligi potest) ¶) noster expressit Archias versibus. Fuit autem gens Roscia Romæ plebeja, quod ex eo constat, scilicet quod L. Roscius Otho Tribunus Pleb. V. C. ann. DC LXXXVI. aut VII. legem tulit, ut equitibus Romanis in theatro quatuordecim gradus proximi assignarentur. De qua Horatius: g*

*Roscia dic, sodes, melior Lex, an puerorum
Nania, quæ regnum recte facientibus offert,
Et maribus Curiis ¶) decantata Camillis?*

g Ep. 1. lib. 1.
¶) Epitom.
Liv. 7. 99.

Plurimæ fuerunt hujus gentis familiæ; quas inter, *Amerina*, quæ scilicet *Ameriæ* in *Umbria*, *Ciceronis* ætate florebat; ex qua *Sextum Roscium Amerinum* fuisse scimus; pro quo ab parricidii crimine vindicando *luculenta Ciceronis* exstat oratio; quam tamen *Lanuvio oriundam* scimus; cognomen *Fabati* a *fabis*, ut *Ciceronis* a *cicere*, & *Lentuli* a *lentibus*, derivatum habuit. Hunc *L. Roscium*, verisimile est, adeptum fuisse *Tribunatum Pleb. an. V. C. DCCI. vel II. aut ad summum III. nam Prætor Urban. factus est III. vel V. studio quidem & favore C. Cæsaris, cujus fuerat in Gallia Quæstor.* h Ceterum *Roscius* ille quem in *Solonio agri Lanuvini campo* fuisse educatum, didi-

h vid. Dio-
nem 1. 41.

biffimi nebulonis calumnia, de sibi debita pecunia, vindicaret. At de hoc Roscio placet infra, ubi de claris viris Lanuvinis singillatim narrabimus, fusius memorare. Fuit inter claras Romæ gentes etiam gens *Thoria* Lanuvina; cujus duos ex Vaillantio nummos hic damus; alterum quidem in quo hæ notæ I. S. M. R. idest: *Juno Sospita Magna Regina*, cum capite Junonis ipsius, pelle caprina circumdato; retro autem Taurus solutus, cum litteris L. THORIVS BALBVS Q. scilicet *Quæstor*. alterum vero hujus gentis nummum Græcas has litteras caput Sospitæ circumdantes legimus exhibentem ΟΜΟΝΟΙΑ ΝΙΚΟΜΗ, & in averfa parte ΕΠΙ ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ ΘΩΡΙΟΥ. cum apri figura. Porro Thorianam gentem plebejam Romæ fuisse denotat Lex Agraria per Spurium Thorium lata V. C. An. DC XLVI. aut VII. Derivatum nomen credimus a Græca voce Θεωρὸς, quod est Latinis *Inspektor*, *Spektor*, *Speculator*. Cognomen *Balbus*, a linguæ defectu. Porro Lucius Thorius Balbus, cujus primus ex huc allatis nummis meminit, patrem habuit illum ipsum Spurium Thorium Balbum, qui Legem Agrariam tulit tribunus plebis; ne ex Lege Sempronia dividerentur agri publici, sed possessoribus relinquerentur in posterum; sive tributo, quod non in ærarium publicum redigendum esset, sed plebi agros non habenti dividerentur. Hac lege, agri fiebant publici: ideo L. Thorius Quæstor factus V. C. DC LXXIII. vel III. in memoriam Legis a patre latæ Bovem decurrentem & solutum in denario expressit; utpote jure publico utentem. Neque enim Tauri in nummo repræsentationem ad *Thorii* nomen respicere putamus; cum aliud *Taurus*, aliud *Thorius* cum *h.* aspiratione sit; & originem ex Græco fonte congruentem magis jam protulerimus. In anteriore vero utriusque denarii parte imago Junonis

nonis Sospitæ Magnæ Reginae Lanuvinæ expressa est, ad Thorix gentis Lanuvium patriam indicandam. quod diferte Cicero his i verbis: *L. Thorius Balbus fuit Lanuvinus: quem meminisse tu non potes. Is ita vivebat, ut nulla tam exquisita possit inveniri voluptas, qua non abundaret. Erat et cupidus voluptatum, et cujusvis generis ejus intelligens et copiosus; ita non superstitiosus, ut illa plurima in sua patria sacrificia et fana contemneret: ita non timidus ad mortem, ut in acie sit ob Rempub. interfectus. Cupiditates non Epicuri divisione finiebat, sed sua satietate. habebat tamen rationem valetudinis. utebatur iis exercitationibus, ut ad cœnam et esuriens et sitiens veniret: eo cibo, qui et suavissimus esset, et idem facillimus ad concoquendum: vino ad voluptatem, et ne noceret. cetera illa adhibebat quibus demtis negat se Epicurus intelligere quid sit bonum. aberat omnis dolor. qui si adesset, nec molliter ferret, et tamen medicis plusquam philosophis uteretur. color egregius, integra valetudo, summa gratia, vita denique conferta voluptatum omnium varietate. Hunc vero beatum oratio quidem vestra sic cogitat M. Regulum, cum vigiliis et fame cruciaretur, clamat Virtus, beatiorum fuisse, quam potantem in rosa Thorium. Ceterum Tribunatum plebis affecutus fuerat V. C. DCLXVIII. aut VIII. & ad Præturam, pariter ut pater, pervenit. De illo, filioque ejus, & consanguineis meminisse, credimus inscriptum lapidem in hæc verba:*

i Lib. 2. de
Finib.

MEMORIAE AETERNAE
M. THORI M. F. PRIMIGENI SACERDOTIS
IVNONI REGINAE SISPIŦAE ET
THORIAE BALBILLAE FILIIS PISSIMIS FECIT
SEX. THORIVS L. F. BALBUS. IN FRONTE
PED. XIV IN AGR. PED. XVII.

Jam vero secundi Thorix gentis nummi Græcæ litteræ neque ad hunc L. Thorium Balbum, neque ad patrem

k Cic. in
Brut.

trem ejus Sp. Thorium pertinere posse videntur; cum neuter ad Consulatum pervenerit. Nam de L. Thorio Balbo scripsit Tullius *k* paucas ei centurias ad Consulatum defuisse. Itaque cum illæ litteræ ΕΠΙ ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ ΘΩΡΙΟΥ scilicet *de Proconsulis Thorii* (supple, *auctoritate* aut *sententia*) Proconsulem Thorium commemorent; dicendum est, de alio quodam Thorio illas mentionem facere; quem tamen hujus gentis Lanuvinae fuisse, caput Junonis Sospitæ Lanuvinae in antica nummi parte expressum satis ostendit. Ceterum alias Græcas voces ΟΜΟΝΟΙΑ ΝΙΚΟΜΗ. *consensu Senatus & Populi*, interpretor. quasi Thorius, vel certe Ædilis ejus Monetarius, qui nummum cudi jussit, significare voluerit, percussum fuisse hunc nummum de Proconsulis Thorii auctoritate, consensu Senatus & Populi pariter accedente. Aprum tandem, qui in eodem averso exprimitur, ad Herculeum illum Calydonii apri laborem respicere, existimo: quis enim Herculis cultum in Urbe frequentissimum non satis noverit? Utrum autem ex hac Thoria gente Lanuvina fuerit L. Thorius Proconsul Nicomediensium sub Imperatore Gordiano Juniore, quod meminit Arduinus, statuere non ausim. Ad hanc quidem Thoriam gentem Lanuvinam spectasse, existimaverim Thoriam Auli filiam L. Albii Rufi Scribæ Ædilitii aviam, cujus meminit pulchrum marmor Cynthiani (qui locus olim agri Lanuvini pars fuit) in hortis Cappucinorum prostrans, quod nuper legimus in hæc verba:

l de num. antiq. f. mihi 359.

CN. RICINIO. CN. F. PVP. PERSAE. SCR.
TR. MJL. AVONCVLO
POMPONIAE. L. F. RVFAE. MATRI
THORIAE. A. F. AVIAE
L. ALBIVS. L. F. FAB. RVFVS. SCR. AED
QVINTIAE. L. F. RVFAE. VXSORI

Fuit

Fuit etiam Lanuvii gens *Colea* sive *Coleorum*; ad cuius nomen alludens facete Cicero inquit: *At honesti in Colei Lanuvini, Cliternini non honesti.* In quo joco quid Tullius occulte voluerit innuere, Græce scientibus patebit; neque enim nos in re admodum lubrica, is, qui religiosum virum scribentem pudor maxime decet, immorari permittit. Hoc tantum notamus, *Lanuvium*, & *Lanuvinus* voces a *lana*, sive *lanugine*, sive *pube*, derivatas esse, vel ex hoc Ciceronis loco probe intellecto, confirmari posse; ut libri hujus initio obiter significavimus.

Ceterum, & gentem *Plautiam*, quam & *Plotiam* & *Plutiam* pariter appellatam, legimus, non immerito Lanuvinis familiis accenseri posse, quis credat. Siquidem ex duodecim hujus gentis nummis, quos Johannes Vaillantius ⁿ retulit atque explicavit, primus in anteriori facie Junonem Sospitam cum caprina pelle repræsentat; a tergo autem fellam curulem cum corona, atque spicas duas, hinc atque hinc, cum notis M. PLAVTI. L. F. HYP SAEVS, & infra AED. CVR. Cum tamen non soli ex Lanuvinis familiis orti Sospitæ caput in nummis excudere consueverint; verum & illi qui, aliunde quam ab Lanuvio deducta origine, supremis Magistratibus functi, Junoni sacra fecissent; hinc incertum est nummi hujus unicum testimonium ad gentem Plautiam Lanuvio asserendam. Cum potius eam Tiburtinam fuisse, vetustissimum ac magnificentissimum in agro Tiburtino Plautiorum monumentum cum inscriptis adhuc superstitis lapidibus gloriosissimis, innuere videatur. Idem prorsus de nummo *Corneliæ* gentis dicendum, qui, in ordine a Vaillantio recensitorum, decimus octavus est. in cuius anteriori quidem facie Juno Sospita de more cernitur cum litteris CAV-
DI-

^{m Ep. 22.}
^{Famil. l. 9.}

^{n Lib. de}
^{Fam. Rom.}
^{tom. 2.}

DINVS; in posteriori vero, fella curulis, Prætorum insigne; super quam corona, quæ Junoni Sospitæ, in Sacris Lanuvinis cum populo Rom. communibus, a Magistratu offerebatur. Cum litteris C. PAPIRI. C. F. MASO AED. C. VR. L. LENT. L. F.

Idem dixeris de *Pompeja*, quam, etsi Pompejis oppido Campaniæ, (quod Hercules victor ex Hispania reversus condidisse traditur, Solino teste) exortam, communiter inter scriptores conveniat; inter nummos Pompejorum a Vaillantio relatos unum cum Junonis Sospitæ capite, & Lanuvino dracone signatum, percussisse, deprehendimus. Is ita habet: CN. POMPEIVS Q. F. Caput Junonis Sospitæ pelle caprina amictum. Q. N. RVFVS. A tergo, serpens in gyros erectus in corona. Quæ omnia, Pompejum hunc, quem scimus Consulem suffectum fuisse, Junoni Sospitæ Lanuvinæ, ejusque draconi, ineundo Magistratum, sacrificasse, designant; coronamque, intra quam serpens exsculptus apparet, eidem Junoni Lanuvii obtulisse. Ita pariter de *Popillia*. Nam M. Popillius M. F. Lænas nummum percussit, qui inter relatos hujus gentis a Vaillantio, tertius est; in eoque hæc incisa LAENAS. Caput Junonis pelle caprina amictum. A tergo: M. POPILLI. M. F. Juno Sospita pelle caprina ornata stans hastam vibratura, cum scutulo, & ante illam serpens in gyros circumvolutus. quod communiter nihil aliud quam sacrificium deæ Junoni Lanuvinæ solemne pro Republica, ut moris erat, initio Consulatus a M. Popillio factum, significare, scriptores prodidere. Sic *Procilia*, -cujus duo memoratum apud auctorem visuntur nummi; in quorum quidem altero cernere est caput Jovis barbatum, & laurea coronatum; pone quod nota S.C.

ex averſo latere L. PROCILI. F. Junonem Lanuvinam, caprotina pelle ornatam, haſtam vibraturam, cum ſcuto & ſerpente pro pedibus. in altero vero, caput Junonis ſimiliter caprina teſtum pelle conſpicitur, ad quod litteræ S. C. in averſa parte Juno pariter in bigis eodem ornatu, & ſerpente ante bigas comite. Quamquam enim Fulvius Urſinus, ob hæc toties repetita Junonis Sospitæ Lanuvinæ inſignia, Prociliam gentem Lanuvio originem traxiſſe, fuerit auguratus; eæ litteræ nihilominus S. C. in utroque nummo expreſſæ Urſini ſententiæ obſtare videntur. Siquidem nummos Senatus Conſulto percuſſos, hæc ſatis indicant, ob ſacrificium a Procilio, dum Conſul deſignatus Magiſtratum initurus eſſet, pro Republica publice Lanuvii factum. Quæ tamen ratio tanta profecto non eſt, ut Lucius Procilius & ex Senatus Conſulto nummos percutere, & in iis patria Junonis inſignia exprimere ſimul non potuerit.

In nummis quoque gentis *Antoniæ*, quos auctor idem Vaillantius quatuor ſupra centum recensuit, primus ordine refert caput Junonis Sospitæ Lanuvinæ conſueto amiſtu; pone quod tripus eſt. averſus autem Junonem ipſam Lanuvinam ſtantem ſolitis inſignibus, caprinæ pellis, ſcutuli, calceorum, & ſerpentis, diſtinctam, haſtamque vibraturam exhibet. Nummum ad M. Antonium Triumviri patrem referunt. Caput autem Junonis Sospitæ, & ipſa ſpiculum vibratura in averſa nummi parte, ad Lupercalia feſta pertinent. hæc die XI. Februarii celebrabantur; quem *Februatum* appellabant, ideſt *Purgamentum*; & ab expiationibus nomen habet. Luſtratione tunc facta, dicata erant Junoni Lanuvinæ, quæ caprina pelle caput amiſtum habebat, & ſacerdotes *Luperci* dicti, pariter amiculo Junonis caprino ornati, *februabant*,

- h. e. *purgabant* feminas; quare apposita est sella matronalis in denario; ut & tripus, ad significanda sacra, quæ ante erant peragenda. Itaque M. Antonius Triumviri pater, quod, inter alios Prætores, ea sacra Junoni Lanuvinæ indixisset, ejusdem insignia in denariis exhibere voluit.

Sic in nummo gentis *Æmilia*, qui a Vaillantio in ordine sextus-decimus numeratur, caput Junonis cum litteris I. S. M. R. *Juno Sospita Magna Regina*, cum sella curuli in averſa parte, & litteris S. C. M. LEPID. M. F. TI. SEMP. P. F. GRAC. ludos Megalesios in Junonis honorem a Prætoribus editos, (quorum unus M. hic *Æmilius Lepidus*) plane significat. Hi ludi pridie Non. April. celebrari solebant, per sex dies. & nummus in eadem gente *Æmilia* ordine primus & quadragesimus ad L. *Æmilium Regillum* pertinens, in quo pariter caput Junonis caprina pelle amictum cum litteris REGILLVS; ex averſa parte L. AIMILI M. F. PR. P. cum figura togata in quadrigis triumphalibus, dextera sceptrum cum aquila, sinistra habenas regente; triumphum diem, quo *Lucius Æmilius Regillus Marci filius* Pro-Prætor Romæ triumphavit, designare videtur. scilicet Kalendas Februarias; qui dies & mensis Junoni Sospitæ sacer erat. mensis quidem ob ludos *Lupercalia*, quibus a *Lupercis* mulieres februabantur, h. e. *purgabantur*, unde *Februa* Romani dixerunt *piamina Patres*; dies vero, quia o

o Ovid. 2.
Fast.

Principio mensis Phrygiæ contermina matri

Sospita delubris dicitur aucta no-vis.

Profecto *Regilli* triumphus sic in *Fastis* sub hac die memoratur:

L. AEMILIVS M. F. N. REGILLVS PRO. PR. AN. DLXIV
NAVALEM EGIT DE REGE ANTIOCHO. KAL. FEBR.

Qui

Qui, juxta Varronis calculum, fuit Urbis Conditiæ annus DLXV. Jam vero inter gentis *Papiriæ* pariter nummos, a Vaillantio exhibitos, primus ordine cernitur, in quo caput est Junonis Sospitæ solito caprino amiculo tectum, cum litteris CAVDINVS; & ex averfa parte fella curulis; supra quam corona, cum notis L. LENTVLVS L. F. C. PAPIRI. C. F. MASO AED. CVR. Verum hic nummus idem omnino est ac ille quem ad Cornelianam gentem spectantem modo huc attulimus, nihilque aliud significat, quam Lanuvinæ Junonis sacra ab Papirio & Lentulo Ædilib. Curulibus renovata fuisse.

Ita & in gente *Livia* nummus videtur primus ordine, in quo caput Junonis Sospitæ caprina pelle amictum signatur; pone quod fella. ex averfa parte mulier innixa columnæ serpentem tenens in se conversum cum inscriptione C. LIVIVS MAMILIANI F. DRVSVS. nihilque aliud memorat præterquam sacra Junoni Sospitæ Lanuvinæ a C. Livio instaurata. Porro mulier quæ in averfa nummi parte exprimitur, quamquam aliis *dea Salus* credita sit; nos non immerito puellam esse suspicamur Lanuvino serpenti escam porrigentem; vel quid hujusmodi ad Lanuvinum draconem alludens.

De *Licina*, utrum ab Lanuvio originem traxerit, dubitare pariter possumus. Nam nummus Liciniæ gentis, eorum quos in libris de Romanarum Familiarum nummis exhibet Vaillantius, ordine ultimus, hoc videtur innuere. & nummus quidem habet in adversa facie caput Junonis Sospitæ pelle caprina protectum; in averfa vero Numæ Pompilii figuram, stantis ac lituum tenentis ante aram; ad quam victimarius capram immolandam ducit, cum litteris circa: NVMA POMPILI. & in area C. LICIN. VA-

p v. Lici-
nia .

R V S. Quæ designare videntur, Junonis Sospitæ sacra ab Numa Pompilio primum tradita, Licinium Varum, Romæ ne an Lanuvii? restituisse. Unde ex nummo non satis liquet, utrum Liciniorum origo ad Lanuvinos sit deferenda. Ligorius *p* quidem Liciniam gentem Lanuvinam existimavit, hujusque fuisse L. Licinium Suram ducem Ulpii Trajani Imperatoris, Bello Germanico, Dacico, & Parthico, memoravit; Licinium quoque Valerianum & Licinium Gallienum Imperatores, quorum fuerunt olim sepulcra in via Appia, milliario quarto ab Albano monte. & in Gallieni monumento Licinium quoque Saloninum ejus filium sepultum fuisse tradit. verum, horum omnium penes ipsum fides & auctoritas esto.

q Vide lib. 2.
Vet. Lat. Cor-
radin. cap.
22. pag. 228.

De *Annia* gente dubium idem, an Lanuvina fuerit, creare videtur T. Annius Milo, quem Lanuvinum fuisse, ex Asconio, Appiano, aliisque, cognovimus. *Anniam* gentem Setinam fuisse, q certum est ex Livii testimonio. Ceterum nihil impedit, quominus & *Setiæ* & *Lanuvii* gens fuerit, atque familia, quæ *Annia* diceretur. Verum, de Milone Lanuvino infra.

r Cap. de
templ. Jun.
Sosp.

Pro *Amia* gente Lanuvina inscriptio M. Amii Balbi sacerdotis Junonis Sospitæ stare videtur, quam supra protulimus *r*. Sed quare Amius, Romanus licet fuisset, sacerdos Junonis Sospitæ Lanuvii esse non potuit? præsertim cum ea sacra communia jam ab antiquissimis temporibus Lanuvinis cum Populo Romano essent? *Fabilliam* Lanuvio vindicare videntur inscriptionum fragmenta non longe a Lanuvio reperta; ex quibus & villa gentis ibidem fuisse colligi potest; quam, inter alia Lanuvini agri monumenta, jam recensuimus.

f Ligor. v.
Fabilliano.

De *Clodia* tandem, utrum Lanuvina gens fuerit, scrupulum aliquibus injecit P. Clodii tribuni plebis a Milone in via Appia occisi prope villam suam non lon-

CORNIFICIA

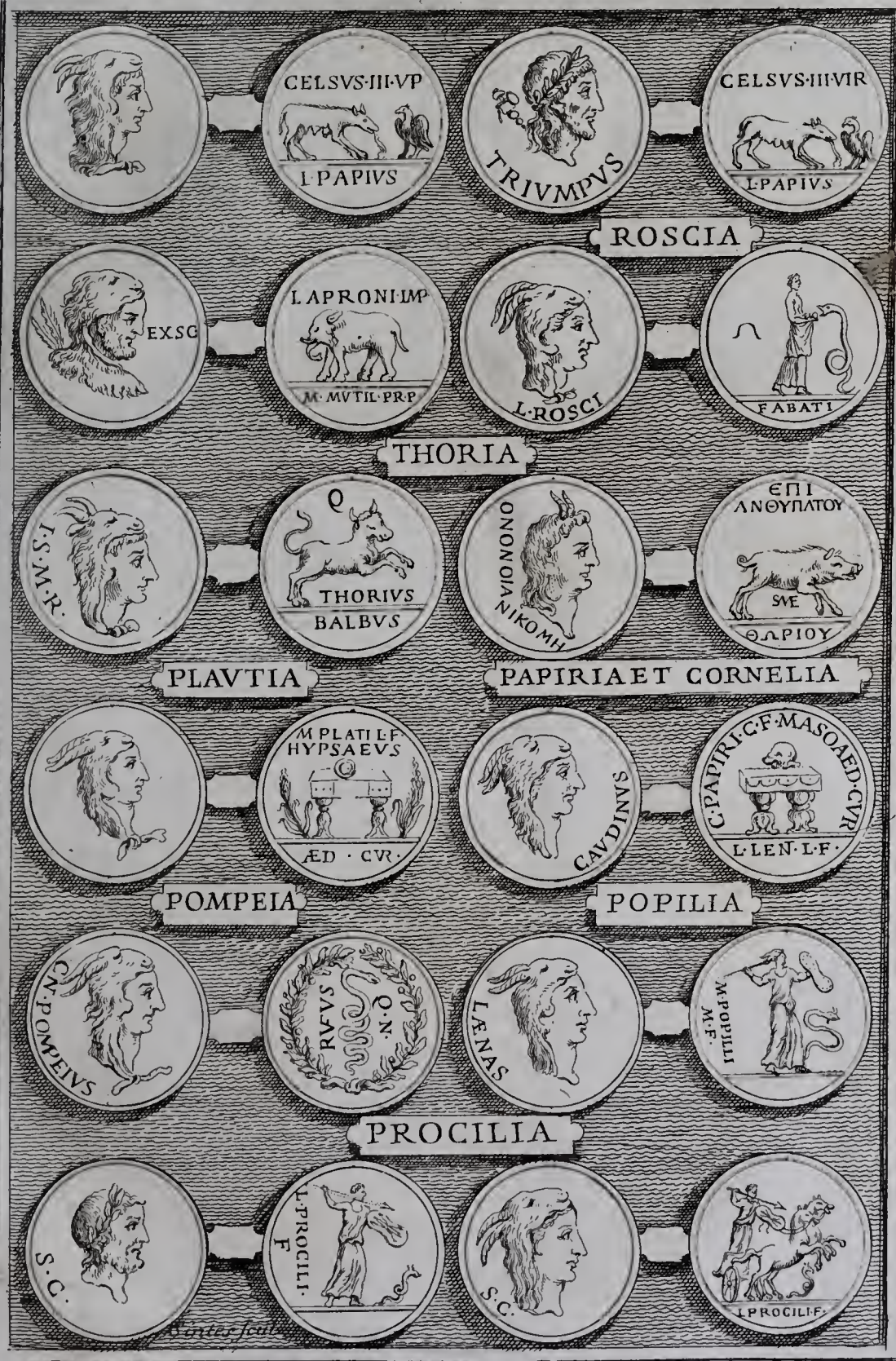

METTIA

PAPIA

NUMMI, IN QVIBVS IVNO SOSPITA LANUVINA REPRÆSENTATVR

NUMMI, IN QUIBUS IVNO SOSPITA LANUVINA REPRÆSENTATUR

ANTONIA

AEMILIA

Tab. xii.

LIVIA

LICINIA

longe a Lanuvio casus. At *Clodiam* sive *Claudiam* gentem ab Sabinis claram originem duxisse, certissimum est. Id enim passim veteres auctores memorant: & nummi Claudiorum Sabina monumenta referentes idem extra omnem dubii aleam ponunt. Esto autem, P. Clodium villam habuisse in Lanuvino. si idcirco illum Lanuvinum continuo feceris, quod in Albano, (puta) aliam, in Tusculano, & Tiburtino etiam villas habuerit, num illum & Albanum, & Tusculanum, & Tiburtinum facere poteris? Et hæc tamen est levissima de antiquorum patria sentiendi ac decernendi apud quosdam facilitas, qua nihil ad vetera monumenta omnia densissimis offundenda tenebris aptius excogitari potest.

Pinniam quidem gentem Lanuvio asserere videtur lapis e ruderibus templi Lanuvinae Junonis Sospitæ recens erutus, quem apud oppidum *Civita Lavinia* in prædio Caroli Bonelli prostantem, grandioribus literis ac pulcherrimis exaratum, fulcri instar, sive basis statuæ, sic nuper legimus:

PINNIA. T. F. POLLA

Cum tamen jejuna hæc inscriptio feminæ, quæ licet Lanuvii statuam haberet, minime tamen ex Lanuvina esset gente, meminisse possit; neque de *Pinnia* gente, num Romæ fuerit illustris, veterum nobis monumenta supersint; gentis ejusdem patria adhuc in incerto relinquitur. In Cynthiano quoque oppido, quod Agri olim Lanuvini partem fuisse diximus, ante Ædes Principis hæc Avoniorum monumenta legebantur:

----- ONIVS. MVL
MENANDER
--- V. AVONIVS. M. F.
HOR
IN FRO -----

MV. AVONIVS
ALEXANDER
DRVMIA. P. L.
PHILVMINA VXSOR

C A P U T VIII.

De reliquis Lanuvinis viris olim apud Romanos clarissimis.

N PRIMIS se se offert Q. Roscius Comœdus cognomento *Sorex*, teste Plutarcho, vir festivissimus, & in histrionica arte excellentissimus. Hunc Lanuvinum fuisse nuper ex Cicerone confirmavimus ^a, qui educatum illum fuisse in Solonio Agri Lanuvini Campo memoriæ prodidit. Portentique loco de eo narrat, cum noctu infans adhuc in cunis dormiret, a nutrice inventum fuisse serpentis gyro complicatum; consultosque a patre de hoc prodigio haruspices respondisse: *Nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore*. Neque auguria, ut tum quidem res æstimabantur, fefellit exitus. Vix enim adolescere Roscius cœpit, & quamvis transversum tuentibus esset oculis, adamari a nobilissimis clarissimisque viris, propter pronuntiandi, gestiendique dulcedinem, ac aptitudinem, continuo cœpit. Quos inter Q. Catulus senior excelluit. De quo illud est Ciceronis ^b pariter testimonium: *Q. Catulus, hujus collegæ & familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium: (loquitur hic Cicero ex Caji Cottæ oratoris persona cum Vellejo Epicureo Lanuvino, de quo nos infra nonnihil dicemus) in quem etiam illud est ejus:*

*Constiteram exorientem Auroram forte salutans,
Cum subito a læva Roscius exoritur.*

Pace mihi liceat, cælestes, dicere vestra;

Mortalis visus pulchrior esse deo.

Hui! pulchrior deo? at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert? si hoc ipsum falsum & venustum illi videbatur? Itaque præstantissimus in arte histrionica

eva-

^a De Divinar. lib. 1.

^b De Nat. deor. lib. 1.

evasit; utque obliquorum oculorum peccatum emendaret, vel potius tegeret; primus in scena, ad turpem aspectum obvelandum, persona, seu larva, usus est c. Populus tamen eum sine persona intueri malebat, ut pronuntiationis ejus summam dulcedinem melius exciperet. Mira quoque aptitudine informandis arte sua histrionibus fuisse traditur. Nam & Panurgum quemdam C. Fannii Chereæ servum, ceteroqui deformem, ita Roscius ad scenam instituit, ut H-S CCCIOOO. æstimaretur; & Erotem comoedum alium, antea ineptum & insulsum, ut e scena non modo sibilis, sed etiam convicio exploderetur, exercitatione ac præceptis suis emendatum, ad primos sui temporis mimos perbrevis evexit. Eros enim explodi tam procaciter a populo acriter dolens, sicut in aram, in Roscii domum confugit, disciplinam, patrocinium, nomen. Ita perbrevis tempore, qui ne in novissimis quidem erat histrionibus, ad primos pervenit comoedos. Neque alia illum res extulit, nisi Roscii disciplinæ commendatio. Qui tamen Panurgum illum non solum, ut Roscii discipulus fuisse diceretur, domum recepit; sed etiam summo cum labore, stomacho, miseriaque erudiit. nam quo quisque est solertior & ingeniosior, hoc docet iracundius & laboriosius: quod enim ipse celeriter arripuit, id, cum tarde percipi videt, discruciat. Ceterum non a minimis tantum, ut ad scenam informarentur, Roscius præceptor adhibebatur; verum summos quoque oratores ad gestus totiusque pronuntiationis rectam conformationem assequendam (in quo vim summam oratoricæ sitam esse, constat) instituisse Roscius perhibetur. Quorum omnium instar, Ciceronem nominare, satis esto. qui ab Roscio gestiendi, pronuntiantique disciplina, exercitatum se, profiteri, minime eru-

c Cic. 1. & 2.
de Orat. &
Orat. pro Q.
Rosci. Comæd.
& pro Arch.
Poet.

erubuit. Abunde tamen Cicero magistri laborem pensavit. Siquidem a Cajo Fannio Cherea in iudicium Roscius cum esset adductus, ob recepta H-S CCCIDDD. a Q. Flavio Tarquiniensi pro Panurgo servo a se interfecto, qui C. Fannii quoque servus communis fuerat jure societatis; validissima oratione, quæ exstat, non modo Roscium Tullius defendit, iudiciumque sententiis absolutum dimisit; verum & eadem ornatissima summis illum ejusque artem laudibus in omnem posteritatem decoravit. Ex quibus, si veræ sunt, Roscium probum quoque hominem, & virtutibus excellenter præditum fuisse, nobis constat. Ait enim de illo Tullius inter cetera d: *Quæ cum ita sint; qui sit qui socium fraudarit, et) fefellerit, consideremus: dabit enim nobis jam tacite vita acta in alterutram partem firmum et) grave testimonium. Q. Roscius? quid ais? nonne, ut ignis in aquam coniectus continuo restinguitur, et) refrigeratur; sic refervens falsum crimen, in purissimam et) castissimam vitam collatum, statim concidit, et) exstinguitur? Roscius socium fraudavit? potest hoc homini huic herere peccatum; qui, medius fidius, (audacter dico) plus fidei quam artis, plus veritatis quam disciplina possidet in se? quem populus Romanus meliorem virum quam histrionem esse arbitratur: qui ita dignissimus est scena propter artificium, ut dignissimus sit Curia propter abstinentiam? Sed quid ego ineptus de Roscio apud Pisonem dico? ignotum hominem, scilicet, pluribus verbis commendo. Est ne quisquam omnium mortalium, de quo melius existimes tu? est ne quisquam qui tibi purior, pudentior, humanior, officiosior, liberalior videatur? quid tu, Saturi, qui contra hunc venis? existimas aliter? Nonne, quotiescumque in causa in nomen hujus incidisti, toties hunc et) virum bonum esse dixisti, et) honoris causa appellasti? quod nemo nisi aut honestissimo, aut amicissimo facere consuevit. Qua in re, mihi ridicule es visus esse in-*

constans; qui eundem et laederes et laudares; et virum optimum et hominem improbiſſimum eſſe, diceres: eundem tu et honoris cauſſa appellabas, et virum primarium eſſe, dicebas, et ſocium fraudaſſe, arguebas. Sed, ut opinor, laudem ueritati tribuebas; crimen gratia concedebas. De hoc, ut exiſtimabas, prædicabas; Chereæ arbitrato cauſſam agebas. Tanta uero fuit apud hiſtriones reliquos æſtimatione atque auctoritate, ut nemo, ſpectante Roſcio, geſtum agere in ſcena jam pæne auderet. quod & qui coram illo egiſſet, impudentiæ & audaciæ nota a populo, & ab ipſo Roſcio peccati ſemper alicujus, in hiſtrionica arte admiſſi inter agendum, certiffime notaretur. Eoque præſtantiæ peruenit, ut quicumque in aliqua arte excelleret, is in ſuo genere *Roſcius* diceretur. Librum ab eodem ſcriptum memorant; in quo hiſtrionicam eloquentiæ comparauit. Longiſſimam uixit ætatem; diemque obiit, nobiliſſimorum Romanorum communi mœrore ſublatus. Nullus enim, Tullio teſte *e*, tam animo agreſti ac duro fuit, ut Roſcii morte non commoueretur. Qui cum eſſet ſenex mortuus, tamen propter excellentem artem, ac uenueſtatem, uidebatur omnino mori non debuiffe. *Doctum* appellauit Horatius eo verſu: *f*

e Cic. pro Arch. Paet.

f Ep. i. l. 2. v. 82.

Quæ grauis Æſopus, quæ doctus Roſcius egit.

Clariſſimos inter Lanuuios uiros, Cajum quoque Vellejum Senatorem, Epicuri præceptis affatim madidum, fuiſſe ſcimus. Hujus enim Cicero, in primo ſuo de Natura deorum libro, *municipem Roſcium*, de quo hætenus, appellauit; ex eodem, ſcilicet, honeſtiſſimo municipio Lanuuiino. Ceterum, hunc Tullius cum C. Cotta oratore, & Q. Lucilio Balbo, de Natura deorum diſputantem, pro Epicuri ſententia, inducit; aitque ab Epicureis primas illi, inter Latinos homines, in eo genere philoſophandi, communi con-

R

ſen-

fensu, ultro delatas. Porro eam disputationem Latinis Feriis agitatum Tullius idem meminit; ut Lanuvini, Latini scilicet hominis, eas ferias honesto otio celebrandi, nativum morem exprimeret.

Jam vero, Lucium Murenam illum pro quo Ciceronis exstat oratio, Lanuvinum pariter fuisse, hæc, circa orationis finem, Tullii verba nobis ostendunt: *Judices, conserveate populi Romani beneficium; reddite Reipub. Consulem; date hoc ipsum pudori; date patri mortuo; date generi & familia: date etiam Lanuvio municipio honestissimo, quod in hac causa frequens mæstumque vidistis: nolite a sacris patriis Junonis Sospitæ, cui omnes Consules facere, necesse est, domesticum, & suum Consulem potissimum, avellere.* Fuit itaque L. Murena, ut ex eodem auctore Tullio probe colligitur, ex vetere quidem Lanuvina familia, verum Romæ plebeja, quæ tamen honoribus ac illustribus Magistratibus non caruerat. Proavus enim, avus, & pater, Prætores in populi Romani provinciis fuere; & L. Murena, pater hujus, honestissime in Prætura, de reliquiis Mithridatici belli deletis triumphavit. cujus triumpho particeps L. Murena hic filius meritissime fuit, quemadmodum & bellici laboris fuerat. Prætor Asiam castissime administravit, & integerrime; cumque a M. Catone de ambitu, in petendo Consulatu, accusante Servio Sulpicio competitore, postularetur; Cicero Consul, qui summopere in ea petitione Murenæ faverat, eumque designatum Consulem, sibi que successorem jam pronuntiaverat, eundem pereleganti robustaque oratione defendit. In qua Murenam, virum fortissimum pariter & sanctissimum, & Reipublicæ calamitosi illis temporibus quæ Catilinæ armati turbis ac motibus fervecebant, pernecessarium futurum Consulem, disertissime ostendit. Pro eo que ita spondit *g: Quem ego vobis, si quid habet*

*g Pro Muren.
in fin.*

habet aut momenti commendatio, aut auctoritatis confirmatio mea, Consul Consulem, iudices, ita commendo, ut cupidissimum otii, studiosissimum bonorum, acerrimum contra seditio- nem, fortissimum in bello, inimicissimum huic conjurationi quæ nunc Rempublicam labefactat, futurum esse, promittam, ac spondeam. Hac oratione evicit Cicero, ut Murena Consul crearetur. Inivit autem Consulatum cum Decio Syllano post Ciceronem & C. Antonium, Urbis Conditiæ sexcentesimo octogesimo octavo. Fuitque primus ex Lanuvino municipio, qui Consul Romæ crearetur, agente Tullio: *Modo maximo beneficio populi R. ornatus, fortunatus videbatur; quod primus in familiam veterem, primus in municipium antiquissimum, Consulatum attulisset.* Meruit prius sub Prætorē patre in Asia: Legatus quoque ibidem Lucii Luculli fuerat: Prætor demum, in Cisalpina Gallia, in qua C. Murenam in Prætura successorem fortitus fuerat.

Titum quoque Annium Milonem Publii Clodii, sceleratissimi ac furiosissimi hominis, interfectorem, Lanuvinum fuisse, testatur in Milonianæ orationis commentariis Asconius Pedianus Grammaticus Patavinus. Ad illa enim verba de Milone: *Profectus est Lanuvium, Flaminem creavit; sic habet Pedianus: Milo Lanuvium, ex quo erat municipio, et ibi tum Dictator, profectus est, ad Flaminem prodendum.* Quod & Silius Italicus confirmare visus est, cum Milonem quemdam Lanuvinum, quod omnium primus Capuæ muros ascendisset, a Fulvio, Romani exercitus duce, murali corona donatum fuisse, memoravit; ut supra retulimus. Sine ulla namque dubitatione credimus, Silium eo loco ad T. Annium Milonem, pro quo scripsit præclarissimam orationem Cicero, respexisse; scilicet ut Ciceronis ipsius memoriæ, quam vehementer Silius ac religiose coluit, gratificaretur; quod Milo Ciceronis semper a-

h cap. 2. huius libri.

micus fuerat, optimeque de illo meritus. Voluit namque Silius ea commemoratione Milonis illius militis ac viri fortissimi Lanuvini, genus T. Annii Milonis Ciceronis necessarii exornare: innuens, quod gente nobilissima ac pervetusta, quæ viris fortibus & bello inclytis floruerat, T. Annius Milo Lanuvinus originem traxerat. Ceterum, hunc eundem Annium Milonem Papiæ Lanuvinæ gentis, de qua in superioribus locuti sumus, fuisse, sunt qui *i* testantur. idcirco autem in gentem Anniam translatum, quia ab C. Annio adoptatus fuerat, & cum hæreditate nomen simul adoptantis patris acceperat. Quod innuere videtur Cicero, ad Atticum; scribens, *k* Q. Flaccum ex Anniana Milonis domo impetum in furentem in Urbe Clodium fecisse. Domus enim Anniana Milonis ea est quam Annius Miloni in filium adoptato legaverat, quæ proinde bene & *Anniana* & *Milonis* dicebatur. Ceterum, Milo P. Clodium tum sibi inimicum, tum vero universæ Reipublicæ everforem, interfecit in Appia via, juxta Bovillas, decimum fere ad lapidem; dum ipse, Dictator Lanuvii, illuc iter ad Flaminem Junonis Sospitæ prodendum, haberet. Clodiani ea de causa, reum Milonem, apud Senatū Populumque Romanum, accusaverunt. Adfuit Cicero, & virum fortissimum, de patria ac universa Republica, tum etiam maxime de ipso Cicerone, cujus favore potissimum ab exsilio reductus fuerat, optime meritum, patrocinari conatus est. Nec vero Milo in potestatem judicum se se dare dubitavit. At Clodianorum armis, & furore prævalentibus, pæne exanimatus Cicero metu, eam, quæ exstat, orationem dicere minime potuit. Milo in exsiliū Massiliam recessit. quo cum Cicero ad eum descriptam eandem orationem misisset; gratias illi agens Milo,

re-

l Manut. in
Com. ep. 3. l.
4. ad Attic.

k *Ibid.*

respondit, si illam orationem pro concione habuisset, se Massiliæ barbato pisces non comesurum fuisse. Si autem veræ sunt laudes quas in ea oratione Cicero in Milonem congeffit; profecto ex clarissimis fortissimisque viris, qui Romanam Rempub. & exornarunt, & vero tutati sunt, Milonem nostrum Lanuvinum nemini secundum exstitisse, satis apparet.

P. quoque Sulpicius Quirinius Lanuvinus, vir bello clarissimus, sub Tiberio floruisse Suetonio & Tacito memoratur. Ait namque de illo Tacitus: (l) *Sub* ¹ *Annal. 3.* *idem tempus, ut mors Sulpicii Quirinii publicis exsequiis frequentaretur, a Senatu petiuit (Tiberius). Nihil ad veterem & patriciam Sulpiciorum familiam Quirinius pertinuit, ortus apud municipium Lanuvium: sed, impiger militiæ & acribus ministeriis, Consulatum sub Diuo Augusto, mox expugnatis per Ciliciam Homonadensium castellis, insignia triumphi adeptus; datusque rector Cajo Casari Armeniam obtinenti. Tiberium quoque Rhodi agentem coluerat. quod tunc patefecit in Senatu, laudatis in se officiis, & incusato M. Lollio, quem auctorem C. Casaris pravitatis & discordiarum arguebat. Sed ceteris haud leta memoria Quirinii erat, ob intentata, ut memoravi, Lepidæ pericula, sordidamque & præpotentem senectam. Pericula vero quæ Quirinius Lepidæ uxori, ceteroquin nobilissimæ feminæ, intenterat, mulieris ipsius scelera effecerant. Siquidem & adulteriorum & veneficiorum accusata, repudiata primo ab Quirinio fuerat. mox majestatis quoque in Tiberium, ejusque domum, rea facta; in exilium pulsa, capitali pœna, ob familiæ splendorem, patronorumque multitudinem, atque auctoritatem, evitata. Quamquam Tiberius avaritiæ & crudelitatis notam in eo judicio non effugit; interpretatis permultis, idcirco Lepidam ream factam & condemnatam, quasi Cæsar Sulpicio Quirinio feni diviti atque or-*

bo

bo gratificaturus, captandæ benevolentiā atque hæreditatis consequendæ gratia, fecisset. Ceterum, Consulatum gessit Quirinius (ut in hunc Taciti locum ex Lipsio constat) Urbis Conditæ ICCCXLII. cum M. Valerio Messalla. De illius rebus adversus Homonadenses prospere gestis meminit etiam *m* Strabo: *Homonadenses*, inquit, *fame expugnavit; quatuor millia virorum cepit, & in vicinas urbes distribuit. regione spoliata omni juventute.* Fuerunt autem Homonadenses Asiā populi ab *Homona* sive *Homonada*, ut habet Tacitus, oppido Isauriā in Pamphilia, Selgæ finitimo, sic appellati. Res easdem præclare gessisse Quirinium nostrum in Africa, Lipsius ex Floro memorat. Nam libri ultimi capite ultimo, ubi legitur: *Marmaridas atque Garamantas Furnio subigendos dedit*, Lipsii codex alter *Curinio*, alter vero *Quirinio* exhibet. &, ex sententia quidem Lipsii ejusdem, recte. Ob has itaque res gestas, Quirinius insignia triumphi est adeptus. Non solum autem rector ab Augusto datus est Cajo Cæsari, quod Tacitus refert; verum & ad censum habendum in Syriam ab eodem est missus. De quo fuse *n* Josephus. Atque hic census est de quo Sanctus Lucas in Sacra Historia ait o: *Exiit edictum a Cæsare Augusto ut describeretur Uniuersus Orbis. Hac descriptio prima facta est a Præside Syriæ Cirino*, ut habent vulgatæ editionis codices. Ceterum Græca lectio habet: *ἡγεμονεύοντι τῆς Συρίας Κυρίνῳ*: *Præsidente Syriæ Cyrinio*. Græci enim cum littera Q careant, ejus loco utuntur littera K Unde vir qui apud Romanos vocabatur *Quirinius*, dicitur *Cyrinius* a Sancto Luca, Antiochiæ nato, & Græce scribente. quemadmodum & apud eisdem Græcos *Quinta*, mulier sanctissima, de qua in Factis Sanctorum, dicitur *Cointa*. Constanter quoque a Dione, Josepho, & Tacito Sulpicius noster *Quirinius* appel-

n Lib. 18. c. 2. & 2. & seqq.
 • Luc. c. 2.

appellatur; quamvis Onuphrio Panvinio, Sacri Codicis vulgatæ editionis, ut puto, exemplum secuto, *Quirinus* sit appellatus. Atque ad eum censum in Syria a Quirinio habitum, Dei Filius, Deus ipse, homo jam propter nos homines, & propter nostram salutem factus, in utero Deiparæ Virginis gestari voluit; eaque occasione, pauperrime, juxta Bethlemicum oppidulum nasci.

Sed majori etiam fama viros celeberrimos & clarissimos Lanuvium produxisse, constat. Tres dico Antoninos Cæsares Romanorum Imperatores, videlicet M. Antoninum Pium, M. Aurelium Antoninum Philosophum, & M. Aurelium Commodum Antoninum. Et de Pio quidem Sextus Aurelius Victor in Cæsariibus ita scripsit: *Aurelio Antonino cognomentum fuit Pii. Hunc fere nulla vitiorum labes maculavit. Vir veterrimæ familiæ, e Lanuvino municipio Senator Urbis. Et paulo post: Quin et maribus frustratus, filia viro Reipublicæ consultavit. namque M. Bojonium, qui Aurelius Antoninus habetur, eodem oppido, pari nobilitate, philosophandi vero eloquentiæque studiis longe præstantem, in familiam atque imperium adscivit. Julius quoque Capitolinus inquit: Antoninus Pius natus est in villa Lanuvina. Hæc autem nobilissima fuit & magnificentissima villa, cujus adhuc exstantes ruinæ circa oppidulum, nunc Civitas Lavinia, sedem, ut diximus, antiqui Lanuvii, sparsæ longe lateque visuntur. Porro Antoninus Pius ab Hadriano post mortem L. Ælii est adoptatus, ea lege ut sibi adoptaret M. Antoninum fratris uxoris suæ filium, & is L. Verum, Lucii Ælii, qui ab Hadriano eodem adoptatus fuerat, filium. quod etiam factum fuit. Vir fuit Pius forma conspicuus, ingenio clarus, moribus clemens, nobilis vultu & placidus; singularis eloquentiæ, nitidæ litteraturæ. præcipue sobrius;*

dili-

diligens agricultor; mitis, largus, ab alieno abstinens; & omnia hæc cum mediocritate, & sine jaçtancia. Cum esset longus & senex, incurvareturque, tiliaceis tabulis fasciatur, pectori appositis, ut rectius incederet. Propter excellentes ejus virtutes illum adoptasse Hadrianus publico testimonio professus est. Qui & *Augustus* & *Pius* ab Senatu est appellatus; quod sui principatus exordio, multis reis factis, postulatisque ad supplicium nonnullis nominatim, punierit neminem; dicens, ab his exordium principatus facere non oportere. Cui mitissimæ voci, sub initium imperii prolata, cetera quoque, ad exitum usque vitæ, illius gesta plane responderunt. Nihil enim non modo crudele, verum neque immitte aut asperum ullo unquam tempore fecit. Quamquam autem sub ejus imperio Christiani vexati, torti, & dire necati aliquando fuerint; id tamen Proconsulum magis, Prætorum, ceterorumque Magistratum crudelitate, quam Antonini ipsius jussu factum, accepimus. Senex obiit, genere mortis tranquillissimo; quippe ipsa pæne tantum ætate confectus. Regnasse fertur annos viginti quatuor; vel, ut alii aliter computarunt, duos tantum & viginti, cum septem mensibus. obiit ætatis anno septuagesimo quarto cum dimidio. Ob præclarissimas ubique terrarum res gestas, præclarasque ejus virtutes; præcipue vero ob comitatem & clementiam, gentibus omnibus carus, ab omnibus fere populis cultus est. a quibus etiam nummi in ejus honorem percussi quamplurimi. quorum seriem diligenter retulit atque explicavit Adolphus Occo p *Augustanus*, ex quo hæc de Antonino desumimus. Ceterum Antoninus uxorem habuit Anniam Faustina, Annii Veri filiam, Lucii Ælii sororem, amitam autem M. Antonini; cujus fama, ob nimiam vivendi libertatem;

p *Lib. de Numism. Imp. Rom.*

versandique cum omnibus facilitatem, summopere laboravit. Attamen, tertio imperii mariti anno mortua, consecrata est a Senatu inter divas seu deas, delatis Circensibus. item statuis aureis atque argenteis dedicatis; flaminicis quoque & templo; cujus porticus pars & facies exstat adhuc Romæ in Foro Boario, cum inscriptione. Nummi etiam in Faustinae honorem percussi quamplurimi. Qui tamen honores omnes in gratiam potius mariti Antonini superstitis adhuc, viri probissimi, quam Faustinae malæ feminæ meritis, a populorum adulatione eidem concessi sunt.

De Marco Aurelio Vero Antonino Philosopho, quod fuerit Lanuvinus, testimonium Sex. Aurelii Victoris nuper recitavimus; qui ait, ab Antonino Pio Lanuvino & Lanuvii in sua villa nato M. Bojonium (alii legunt *Cejonium*) qui Aurelius Antoninus habetur, *eadem oppido*, pari nobilitate, philosophandi vero eloquentiæque studiis longe præstantem, in familiam atque imperium fuisse adscitum. Itaque M. Aurelius, cognomento Philosophus, Annii Veri e Domitia Calvilla filius, ab Hadriano *M. Annius Verus* appellatus, deinde ab Antonino Pio adoptatus decimo octavo ætatis anno, in secundo Pii, jam patris sui, Consulatu pro *Annio Aurelius* vocari cœpit. Idem propinquum suum L. Annum Verum ad imperii partem, novo ante id tempus, apud Romanos benevolentia genere, adscivit. Infirma usus valetudine, toto fere principatus sui tempore plurimis morbis est conflictatus. quibus curandis Galenum Pergamenum medicum ea ætate clarissimum adhibuit. tandem optimus inter principes, mortuus est; vel id caussantibus solis naturalibus morbis, vel etiam (quod rumor non vanus in vulgus sparfit) ipsis adjuvantibus medicis, ab ingrato filio Commodo corruptis, tædio dilatæ nimium

in imperio successione. Vixit Philosophus annos octo & quinquaginta; ex quibus novemdecim imperavit. Alii apud Bendobonam in Germania vi pestilentiae sublatum memorant. Nihil quod magis imperium Romanum gentibus commendaret, quam clementiam, esse, dicebat. eaque de causa, ne in rebelles quidem suos saevitum voluit. Attamen, sub optimo Imperatore, quartum in Christianos animadversum est. & ex iis inter alios Polycarpus in Asia, Irenæus in Galliis, alique alibi pro Christo sunt excruciiati. Ceterum, M. Aurelio Vero Antonino Philosopho plurimi ubique gentium inscripti nummi, præclaras ob ejus dotes, excusi sunt. quos refert pariter & exponit Occo. Uxorem duxit Faustina Antonini Pii & Faustinae filiam. cujus vitia ita tulit, ut neque curiosius investigaret, neque puniret. Hæc gladiatoris cujusdam amore ita capta est, ut efflictim eum deperierit; ex eoque genuerit Commodum, qui M. Aurelio successit. Cumque Faustinae in eum gladiatorem amor in furorem jam versus esset; huic medicinam fecisse dicitur, amasii sanguine epoto. Obiit tandem vel podagra, vel ipsa certe sibi necem occulte conscivit; ne ob ea de quibus cum Cassio convenerat, adversus Imperatorem, argueretur. Et huic feminae percussos nummos permultos, refert Occo, alique antiquorum nummorum interpretes. Infamis fuit hæc Faustina ob vulgatum passim cum vilissima quaque hominum face corpus, apud Cajetam. Ceterum, tum Antonini Pii, tum M. Aurelii Philosophi probitas, ac belli domique spectata virtus, ex patriæ disciplina, Lanuvini scilicet municipii institutione, fluxisse videtur. Quod præter severam omnium Latinorum Priscorum vivendi rationem, etiam Lanuvinorum plerumque corporis habitum hujusmodi fuisse sciamus,

qua-

qualis Philosophos decebat ; vel saltem ab illis qui se Philosophos profiterentur , adhiberi solet . De his inter alia tradit Horatius , quod se se vulgo sapientes venditarent *tonsa cute , dentibus atris .* & Lanuvinos *atros* fuisse , nempe *subnigri coloris* , atque *dentatos* , notavit Catullus carmine in Egnatium sic :

*Egnatius , quod candidos habet dentes ,
Renidet usquequaque : seu ad rei ventum est
Subsellium ; cum orator excitat fletum ,
Renidet ille : seu pii ad rogum filii
Lugetur ; orba cum flet unicum mater ,
Renidet ille : quidquid est , ubicumque est ,
Quodcumque agit , renidet . hunc habet morbum ,
Neque elegantem , ut arbitror , neque urbanum .
Quare monendus es mihi , bone Egnati :
Si urbanus esses , aut Sabinus , aut Tiburs ,
Aut porcus Umber , aut obesus Etruscus ,
Aut Lanuvinus ater , atque dentatus ,
Aut Transpadanus (ut meos quoque attingam)
Aut quilibet , qui puriter lavit dentes :
Tamen renidere usquequaque te nollem .
Nam risu inepto res ineptior nulla est .
Nunc Celtiber , in Celtiberia terra
Quod quisque minxit , hoc solet sibi mane
Dentem atque ruffam defricare gingivam .
Ut quo iste vester expolitior dens est ,
Hoc te amplius bibisse prædicet lotus .*

Profecto ater color & dentes prægrandes , hominis ad laborem facti , sunt quoque signa . Et Lanuvinos laborum , præsertim militiæ , patientissimos fuisse , tot præclari bello viri , quos hætenus recensuimus , fatis declarant .

Jam vero , *Lucium* , sive *Marcum* , ut in quibusdam ejus nummis legimus , (si tamen hujus sunt) *Ælium Aurelium Commodum* , qui & *Commodus* tantum ab-

que addito est dictus, Lanuvinum fuisse, & generis origo, & Ælius Lampridius in ejus vita confirmant. Ait enim Lampridius de Commodo: *Natus est apud Lanuvium*. Et postea: *Adpellatus est etiam Romanus Hercules, quod feras Lanuvii in amphitheatro occidisset*. Denique imminentis Commodo necis signa enumerans, *Bubo etiam, inquit, supra cubiculum ejus deprehensus est, tam Rome, quam Lanuvii*. Hic ab Antoninorum virtutibus, immane, quantum degeneravit! Non mirum tamen; quamvis enim Antonini Philosophi filius crederetur; re vera erat Faustinae Philosophi uxori ex adulterio cum gladiatore natus. quod & incredibilis ejus in artem gladiatoriam propensio mire probabat. Cognomen *Commodi* congruentem ei corporis modum tribuisse, perhibent. Siquidem fuit illi, præter ætatis florem, pulchra virilisque facies, tranquillæ faces oculis atque micantes, flava & crispa cæsaries, ut in sole ambulanti, velut igne quodam, rutilaret. Quamquam autem ab Antonino Philosopho patre, ut quidem putabatur, optime institui atque educari Commodus jussus fuerit; nihilo tamen minus in omnem vitiorum labem effrenis se se præcipitem dedit. Natus erat annos novemdecim, cum pater ejus moritur; & ille, utpote qui a prima statim pueritia, turpis, crudelis, improbus, impius, libidinosus fuerat; scurram exinde magis & gladiatorem, quam Imperatorem egit. Primis quoque imperii sui exordiis multos clarissimos viros occidit. Sæviit in Senatum, & Faustina matrem; quam expulit in exilium. Lucillam sororem occidit. matronis æque ac vulgati corporis feminis non pepercit. Cum barbaris bella gessit; auxilioque Albini & Nigri prospere aliquando pugnavit. Ulpium Marcellum misit contra Britannos. Ceterum, maximum ejus negotium fuit, gladiatoriam

in Amphitheatro tum Romæ, tum Lanuvii in patria sua, agere. rituque Herculis, qui Calydonium aprum Nemæumque Leonem & Chimæram aliaque monstra celeberrima sustulerat, cum feris sæpe est congressus. quodque elephantum atque orygem conto transfixisset, *Hercules Romanus*, aut *Commodianus* dici voluit. Tandem, post sævissimam tyrannidem, cum Urbem ipsam Romam incendi jussisset; ut renovatam deinde *Commodianam Coloniam* faceret, & appellaret; a Læto Præfecto prætorii prohibitus, & conspiratione cum Electo in ipsum facta, sublatus est. De mortis genere omnino inter scriptores non convenit. alii namque, illum veneno prius inefficaci tentatum, adjuvante Marcia concubina, Commodo dilectissima; mox strangulatum fuisse, tradunt. alii vero lavantem, Narcissi athletæ opera suffocatum. Periit ætatis secundo & trigesimo, imperii sive tyrannidis, tertio decimo. Cadaver, Pertinacis jussu, in Hadriani molem atque sepulcrum translatum est. In eo gens Aurelia principatum amisit. ab ejus exitu seditiones & bella quam maxime ferbuere. Porro, sub Commodo pestilentia fuit tæterrima, qualis ante id tempus numquam. siquidem cadebant in dies singulos in Urbe ad octo millia hominum. pestilentiam malignitas quoque & crudelitas hominum adjuvabat. etenim necabantur plurimi a maleficis, punctationibus acuum veneno oblitaram, vulnere quo subtiliori eo insanabiliore. quod & sub Domitiano factum antea fuerat. Ceterum non defuere etiam Commodo adultores populi, qui nummis, illius cum effigie, nomine, ac titulis, impressis, ipsum ornarent. quos laudatus Occo recensuit. Commodi uxor Crispina, Burrhi sive Prutii Præsentis filia, adulterii causa primo Capreas relegata, mox etiam occisa est a marito.

In

In eo libro quem de claris Grammaticis scripsit C. Suetonius Tranquillus, fuisse L. Ælium Lanuvinum duplici cognomine, *Præconinum* scilicet ac *Stilonem*, vocitatum, qui rem grammaticam promoverit quam maxime, memoravit. Tranquilli ipsiusmet verba recitabo: *Instruxerunt auxeruntque ab omni parte grammatica Lucius Ælius Lanuvinus gener Q. Ælii, et Servius Clodius: uterque eques Romanus, multique ac varii et in doctrina et in Repub. usus. Lucius Ælius cognomine duplici fuit: nam et Præconinus, quod pater ejus præconium fecerat, vocabatur: et Stilo, quod orationes nobilissimo cuique scribere solebat: tantus optimatum fautor, ut Quintum Metellum Numidicum in exsilium comitatus sit.*

Hactenus Suetonius. His Aufonius Popma Frisius in suis ad Varronem notis adjecit, Ælium hunc nostrum Marci Terentii Varronis magistrum fuisse, duosque, inter multos, præcipue celebres edidisse Commentarios; alterum de ratione vocabulorum; de proloquiis alterum. Porro hunc Varronis magistrum, omnium suæ ætatis Romanorum doctissimum existimatum, tradidit Gellius. Quamvis nonnulla Gellii exemplaria pro L. Ælio scilicet *Lucio Ælio*, unum tantum nomen, nempe *Lælium*, legendum præbeant. Ex q Fcst. l. 11. Ælio Stilone testimonium produxit Festus q ut confirmaret, apud Latinos, præcipue vero Lanuvinos, ab omine boni ominis horas matutinas sive antemeridianas appellatas, *mane*. En verba Festi. *Manuos in carminibus Saliaribus Ælius Stilo significare ait Bonos.* Quo loco alii pro *Manuos* legendum putant *Manos*. Nam Lanuvini (ut est apud Macrobius & Varronem libro hujus operis primo, capite quintodecimo, relatos,) Bonum dixerunt *Manum* sive *Mane*, non *Manuum*. Quod autem Suetonius Ælium hunc generum dixit *Quinti Ælii*, Æliam gentem & Lanuvii olim fuis-

fuisse, vel saltem Lanuvio exortam, quodammodo indicat. Quamquam illam eandem cum gente Ælia Romæ celeberrima, ex qua plures prodierunt Imperatores, exstitisse, asseverare non ausim.

Alios quamplurimos belli domique spectatissimos viros Lanuvinos floruisse, nullus dubito; sed ignotis perierunt mortibus. Quare hos e vetustis scriptorum monumentis, e tenebris velut eductos, in hunc locum, tamquam in solem, nos protulisse, sufficiat.

C A P U T IX.

De Marcio Colle prope Lanuvium.

UNTER loca Velitris proxima Marcium quoque Collem numeravimus, cum Veliternorum vetera monumenta præsentis relegeremus. at nihil de illo, præter nominis recentis *Colle Marzo* cum antiquo *Marcio* collationem cum invenissemus, nihil prorsus de eodem in nostro de Veliternis libro locuti sumus. Nunc quando ex veteribus historicis hunc Collem non procul Lanuvio fuisse didicimus, paucula quæ de ipso exstant monumenta afferemus. Itaque de hoc Colle meminisse Livium putamus libro septimo his verbis: *Nec diu licuit quietis consilia erigenda ex tam gravi casu Reipub. secum agitare. hinc Volsci veteres hostes ad extinguendum nomen Romanum arma ceperant: hinc Etrurie principum ex omnibus populis conjurationem de bello ad Fanum Volumnæ factam, mercatores adferebant. Novus quoque terror accesserat, defectione Latinorum, Hernicorumque. & paullo post: Tertiam partem exercitus Camillus ad Volscos duxit. nec procul a Lanuvio (ad Metium is locus dicitur) castra oppugnare est adortus. quamquam enim in*
omni-

omnibus exemplaribus, quæ quidem ego viderim, ita habeatur, *ad Metium*; ex Diodoro nihilominus & Plutarcho, *ad Martium*, sive *ad Marcium* legendum esse plane colligitur. Siquidem Diodorus Siculus, in fine quarti libri, de eadem Romanorum in Volscos expeditione locutus, hæc habet: *Adflēctis per eam, quam diximus, calamitatem, fortunis Romanorum, Volsci bellum ipsis moverunt. Tribuni igitur Consulares delectu militum habito, et) copiis in apertum educ̄tis, ad Marcium, quod vocant, castra posuere, ducenta ab Roma stadia. Ubi pinguis Latini interpretis error notandus, qui loco vertendi ad Marcium, de suo perperam verbulum intrudens vertit ad Campum Martium. Cum tamen Diodorus tantum* ἐστὶ καλεῖται Μαρτίω *scripserit; & distantia ducentorum stadiorum ab Urbe, apposita, locum hunc a Campo Martio, sub ipsa antiqua Romana mœnia, ad Tiberim, sito, apertissime discriminaverit. Plutarchus quoque in Camillo Haud dum, inquit, his defunctos ærumnis Romanos repente occupat bellum. Æqui simul et) Volsci Latinique fines Romanorum populabantur. Etrusci item Sutrium obsidebant, socium Populi Romani oppidum. Cum autem Tribuni Consulares, qui exercitui præerant, ad Marcium montem, ubi castra habebant, obsiderentur a Latinis; Romamque significassent, quanto in periculo castra versarentur; Camillus tertium Dictator dictus est. & infra: Dictator postquam dictus est Camillus, nuntiato, legiones cum Tribunis Consularibus a Latinis ac Volscis obsideri: longo flexu, Marcium montem exercitum circumduxit; castraque a tergo hostium clam est metatus. Quibus ex verbis, cum de eadem omnino Livius, Diodorus, & Plutarchus, expeditione loquantur; patet de eodem pariter loco locutos esse, quem Diodorus & Plutarchus *Marcium*, Livius vero, sive Livii exemplaria per librarios depravata *Metium* nominaverint. Neque facile persuaserit quis, eum locum*

du-

duplici nomine appellatum, cum recens vocabulum *Colle Marzo* nimis apte antiquo *Marcio Colli* congruat. Situs est hic quinque ultra Lanuvium milliariis, in Pomptinum campum & paludes prospectans. Siquidem ducenta ab Roma stadia aberat, & Lanuvium centum & sexaginta, quæ viginti antiqua Romana milliaria conficiunt.

C A P U T X.

De Tellenis, Ficana, & Politorio, Oppidis jamdiu excisis, & quondam Lanuvino agro conterminis.

U^NTER clara Antiqui Latii oppida jamdiu excisa sine vestigiis, tria Plinius recensuit, Tellenas videlicet, Ficanam, & Politorium, quæ circa agri Lanuvini, Ardeatis, atque Ostiensis fines, exstitisse, certis auctororum veterum testimoniis affirmari posse videtur. Plinius itaque *a*: *Fuere, inquit, in Latio clara oppida,* ^{a Lib. 3. c. 5.} *Satricum, Pometia, Scaptia, Pitulum, Politorium, Tellenæ, Tifata, Canina, Ficana, & reliqua ab ipso, eo loci recensita; quæ ejus ætate sine vestigiis jamdiu excisa jacebant. Quamquam autem earum urbium vestigia penitus interierint; ex quibusdam tamen Strabonis verbis colligere prudenter satis possumus, Tellenas, Ariciam inter & Antium, antiquitus sitas fuisse. ait enim Strabo *b*: *Hernici Lavinio* (num *Lanuvio?* op- ^{b Lib. 5.} portunius videtur) *erant & Alba propinqui, ipsique Roma; nec procul inde Aricia, Tellenæ, & Antium.* Certe Hernici propinquiores multo fuere Lanuvio quam Lavinio; quippe qui in montibus sedes plerumque, post Albanum, haberent, in quibus nunc Ferentinum, aliaque Novi Latii, sive Campaniæ, sunt oppida.*

T

nium

nium autem ab iis montibus remotius multo quam Lanuvium fuit. siquidem Lavinium haud procul a Tyrrheni maris ora conditum, jam constat. De Ficana sic habet Pompejus Festus: *Puilia saxa esse ad Portum, qui sit secundum Tiberim, ait Fabius Pictor; quem locum putat Labeo dici, ubi fuerit Ficana, Via Ostiensi, ad undecimum lapidem.* De Politorio vero Volaterranus memoriae prodidit c urbem Priscorum Latinorum fuisse ubi nunc pagus *Polini* dictus visitur; mirum tamen id unde hauserit tanto posterior Plinio Volaterranus; cum Politorium jam inde ab Romanorum exordiis deletum fuerit ab Anco rege, ex luculento Livii, quod mox referam, testimonio; ipsiusque Plinii ætate, nulla jamdiu ejus oppidi vestigia apparuerint. Romani igitur has urbes, quod Latinorum, adversus Romanum nomen arma subinde capientium, receptacula & latibula essent, delevere. Et de Tellenis quidem, Ficana, & Politorio, sic Livius d: *Ancus, inquit, demandata cura sacrorum flaminibus, sacerdotibusque aliis, exercitu novo conscripto, profectus, Politorium urbem Latinorum vi cepit: secutusque morem regum priorum, qui rem Romanam auxerant, hostibus in civitatem accipiendis; multitudinem omnem Romam traduxit. Et cum circa Palatium, sedem veteres Romani; Sabini Capitolium atque arcem; Cælium montem Albani impleissent; Aventinum novæ multitudini datum, additi eidem haud ita multo post, Tellenis, Ficanaque captis, novi cives. Politorium rursus bello repetitum: quod vacuum occupaverant Prisci Latini, eaque causa diruende urbis ejus fuit Romanis, ne semper hostium receptaculum esset.* Ingenti sane lucro hi Latini populi suas urbes a Romanis excindi toleravere; quippe qui in partem ipsius Romanæ civitatis atque urbis adsciti fuerint. Harum urbium cladem ac direptiones Dionysius, aliquanto quam Livius fusiori narratione, his verbis est

c Ap. Bau-
drandum v.
Politorium.

d Lib. 1.

per-

persecutus e : *Vix regnare cœperat* (Ancus Marcius ^{e Dionys. lib.} Romanorum rex quartus) *et* quietam Rempublicam ^{3.} instituere , cum Latini contemnentes eum , ut ignavum , *et* administrando bello parum idoneum , latronum manus dimittere per agros conterminos , multosque Romanorum lædere . ad quos legatis a Rege missis , qui res ex fœdere repeterent ; fingebant , se neque latrones ullos scire , de quibus fierent querimonia ; neque consensu quicquam factum publico ; neque Romanis se ulla in re obnoxios . Cum Tullo enim se , non cum illis , fœdus fecisse : post quem defunctum , nullo se amplius teneri pacis fœdere . Ob hujusmodi responsum coactus est Marcius exercitum contra eos ducere : obsessumque Politorium priusquam ab aliis Latinorum oppidis auxilia succurrerent , cepit ; oppidanis sedentibus . a quibus omnem injuriam abstinens , populariter Romam traductos distribuit per curias . Oppidum ipsum desertum cum anno sequenti novi Latinorum coloni occupassent ; jam ad colendum agrum se accingentibus supervenit cum exercitu Marcius ; ausosque in aciem prodire vicit prælio , iterumque cepit oppidum . incensis deinde domibus , etiam mœnia diruit , ne esset hosti , aut agrum colere volentibus receptaculum . Sequenti anno Latini exercitum admoventerunt ad Medulliam Romanam Coloniam , quam corona cinctam , undique simul facto impetu , expugnaverunt . Eodem tempore Marcius Tellenas nobile Latinorum oppidum vi cepit , acie primum , mox oppugnatione victor : oppidanos cum bonis suis integris Romam transtulit ; *et* locum assignavit eorum domiciliis . Medulliam quoque , per triennium a Latinis detentam , quarto demum anno recepit , post aliquot prælia . Nec multo post Ficanam expugnavit . Ex qua ante triennium dedita populum Romanam traduxerat ; in ipsum oppidum mitius , quam prudentius consuluerat . integrum enim relictum novi Latinorum Coloni occuparant ; *et* prædiis propriis elocatis , ipsi e Ficanensi agro se alebant . quamobrem Marcius coactus illam

*bello repetere, magno negotio in potestatem suam redegit, aedes incendit, mœnia diruit. Secuta sunt duo prœlia. prior, cum æquo Marte diu pugnassent, neutro inclinante victoria, receptui signo dato, in castra digressi sunt. posteriore, Latinos Romani vicerunt egregie; ¶) usque castra sunt persecuti. Post has pugnas, nusquam acie certatum est: excursiones tantum ultro citroque factæ per agros finitimos, ¶) agrestium velitationes. admixtis etiam equitibus; plerumque superante Romano; quod opportunis locis disposita haberet præsidia; quibus Tarquinius genere Hetruscus præerat. Hæc fuse Dionysius. Mox sedes, ab Anco rege devictis Tellenarum, & Politorii, Ficanæque civibus, in Aventino assignatas, ita describit. *Aventinum complexus (Ancus) eisdem mœnibus. hic collis altus octodecim ferme stadiorum ambitu, silvis tunc obsitus varii generis, præcipue lauro, unde Lauretum pars ejus dicitur; nunc totus refertus est ædificiis. ubi inter alia pulchra, ¶) Dianæ templum visitur. Dirimebatur is a reliqua urbe Palatinoque Colle, ubi primi habitatores locaverunt sibi domicilium, profunda quadam ¶) angusta valle. quæ, procedente tempore, terra aggesta, complanata est. Tunc vero Ancus veritus, ne forte, ut imminens urbi, ob loci opportunitatem, occupatus aliquando, muniretur ab hostibus; muro eum ¶) fossa circumdedit. traductosque e Tellenæ, ¶) Politorio, ceterisque devictis oppidis, habitare jussit in eo. Hoc unum ejus factum ad Rempub. pertinens narratur egregium, ¶) admodum utile, urbe aucta, ¶) quasi altera priori addita; ¶), si quando hostis ingrueret, minus expugnabili reddita. Ceterum, quamquam de his urbibus, Tellenis, scilicet, Ficana, & Politorio monumenta reliqua omnia conciderint; ea nihilominus clara olim oppida fuisse, ex Plinii testimonio docemur. Tellenas autem, sive Tellenam (etenim utroque vocabulo, nunc apud Livium, nunc apud**

apud Dionysium, & Plinium, eam urbem appellatam legimus) oppidum Latinorum *nobile* ab Dionysio nominatum, novimus; & Ficanam non nisi magno negotio potuisse ab Anco rege de Latinorum manibus recuperari. Quod urbis amplitudinem, validumque, ut tum res erant, munimen ostendit. Civitatem vero Romanam ab harum urbium populis auctam, eosdemque Romanos evasisse, vel unum hoc eisdem adeo gloriosum fuit, ut ingentia aliarum urbium adhuc exstantium decora non æquasse modo, verum etiam longe superasse, mihi jure optimo videantur. Porro, cum his Latinis populis, qui circa Lanuvinum agrum urbes habuerant, Aventinus mons sedes Romæ fuerit constituta; cumque, Romana jam florente Republica, Lanuvinis, post alia cum Latinis bella, civitas data fuerit; eorumque sacra Junonis Sospitæ communia cum Pop. Romano facta; templum quod Junoni Reginae, quæ eadem ac Sospita, in Aventino fuit dedicatum, maxime ab hisce Aventini Colonis originem duxisse, haud inani conjectura suspicor. Cum enim hi Latini omnes, circa Lanuvinæ Junonis incolentes, ejusdem sacris affuessent; per facile factum crediderim, ut inter foederum conditiones, quibus postea Lanuvinis civitas data est, hanc potissimam inserendam ipsi postulaverint; ut in Aventino, media inter antiquos suos Junonicolas, Juno Sospita Magna Regina ædem haberet; quasi novum Lanuvinæ Junonis templum. cum patriæ maxime religionis patriorumque sacrorum tenacissimum unumquemque populum, etiam mutatis sedibus, semper fuisse, compertissimum sit. Licet idem in Aventino templum, Junonis signo, celeberrima pompa, Vejis expugnatis, in Urbem translato, huic numini solemnitus consecratum fuisse, non ignoremus. Ficanam

f A. Fe-
stum.

nam a quibusdam *f* etiam *Ficulneæ* nomine recensitam reperi, a *fici* fortasse arbore, quæ in loco conditæ postea urbis, primo fuisset; quemadmodum & *Lauretum* sive *Loretum* vicos duos, majorem atque minorem, vocatos in Aventino ex lauri arboris confita ibidem antea silva, nuper ex Dionysio memoravimus. *Tel-*
 lena etiam *g* aliquando *Tellina* dicta. *Telleni*, vel *Tel-*
lini populi, & *Tellenates*.

g Ap. Bau-
drand.

FINIS LIBRI OCTAVI.

VETUS LATIUM PROFANUM

LIBER NONUS

DE ARDEATIBUS

AUCTORE

JOSEPHO ROCCO VULPIO

SOC. JESU SACERDOTE.

CAPUT I.

De Ardeæ Conditoribus.

ANUVINIS contermini olim fuere Ardeates; quorum urbs *Ardea* Rutulorum princeps & caput. Porro Rutuli ab exordio quidem gens non modo a Latinis discreta, verum & Latinorum inimica exstitisse perhibentur. Cum enim originem a Græcis traherent; externique hospites ad eam Italiæ oram quam Latini jam incolebant, figendi domicilii causa venissent; terra primum ab ipsis prohibiti sunt. mox viribus prævalentes, exiguum aliquamdiu regnum intra

tra Numicum & Tiberim amnes, agros vero Lanuvinum, Laurentem, & Antiatem tenuere. Donec Turnus eorum rex bello cum Latinis congressus, ob pactam sibi Laviniam, quam fata Æneæ Trojano ut daretur, poscere jactabantur, in acie interfectus est: Rutulorumque ager, qui non latior agro Ardeate fuit, una cum ipsa Ardea urbe, in Latinorum ditionem concessit. Hæc Livius, Dionysius, Strabo, Virgilius, Silius, aliique scriptores vetustissimi, Græci, Latini-que, dum Romanæ gentis exordia referunt, fuscè descripsere. Hinc sapienter atque erudite Philippus Cluverius *a*, quamplurimis Virgiliti & Siliii testimoniis in medium adductis, notavit, Rutulos ab his poetis eodem modo cum Latinis haberi; immo & Romanis, qui a Latinis genus ducebant, eorumque pars erant: modo vero distingui, tamquam ab Latinis diversum, ac peculiarem populum. Unum tantum ad alia properans alterumve locum hic afferam. Virgilius itaque de Lavinia Latini filia locutus: *b*

a Ital. Antiq.
l. 3. pag. mihi
970. & seqq.

b Æneid. l. 7.

*Multi illam magno e Latio totaque petebant
Ausonia. petit ante alios pulcherrimus omnes
Turnus, a vis atavisque potens. quem regia conjux
Adjungi generum miro properabat amore.
Sed variis portenta deum terroribus obstant.*

En ut Turnum Rutulorum regem Virgilius Latinis annumerat; illis nempe qui e magno Latio Laviniam petebant. Quod & disertius infra sic repetit:

*-- subita ex alto vox reddita luco est:
Ne pete connubiis natam sociare Latinis,
O mea progenies; thalamis neu crede paratis.
Externi veniunt generi.*

Mox, ex persona Latini regis ad Ilioneum Æneæ legatum, sic:

*Est mihi nata, viro quam gentis jungere nostræ,
Non*

*Non patrio ex adyto sortes, non plurima celo
Monstra sinunt. generos externis affore ab oris.*

En ut Latinus Latinorum rex Rutulum gentisque Rutulæ regem & ducem Turnum, virum vocat gentis suæ, Latinæ scilicet. Eodem autem pacto pluribus aliis locis Virgilius Rutulos, tamquam eosdem cum Latinis, commemorat. Ac libris præcipue octavo & nono; in quibus Turni, cum Ænea Trojanisque dimicantis, exercitum promiscue, nunc *Latinos*, nunc *Rutulos*, frequentissimus appellavit. Silius vero, religiosissimus ille Virgiliti imitator, Saguntinos in Hispania *Rutulos* dixit; quod Saguntus eorum urbs (quæ obsessa & expugnata initium tæterrimi belli Punicæ secundi cum Annibale Romanis fuit) ab Ardea Rutulorum orta diceretur. Eandemque ob rationem, Romanos ipsos, seu Romanorum exercitum, *Rutulos*, & *Rutulorum* sæpe nominavit; unam eandemque, Romanos, Latinos, Rutulos, & Saguntinos, gentem, origine fuisse, declaraturus. Sili verba, ubi Saguntinorum legati Romam versus navigant, hæc sunt *c*: ^c *Lib. 1.*

*Interea Rutulis longinqua per aquora vectis
Herculei ponto cæpere exsistere colles,
Et nebulosa jugis se attollere saxa Monæci.*

& paullo post:

Hinc consanguineæ subeunt jam mænia Romæ.

Sic pluribus toto opere locis, Romanos eosdem cum Rutulis, hosque cum Latinis, nullo discrimine, passim facit. Virgilius tamen alibi Rutulos a Latinis diferte discriminavit. Et primo quidem hoc *d* carmine: ^d *Lib. 12.*

Parcite jam, Rutuli, et vos tela inhibete, Latini.

Et libro septimo, ubi Turnus Trojanis simul & Latinis bellum minatur:

Se satis ambobus, Teucrisque venire, Latinisque.

Quæ inconstantia vel inde ortum duxit, quod Ru-

tuli prius suæ ditionis domini, deinde Latinorum regi paruerint : atque adeo Poeta, nunc primum eorum statum spectans, alios ab Latinis dixerit; nunc Latinis jam subditos, unum atque eundem populum eos jam effectos, consideraverit. vel ex poetarum licentia, quibus quidlibet audendi semper potestas fuit. Certe Virgilius idem Rutulorum regnum tamquam Latino regi subiectum descripsit primo; mox autem tamquam discretum quid, & ab Latinis omnino divisum retulit. Ecce tibi utrumque locum. Latinus rex, in concilio, Rutulorum ditionem, tamquam suam,

e *Æneid.* 1, Æneæ, Trojanisque se se daturum, sic pollicetur: e

11.
*Est antiquus ager, Tusco mihi proximus amni,
 Longus in occasum fines super usque Sicaros:
 Aurunci Rutulique serunt.*

*Hæc omnis regio, ¶ celsi plaga pinea montis,
 Cedat amicitie Teucrorum; ¶ fœderis æquas
 Dicamus leges; sociosque in regna vocemus.*

Considant, si tantus amor, ¶ mœnia condant.

Ceterum, idem Latinus, separatim habere Turnum ab Latini ipsius ditione regnum, infra testatur, Turnum sic allocutus: f

f *Lib.* 12.

*Sunt tibi regna patris Dauni, sunt oppida capta
 Multa manu.*

Et Amata Latini uxor, Turnique consobrina, hac ad Latinum oratione utitur: g

g *Lib.* 7.

*Quid tua sancta fides, quid cura antiqua tuorum,
 Et consanguineo toties data dextera Turno?*

Si gener externa petitur de gente Latinis;

Idque sedet; Faunisque premunt te iussa parentis:

*Omnem equidem sceptris terram quæ libera nostris
 Dissidet, externam reor; ¶ sic dicere di-vos.*

Et Turno, si prima domus repetatur origo,

Inachus, Acrisiusque patres, mediæque Mycena.

Verum conciliari hæc inter se optime posse, nulloque negotio, reor; si dixerimus, Turnum ita regem Rutulorum fuisse, ut tamen supremum quoque Latinorum in se suosque, jam olim devictos a Latinis ipsis, imperium cognosceret. Amatam vero acute *externum* illum vocasse, ut ad suum consilium, Laviniam non alteri quam Turno tradendi, oracula, quæ vir Latinus opponebat in contrarium, revocaret. Itaque Rutuli Latinorum pars exstiteret; non modo ut Hernici, Volsci, atque Æqui; verum etiam magis proprie atque arctius illis omnibus. Non solum enim inter populos Latini nominis ad Latinas conveniebant; verum & in ipso Latii antiqui medio finu habitarunt; & cum Latinis antiquissimam & frequentissimam consanguinitatem contraxere.

Itaque, intra Numicium amnem, Lanuvium, Coriolos, & Antium, Ardea fuit, Rutulorum quidem urbs princeps; verum ab ipsis ferme exordiis, Latini nominis. Hanc vetusti scriptores permulti a Danae Acrisii filia, Persei, ut est in fabulis, ex Jove matre, conditam fuisse, memoriæ prodidere. Nam Virgilius: *h*

h Æn. l. 7.

Protinus hinc fuscis tristis dea tollitur alis

Audacis Rutuli ad muros, quam dicitur urbem

Acrisioneis Danae fundasse colonis,

Præcipiti delata Noto. locus Ardea quondam

Dictus avis, ¶) nunc magnum manet Ardea nomen.

Ad quem locum Servius putavit, vocem illam *Acrisioneis* ad Danaem referri debere, ut significet, Danaem Acrisioneiam, scilicet Acrisii filiam, condidisse eam urbem colonis ad inhabitandum. Verior tamen, & magis obvia lectio mihi est, ut intelligamus, Danaem hanc urbem fundasse colonis Acrisioneis, nempe ab Acrisio per Danaem ipsam & Perseum oriun-

i *Sil. l. 1.* dis ; quod Sili testimonio confirmo : i
*Vos, per culta diu Rutule primordia gentis,
 Laurentemque larem, et) genetricis pignora Troja,
 Conseruate pios, qui permutare coacti
 Acrifoneis Tirynthia culmina muris.*

k *Lib. 3. c. 5.* Hinc k Plinius: *Oppidum, inquit, Laurentum, lucus Jo-*
vis Indigetis, amnis Numicius, Ardea a Danae Persei ma-
tre condita; dein quondam Aphrodisium Antium Colonia. &

l *Solin. cap. 8.* Solinus l: *Quis ignorat conditam a Danae Ardeam? Mar-*
 m *Mart. Cap. 1. 6.* tianus m vero: *Hoc loco possem etiam urbium percurrere con-*
 n *Æneid. l. 7.* ditores, ut a Jano Janiculum, a Saturno Latium, a Danae

n *Ardeam, ab Hercule Herculanum. Et Virgilius n de Tur-*
 no Ardeæ rege:

*Et Turno, si prima domus repetatur origo,
 Inachus, Acrisiusque patres, medieque Mycena.*

Acrisius enim Abantis regis Argivorum filius, & Mycenarum rex fuit. Ubi Servius: *A Danae, inquit, Acrisii regis Argivorum filia. postquam est a Jove vitata, pater eam intra arcam inclusam præcipitavit in mare. quæ delata ad Italiam, inventa est a piscatore cum Perseo, quem illic enixa fuerat; et) oblata regi Pylumno, qui eam sibi fecit uxorem: cum qua etiam Ardeam condidit: a quibus Turnum vult originem ducere. Adversus tamen hæc omnia*

o *Μυθολογία. xlv cap. 63.* sunt o Hyginus, & Apollodorus, qui hanc de Danae fabulam longe aliter narravere, nullamque de illius ad Italiæ oras appulsu, urbisve ædificatione, nec minimam, mentionem fecere. Siquidem Hyginus, in insulam Seriphum, arcæ inclusam Danaem, voluntate Jovis delatam, refert, conjugioque Polydecti regi

p *Lib. 11. de Diis.* junctam. Et Apollodorus idem p omnino tradidit. Ceterum, ideo Danaem in arctissimam custodiam traditam Acrisius pater conjugio prohibere voluerat; quod ab oraculo accepisset, filium quem ipsa genuisset, Acrisio necem allaturum. quod tamen nihilomi-

nus evenisse, refert Hyginus. Perseus namque Danaes ex Jove filius, inter ludendum, disco misso, quem ventus in Acrisii caput distulit, eum interfecit. Inclusam ab Acrisio patre Danaem venustissime sic descripsit Horatius: q

q Od. 16. 63.

*Inclusam Danaem turris ahenea,
Robustaque fores, et vigilum canum
Tristes excubiae, munierant satis
Nocturnis ab adulteris;
Si non Acrisium virginis abdita
Custodem pavidum Juppiter et Venus
Risissent: fore enim tutum iter, et patens
Converso in pretium deo.*

Porro per Jovem in aureum imbrem conversum, nil aliud sapiens antiquitas significare voluit, quam auri vim; qua vel custoditissima quæque pudicitia corrumpi valeat: quod aptissime Horatius ea voce *pretium* declaravit. Qui Ardeam a Danae, & Perseo, ejus ex Jove filio, conditam, scripserunt auctores, iidem *Daunia regna* Ardeatem Rutulorum ditionem nominavere; nutantes veluti in prima sua, de origine hujus urbis, sententia; perinde ac si, a Dauno rege Ardeam Rutulorum regni principem urbem conditam fuisse, existimaverint. Siquidem Pilumnus, qui primus hoc nomine eo loco ubi postea Ardea, regnavit, ex Danae filia Acrisii, ad eam oram præcipiti delata Noto, Daunum generasse perhibetur. Cum enim in Apulia primo regnaret, Acrisium metuens, cui tunc magna ex parte Apuliam paruisse memorant, in Rutulos migravit; ubi cum filio Dauno in Rutulis nato, Ardeam condidit. Neque tamen idcirco Apulam ditionem Daunus omisit. quin immo, pacatis rebus, ibi quoque regnavit; & regionis parti cuidam *Apuliam Dauniam*, & fluvio ibidem

Dau-

Daunus nomen fecit. Hic idem filium genuit, cuius nomen incertum est; fuitque avus Dauni secundi, proavus Turni. Porro, juxta hos auctores, Daunus alter nepos prioris, vel filius, ut alii tradunt, ex Venilia sorore Amatae uxoris Latini regis, multos filios suscepit. ex quibus Turnum, & filiam, quae Diomedem in uxorem data est. Unde & vicini Lanuvii ab Diomede origo confirmatur. quamquam alii contra, Turnum Dauni primi filium, & nepotem Pylum fuisse, asseverarunt. Quod, ex pluribus Pylum & Daunum Rutulorum regibus appellatis, obscurum atque incertum maxime fit. Itaque de Rutulis, sive Ardeatibus, Virgilius: r

r Lib. 8.

*Gens eadem, quae te crudeli Daunia bello
Insequitur:*

& libro duodecimo:

*Sunt tibi regna patris Dauni, sunt oppida capta
Multa manu.*

f Lib. 8.

Hunc Silius religiose, ut semper, secutus: f

*Faunigenae socio bella invasere Sicano
Sacra manus Rutuli, servant qui Dauniam regna,
Laurentique domo gaudent et) fonte Numici.*

Atque alibi saepe hic poeta Romanos ipsos, a Latinis, Rutulisque illis immixtis, oriundos, *Dauniam* urbem, aut quid simile nominare consuevit.

Ceterum, ex opinione eorum a quibus eam de Danae historiam Hyginus & Apollodorus accepere; cum numquam Danae in Italiam venerit; Ardeam ab illa conditam fuisse, minime probandum est. Alii igitur alium conditorem Ardeae prodidere. Dionysius t ex Xenagora, *Xenagoras*, inquit, *historicus tradit, Ulyssis et) Circes tres fuisse filios, Romum, Antiam, atque Ardeam: hos conditis tribus urbibus a se imposuisse nomina.* Et Stephani Breviator *Ardea*, inquit, *oppidum Italiae; teste Strabone*

t Lib. 1. Antiq. Rom.

bone libro quinto. Nomen accepit ab uno filiorum Ulyssis, atque Circes. Hæc Troja vocabatur, ut auctor est Charax.

Quæ tamen postrema verba non de ipsa urbe Ardea, quæ Troja unquam vocata sit, verum de loco in agro Laurenti partim, partim Ardeati, in quem primum a mari Æneas descendit, ut vera sint, accipienda profecto sunt. Ex his omnibus habes, adeo vetustam incertamque Ardeæ urbis originem esse, ut antiqui ipsi scriptores ad fabulosum vetustissimum sæculum ejusdem primordia contulerint: eaque nunc de Danae, nunc de Circe fabulis, atque commentis obvoluerint.

Certe Strabo antiquam tantum Ardeam, sine conditoris mentione, dixit: Ἀβοειγίνεσι οἱ ᾧδὲ τὴν Ῥώμην, ἔϛ Ῥέτρυλοι

οἱ τὴν ἀρχαίαν Ἀρδείαν ἔχοντες. Aboriginesque, qui circa Romam incolebant; et Rutuli, qui antiquam tenebant Ardeam. Alia

est de hujus urbis nomine fabula; illam, scilicet, ab ave ardea, nobis airone aut aghirone, nomen mutuatam. Est autem avis ardea multiplicis generis, scilicet pulla, alba, stellaris, palustris, de qua Virgilius u :

u Georgic. l.
I. v. 364.

— — — — — notasque paludes

Deserit, atque altam supra volat ardea nubem.

inde ardea dicta, quod ardua, h. e. sublimis, excelsa volatu fertur. Hæc Græcis ἐρωδιός appellatur, unde in Psal-

mis x: Herodii domus dux est eorum; montes excelsi cervis, x Psal. 103.
v. 19.
petra refugium herinacii. Loca nempe altissima, abrupta, & maxime invia, qualia pro nidificando eligunt

herodii, scilicet ardeæ aves, cervi, atque herinacii.

Itaque de Ardea urbe Virgilius idem:

— — — — — Locus Ardea quondam

Dictus avis, et nunc magnum manet Ardea nomen.

Et fabulosius adhuc Ovidius, y ardeam avem in hujus urbis veluti fundamentis occultatam, tum de-

y Metamor.
lib. 14.

num, cum a Trojanis, interfecto Turno, urbs eadem capta est, atque incensa, mediis e ruinis atque

in-

incendio evolasse, & cognitam primo fuisse, quæ urbi latitans nomen dederat, lepidissime commentus est:

-- -- -- tandemque Venus victricia nati
 Arma videt; Turnusque cadit; cadit Ardea, Turno
 Sospite, dicta potens. quam postquam barbarus ensis
 Abstulit, & tepida patuerunt tecta favilla;
 Congerie e media tum primum cognita præpes
 Subvolat, & cineres plausis everberat alis.
 Et sonus, & macies, & pallor, & omnia captam
 Quæ deceant urbem, nomen quoque mansit in illa
 Urbis: & ipsa suis deplangitur Ardea pennis.

Quibus tamen ultimis verbis innuere videtur poeta, avem potius ex incendio urbis natam nomen suum ab urbis nomine traxisse, quam e contrario. Sed fabulosissimi hominis auctoritatem in historia nihil moramur. Vel itaque ab ardea ave, eo loco forte ab conditoribus hujus urbis visa, vel ab Ardea Ulyssis & Circes filio conditore ipso, urbs hæc nomen acceperit; nihil moror: numquam enim pro alterutra fabularum, velut si de caprina lana, ut est in proverbio, rixarer, sanum me pugnaturum, sancte polliceor. Hyginus quidem ab augurio per aves captato, Ardeam hanc urbem appellatam, tradit; cum tamen, nisi de ardea ave intelligas, nominis similitudo inter *augurium* & *ardeam* minime appareat. Si vero de ave ardea, per quam captatum a conditoribus hujus urbis augurium fuerit, (quod tamen Hyginus non exprimit) intelligendus sit; in idem ejus sententia recidet ac quod modo commemoravimus: scilicet, visa ardea ave colli insidente, ibidem a conditoribus hanc urbem fundatam, Ardeamque inde denominatam fuisse. Sunt etiam qui ab *ardore*, quo situs hujus urbis & regionis, æstivis maxime temporibus,

ribus, flagrat impotentissime, *Ardeam* ipsam dictam memoraverunt. Utque suam aliquo veterum testimonio sententiam confirment, Martialis illud, vix adhuc a Commentatorum & Interpretum ullo bene descriptum, atque intellectum Epigramma in medium adducunt: z

z Lib. 4. Epigramm. 60.

Ardea solstitio Castranaque rura petantur,

Quique Cleonæo sidere fervet ager;

Cum Tiburtinas damnet Curiatius auras,

Inter laudatas ad Styga missus aquas.

Nulla fata loco possis excludere. cum mors

Venerit, in medio Tibure Sardinia est.

Exemplaria quamplurima non quidem *Castranaque*, verum *Pestanaque* habent: nos tamen cum eruditissimo accuratissimoque Cluverio *Castrana* potius legendum esse, validis admodum argumentis ostendemus infra, cum de *Castro Inui*, Ardeatem inter atque Lanuvinum agros, sito, loquemur. Nonnulli etiam scriptores hæc Martialis carmina referentes, *Pestanaque rura petuntur*, non *petantur*, transcribere; male admodum & perperam; dignumque veluti patella operculum apposituri adjunxere; Romanos Martialis ætate Ardeatinum agrum ad rusticandum petere solitos fuisse in summis æstivis caloribus. Quod & falsissimum, & absurdissimum est. Ardea namque, & antiquitus, & per hæc tempora insalubri maxime cæli plaga sita, & ejus circa ager omnis, ob maris æstuantis alluviones, quæ paludes efficiunt, ob cæfas magnam partem, quæ antiquitus ibidem erant, silvas, ob meridionales atque australes ventos, quibus obvertuntur, ob infrequentiam denique colonorum, multis jam ab hinc sæculis destituta, & squalentia sunt. Quare, tum per æstatem, tum per autumnum, non modo nulli ad hæc loca ob rustican-

dum accedunt; verum illi ipsi qui reliquo anni tempore in iis incolunt, æstate jam fervercente, ad salubriora recedunt, nonnisi adulta jam hieme reverfuri. Qui vero, exiguo fatis numero, coloni ad domorum agrorumque & pecorum custodiam, necessitate compulsi, remanent per æstatem & autumnum in Ardeatino, quotannis præ aeris gravitate non pauci deficiunt; omnesque residui, fere, pessima valetudine laborant: licetque in eorum macilentis ac palentibus vultibus cæli insalubritatem intuenti cuilibet continuo legere. Itaque Martialis in his carminibus legitima profecto hæc est sententia: *Cum Curiatius Tibur profectus, valetudinis gratia, æstivis temporibus, ut convalesceret, ex saluberrimi Tiburtini aeris afflatu aquisque vel Albulis, vel Anienis, vel aliis tandem, quæ Tibur aquæ fertile perfluunt; cum, inquam, Curiatius inter auras aquasque Tiburtinas, æstate ceteroquin saluberrimas, nihilo tamen minus mortuus sit; mortemque invenerit, ubi agris corporibus sanitas & vita restitui solet; parcere possumus cautelæ quam adhibemus, o Romani, ne solstitii tempore (æstivum semper solstitium veteres cum hanc vocem usurparunt, intellexere; siquidem hiemale non illi Solstitium, sed Brumam dicebant) insalubre adeo Ardeæ cælum & solum, & Castri Inui Ardeæ proximi, & Antiatini littoris agros, & rura, ad rusticandum, petamus. fata enim neque in Tiburtino saluberrimo aere morari possumus; qui aer idem, cum constitutum moriendi tempus advenerit, adeo inutilis ad mortem prohibendam deprehenditur, velut si pinguis & morbosus pestilentis Sardiniaë insulaë aer esset. Perinde igitur ad cavendam, seu differendam mortem, erit, Ardeæ loco pestifero, an Tibure cælo saluberrimo per æstiva tempora rusticemini. Quæ verissima sententia pulcherri-
mæ Horatii sententiæ consonat, agentis: a*

a Od. 14. l. 2.

*Frustra per autumnos nocentem
Corporibus metuemus Austrum.*

Non

Non ignoramus, vere atque hieme Romanos Ardeatino delectatos; cum vix sit, ubi plus tepeant hie-
mes; nonnullorumque prædia in hoc agro olim si-
ta, infra suo loco, recensimus. Quid si ab arduo
& sublimi loco, quo primum est condita, & nunc
quoque ejusdem vestigium exstat, *Ardea*, quasi *Ardua*,
urbem hanc fuisse denominatam quis diceret? Veris-
profecto ille simillima conjectasset. Ceterum *Ardea*
urbs, cives & populi Græcis quidem Ἀρδαῖραι, Latinis
Ardeates; reliqua vero ad Ardeam pertinentia *Ardea-*
tina dicta sunt. Nam & Senecæ *b Ardeatinus ager*, & ^{b Ep. 105.}
Livio *c Ardeatinum fœdus*, & Cornelio Nepoti, aureo ^{c Lib. 4.}
illi historico, Ciceronis æquali, in vita T. Pomponii
Attici, *Ardeatinum prædium* commemorantur. Illud
profecto mirandum quam maxime; tot post sæcula,
post tot bella, totque rerum humanarum vicissitudi-
nes, vestigia adhuc hujus urbis exstare; immo idem
loco nomen, quod perraro accidit, in hanc usque
diem perdurasse. Siquidem, ut initio ajebam, visitur
nunc quoque Ardea in colle sita, Antium inter, La-
navium, Laurentum oppida, & Numicium amnem;
distatque a mari tria circiter millia passuum; ab ur-
be Roma vero per viam quæ ab ipsa diu *Ardeatina* di-
cta est, passus, plus minus, viginti mille. Verum qui-
dem est, nihil in hac Ardea vetustæ majestatis & fre-
quentiæ superfuisse; cum nonnisi oppidulum, seu po-
tius castellum, sit infrequentissimum, & vix aliquot
tuguriis constans, in quibus vicinorum agrorum co-
loni insaluberrime degunt. Nihilo tamen minus, non-
dum (quod in aliis plurimis vicinis oppidis factum est)
nondum, inquam, periire ruinæ, & magnum adhuc
manet Ardea nomen. Ditionis illud quidem Romani
Pontificis est; verum ab ipso quondam Romanis re-
gulis traditum; quibus in idem est jus & in vicinos a-

gros circa. Columnensium generosissimæ Romæ gentis olim fuit; nunc ad Cæsarinos, quorum & Cynthianum oppidum, haud ita procul situm, transfivit. Plinius, aliique scriptores, fere omnes, Ardeam inter maritima seu littoralia Latii oppida videntur annumerasse; cum tamen Strabo in mediterraneis eam recensuerit. quippe quam a mari stadia septuaginta duo distasse tradidit; quæ Romana antiqua miliaria, commodum, novem Strabonis ætate sub Augusto, conficiebant. Verum in Strabonis codicibus, mendum, quod in errorem permultos ex recentioribus scriptoribus traxit, irrepsisse, manifestissime deprehendimus; cum Ardeæ situm ac nomen antiquum loci, tribus tantum a mari milliariis distare, nuper ipsi coram accedentes, oculatique testes, perspeximus. Neque dubitare ullus prudenter possit, num vetus Ardea eodem prorsus loco quo præsens sita est, condita fuerit. Nam præter quam quod nominis ejusdem ad eundem locum probandum vis semper est magna; & trium miliariorum quibus antiquam Ardeam a mari distasse Plinius, aliique scriptores plurimi tradiderunt, longitudo, quæ eadem recenti est Ardeæ a mari distantia, veritatis validissimum sit argumentum; rupes undique decisa, in qua veteres antiquam Ardeam constitutam memorant, nosque præsentem Ardeam cernimus ædificatam, nullum jam dubio locum relinquit. Cum in omni circumquaque planicie nulla, præter hanc, sese offerat rupes ardua, quæ antiquæ Ardeæ sedem præstitisse dubitari possit. Ceterum Ardeæ sedes non tantum a natura munita per arduam rupem fuit; verum etiam ab arte, quam maxime. Siquidem ingentium murorum molibus rupe ipsa super impositis concludebatur; quorum e vivo prægrandi secto quadratoque lapide constructorum non obscura etiam hodie vestigia visuntur.

Prospectus arduae rupis et murorum Vetytissimae Urbis Ardeae in Meridie^{tem} et Occ. Solem spectatibus.

Prospectus arduae rupis, supra quam nunc et olim Ardeae Urbis moenia constructa sunt, in Septentriones spectantibus.

tur. Latissima insuper fossa undique excavata altissime cingebatur, quam aquis antiquitus eo derivatis oppletam facile cognoscas. Aggeribus quoque, externisque aliis murorum munimentis vallatus situs ipse urbis fuisse, vel ex ipsis, quæ nunc supersunt reliquæ, satis apparet. Unde merito inter potentes urbes ac magnas a Virgilio Ardea numeratur, carminibus quæ infra opportunius in medium adducemus. Cum autem rupes cui sedet Ardea, mille tantum passus, ac vix quidem, gyro complectatur; sunt qui veterem Ardeam, de cujus magnitudine ac potentia tot tamque præclara ab scriptoribus memorantur, multo ampliorem fuisse autument; rupemque ipsam, quasi umbilicus urbis atque arx esset, laxioribus multo spatiis circa se urbana ædificia complexam fuisse, credant. quorum adhuc rudera ingenti mole circa rupis fossas remanent. Cui sententiæ, utpote conjectura tantum suffultæ, neque repugnaverim, neque subscripserim; suburbia enim extra rupem longo tractu ædificata tum *villarum* tum *urbis* nomine peræque commoda appellatione vocaveris. Pomœrium quidem Ardeæ circumductum, quod spatium erat certum intra muros & extra, sacrum, & ædificiis atque cultura omni vacuum, Varro meminit libro de Latina lingua quarto, idemque cippis distinctum asserit. *Cippi pomœrii stant et circum Ardeam et circum Romam.* Hi autem cippi, lapides erant dimidiarum instar columellarum, in quibus velut in aris veteres Latini sacrificabant, ut videre est apud Alexandrum Donatum in eruditissimis Romæ Veteris & Recentis Commentariis. Et hæc quidem de Ardeæ Conditoribus & situ dicta sufficiant.

C A P U T II.

De Turno, aliisque Ardeatium Regibus.

UAMQUAM Ardeatium Reges, Turnusque in primis, mille fabularum involucribus obvelati a vetustissimis scriptoribus, præsertim vero a poetis, incertissimæ famæ atque historiæ nomina fuerint; nihilo tamen minus, me operam minime lusurum existimavi, si ea quæ vel ab ipsis fabulatoribus de iisdem memoriæ prodita fuere, hic brevibus recensere. Quare, quamcumque tandem Ardea originem duxerit; certe, Ardeæ, a primis usque exordiis, regnatum est. Hæc enim primorum vetustissimorum temporum fuit consuetudo, ut qui aliquam urbem condidisset, in eadem ferme summum imperium teneret; insignibusque, ac regis nomine idem uteretur. Et Ardeæ quidem Daunum primum omnium regnasse, illi memoriæ prodiderunt qui eundem Conditorem urbis dixere. Quam Maro quoque sententiam secutus videtur, cum ex Latini regis persona de Turno hæc memoravit: *a*

a Lib. 12. v.

23.

*Sunt tibi regna patris Dauni, sunt oppida capta
Multa manu.*

b Lib. 8. v.

146.

c Lib. 10.

Daunum enim hic tamquam regni auctorem appellat. Quod etiam multo magis facit, quoties Rutulorum oppida *b* vocat *regna Daunia*, & *c* Rutulos gentem *Dauniam*, & Ardeam urbem *Dauni*; quemadmodum & Silium Virgilii imitatore pluribus fecisse locis, superiori capite memorabam. Ab Auctore namque, Conditore, & primo omnium Rege, regna ipsa, populi, atque urbes denominari consuevere. Attamen Virgilius idem, Pilumnus primum omnium Ardeæ

re-

regem fuisse, alibi videtur innuere. Siquidem, licet Ardeatium regnum vocet *regnum Daunium*, & Rutulos *gentem Dauniam*; nihilominus, Daunum Turni tantum genitorem fuisse, refert; cum Pilumnum modo Turni parentem, modo avum, modo etiam quartum patrem, scilicet abavum, appellaverit. Et parentem quidem Turni Pilumnum appellat sic: *d*

d Lib.9. v.1.

*Atque ea diversa penitus dum parte geruntur,
Irim de celo misit Saturnia Juno
Audacem ad Turnum. Luco tum forte parentis
Pilumni Turnus, sacrata valle sedebat.*

Mox, in Junonis contra Venerem oratione, Pilumnum Turni avum dicit: *e*

e Lib.10. v.

74.

*Indignum est, Italos Trojam circumdare flammis
Nascentem; et patria Turnum consistere terra,
Cui Pilumnus avus, cui di-va Venilia mater.*

Denique ex ejusdem Junonis persona ad Jovem pro Turno orantis, Pilumnum Turni quartum patrem nominat:

*-- -- -- quin et pugna subducere Turnum,
Et Dauno possem incolumem servare parenti.
Nunc pereat; Teucrisque pio det sanguine pœnas.
Ille tamen nostra deducit origine nomen:
Pilumnusque illi quartus pater.*

Quæ inconstantia (si tamen poeticorum figmentorum rationem reddere aliquis non vane suscipit) multiplicem originem habuisse potest. Vel enim de diversis Pilumnis, de alio alio loco, vates locutus est; ut, scilicet, unus avus, alter abavus Turni fuerit; & Daunus ipse Turni genitor Daunus Pilumnus fuerit appellatus. Quæ Servii Grammatici, in suis ad Virgilium Commentariis, sententia fuit. Ait enim Servius, omnes Rutulorum reges, qui Ardeæ regnaverant, Pilumnos a primo rege Pilumno cognominatos:

ut

ut in Romanis Imperatoribus de *Cæsaris* nomine ab Julio derivato accidit; & in quamplurimis aliis regnis usavenisse satis constat. Puta Ptolemæis Ægyptiorum, Dariis Persarum, Antiochis Syrorum, aliisque. Vel Pilumnus vere rex Rutulorum unicus, & proprie Turni quartus pater fuisse a Poeta censetur; & nomina *parentis* atque *avæ* eidem nonnisi improprie, figurate, & per poeticam solum licentiam appingit: eo sane more quo majores nostros, quocumque tandem nos consanguinitatis gradu contigerint, ac præiverint, omnes *parentum* atque *avorum* nomine compellare promiscue, vulgo etiam consuevimus. Itaque de Pilumno Rutulorum rege antiquissimo, ac primo, qui Ardeæ regnaverit, fabulorum sæculorum hæc narrat historia *f.* Fuisse nempe illum Jovis filium; incertum tamen, qua ex matre editum; simulque cum Picumno fratre Ardeæ regnasse; cumque illo simul, ab excessu, pro deo cultum ab Ardeatibus templo & luco. Porro *Pilumni* nomen habuit ob inventum *pili* usum in comminuendo frumento, totamque pinsendi artem; Picumnum vero fratrem, ob inductum terræ stercorandæ morem, etiam *Stercutium* appellatum, aliqui tradiderunt. quamvis *Stercutii* nomen & inventum Saturno plerique omnes tribuant. Pilumnus & Picumnus iidem dicti sunt conjugales dii; iisdemque, statim ut natus erat infans, lectus in atrio domus, honoris causa, sternebatur, teste Varrone apud Nonium: quare ipsos etiam aliquid eorum quæ ad conjugia, puerorumque institutionem pertinent, reperisse, crediderim. Ceterum, de divina Pilumni origine apud ipsos fabulatores minime convenit. quamquam enim Maro cum divi Pilumnus commercia habuisse referat; ac proinde ab Orithyia Erechthei Athenarum regis filia, rapta in

Thra-

f. Ap. Ruanm
in Virg. Æ-
neid. l. 10. v.
 76.

Thraciam a Borea, & a Thracibus pro dea habita, equis velocissimis donatum ^g fuisse, & ex Junonis persona a diis majorum gentium, sive diis magnis, Jove, puta, Junone ipsa, Marte, Venereque, & aliis originem Pilumnus eundem traxisse, confirmet; non tamen, (quod alii scripserunt) eum Jovis filium ab eodem poeta dici, ut credam umquam adducar. Hoc namque minimum Junonis orationi convenisset. Neque carus esse potuit Junoni, stirps Pilumni, Turnus; si Pilumnus ipse Jovis filius, ex pellice, certe Junonis rivali, fuisset. Neque tot tantaque Juno ipsa pro Turno prudenter molita diceretur a poeta, si a notho suo Pilumno Turnus sanguinem traxisset. Cum e contrario, in omnem sobolem ex pellicibus Jovi natam, ipsasque pellices, Herculem, puta, Io, aliaque fabulosa nomina, tam trucem tanque vehementis ac perpetuæ iræ Junonem eandem exstitisse, fabulæ omnes semper commemoraverint. Verum de his hæc. Nunc de Turno Ardeæ rege ultimo eorum, qui Rutulorum separatim a Latinis regnum obtinuerint, ea recensebimus quæ Virgilius idem commentus est. Quamvis enim hæc eadem quamplurimis immixta fabulis sint, nosque historiam scribamus; fieri tamen minime potest ut historico antiquissima quæque Latinarum urbium monumenta persequenti hæc quoque non attingantur. Nam licet & ficta fuerint plerumque, & fabulosa; tamen & veris quibusdam principiis, quasi fabularum fulciendarum fundamentis, ea innituntur; & posterius ad eadem, tamquam ad vera respicientes, quamplurimas res gessere. urbes condiderunt, ac templa; sacerdotes, & sacra instituerunt. quorum omnium exactam numquam cognitionem assequaris, si fabulosa eorundem hæc exordia prætereas. Turnus, itaque, Ardeæ Rutulorum

urbis principis , intra Veteris Latii fines , rex erat , quando Æneas cum Trojanis fociis ad Latinas oras advenit. Turno Daunus & Venilia parentes fuerunt. deorum utrumque commercio dignatum , memorant. Daunus quidem a Vulcano donatus ense , quo deinde Turnus filius contra Æneam usus est ; Venilia vero divarum sive dearum cœtibus accensita. A præclarissimis uterque majoribus orti ; immo divinis . Unde Turnus avis atavisque potens dictus est. Porro dum Æneas ad Latinas oras appulisset ; Latinus illic Aboriginibus imperabat , qui ab ipso rege *Latini* postea gens univèrsa appellati. Huic unica erat filia Lavinia ; quam , licet Fauni oraculis externo marito destinavisset ; tamen Amatae reginae uxoris , & Laviniae ipsius matris , voluntati morem gesturus , Turno Rutulorum regi desponderat. Mittit interea Æneas oratores Laurentum , urbem Latini regiam , atque Aboriginum regni principem sedem , ut Latina terra liceret sibi cum suis consistere , amicitiaeque cum rege foedera inire. Latinus Æneam non modo in socium , sed oraculi memor , etiam in generum admittit . Contra , Amata regina infernis furiis agitata Laviniam filiam abscondit in montibus ; Turnum deinde furiis iisdem agit in bellum , & Trojanos Latinosque committit invicem. Omnibus tamen bellum frementibus ac poscentibus , unus rex Latinus opponebatur ; donec divinitus , veluti fati id petentibus , bellum idem ipse permittere coactus est. Tunc vero ad Turnum ex omnibus Italiae partibus auxilia confluere. Mezentius rex Hetruscorum cum Lauso filio , Catillus & Coras cum Tiburtinis , Cæculus cum Prænëstinis , Gabinis , Herenicis , Anagninis ; adesse Atinates , Anternates , & Crustumerii , aliique populi quamplurimi , ex Latio præfertim atque Campania . Quibus nihilominus haud

fatis

fatis fretus , Venulum Turnus ad Diomedem , qui tunc in Apulia regnabat , misit , ut eum ad belli societatem alliceret . Æneas contra ab Evandro Arcade in Palatino colle Evandriam urbem tenente , ubi postea Romæ cunabula fuere , quadringentos equites petitum subsidium accepit ; quibus Pallas juvenis Evandri unicus imperitabat . Consiliis quoque Æneam juvit Evandrus ; cum enim , Tyrrhenos finitimos , Mezentio expulso , de novo sibi præficiendo rege agitare , Trojano duci narrasset ; in spem non modo auxilii indidem adversus Turnum ciendi , verum regni ipsius Etrusci potiundi adducto facile persuasit , ut parte altera copiarum secundo flumine ad suos remissa , cum altera ipse Tyrrhenos adiret . Inter hæc Turnus Æneæ absentiam opportunissimam rei gerundæ ratus , in novæ Trojæ subitario opere ab Æneæ fociis excitatæ munimenta impetum facit . verum cum Trojani ex ducis præscripto munimentis sese tenerent , nec usquam feroci Turno pugnæ facerent copiam ; hic eorum naves oppidi lateri admotas absumere incendio tentat . illæ tamen miraculo pestem effugere . Tum Trojani , de revocando per nuncios Ænea solliciti , dum inter se consultant ; eam provinciam Nifus & Euryalus amicorum par nobile sponte suscipiunt : laudati ab Ascanio , dimissique , cædem Rutulorum , noctu , magnam fecere . Dum tamen eorumdem spoliis induti pergerent porro , a Latinis equitibus intercepti occiduntur . Capita hastis affixa & in castris erecta ingentem in oppido Trojano luctum excitaverunt . Turnus oppugnationem mane instaurat ; dumque Trojani resumtis animis portas pandunt , & subeuntes Rutulos vi magna propellunt ; Turnus factò impetu intra munimenta tandem irrumpit . Sed clausis portis , hostium multitudine circumventus , cum paullatim in

eam quam Tiberis alluebat, oppidi partem recessisset; ut erat armatus, in flumen defiliens, natatu incolumis, non sine divino numine, ad suos gratulabundos reversus est. Rutuli fati acti, nec iisdem agitati minus Trojani, iterum congregiuntur; hi viribus omnibus defendentes, oppugnantes illi novam urbem omni conatu: Æneas vero dies aliquot in Etruria commoratus, collectis inde auxiliis, ad suos dum rediret, divinitus de suorum periculo certior fit. Quare luce prima in conspectum hostium proventus exercitum in littus exponit: concurritur utrimque strenuissime; in eoque certamine Turnus postquam Pallanta Evandri filium, atque Arcadum ducem, confodisset; seque ejusdem spoliis ornasset; capitis proculdubio ab Ænea discrimen erat jamjam subiturus; daturusque pœnas, nisi divinitus salutaribus præstigiis ludificatus, exitium præsentissimum evasisset. Mezentius, pugnae pro Turno succedens, & filius Mezentii Lausus, ab Ænea occisi. Post hæc, missi ab Latino rege legati duodecim ad Æneam, duodecim dierum inducias orantes. quibus impetratis; ex utraque castrorum populorumque parte curata suorum interfectorum funera. Venulus interea, quem Turnus ad Diomedem Arpis in Apulia regnantem auxilia petitum miserat, nullis suasionibus conditionibusve Diomedem ad bellum contra Æneam suscipiendum adduci potuisse, refert. Qua spe destitutus rex Latinus, convocato suorum concilio, legatos ad Æneam, qui de pacis conditionibus agerent, mittendos censuit. Regis sententiam ceterorum omnium, præterquam Turni, approbatio secuta; magnaue & communis invidiam in auctorem belli, & pacis fœdera detrectantem Turnum exarsit. quibus hic se se confestim exoneraturus, paratum se singulari certamine

cum

cum Ænea commune periculum redimere, magno constantique animo palam professus est. Porro, dum in Latinorum Senatu cum ingenti altercantium fremitu, hæc deliberantur; ecce tibi trepidi nuncii in Curiam venire, Trojani exercitus expeditos equites, planis itineribus Laurento imminere; Æneam cum reliquis copiis, per loca montibus impedita, eodem contendere. Itaque, omissis consultationibus, & rixis, Turnus, cognito Æneæ consilio, suas ipse pariter copias bifariam dividit; equites sub Camilla & Messapo Volscorum ducibus dispositos Trojanis opponit equitibus: ipse, cum ceteris, montium angustias occupat, hostem rivalemque insidiis circumventurus. Commisso tamen equestri prælio, Camilla occiditur ab Arunte: cujus nece consternati Rutuli terga dedere. Turnus calamitatis nuncio accepto, confestim insidiarum angustias relictis, in auxilium suorum accurrit. Eodem subsecutus Æneas. verum, adventante jam nocte, castra ante urbem utrimque munita sunt. Fractis tamen gemina pugna ac maxime cruenta Latinorum viribus, copiisque accisis Turnus suorum jam parum fidens, universique exercitus invidiam non ferens, singulari cum Ænea certamine, de rerum summa disceptare constituit. Solemni ad id sacramento conditiones certaminis, foedusque, a Latino, Ænea, Turnoque simul, sancita sunt. Juturna vero Turni soror, fratris mortem male ominata, si ad singulare cum Trojano certamen descendisset, omnibus illud artibus impedire ac disturbare conata est. Primo itaque Tolumnio cuidam auguri persuadet, ut, falso augurio, victoriam suis pollicitus, ad aggrediendos Trojanos, foederum religionibus spretis, facto agmine incurrant. Hæc spe erecti Latinorum animi, confusum foedus, & pugna inita. in qua cum atrocissi-

me

me dimicaretur utrimque; Æneas, (incertum a quo) sagitta vulneratus e proelio excedere coactus est. quo absente Turnus maximam hostium stragem edidit. Mox Æneas, divinitus vulneri medicina facta, proelio restitutus, Turnum nominatim ad sancitum singulare certamen vocat. Nec mora sane ulla in Turno erat. Verum Juturnæ sororis artibus impediabatur adhuc, & ab ea dimicatione, quam illa, vaticiniis pollens, exitialem ei atque ultimam prævidebat, avertebatur. namque, Turni auriga Metisco de curru fratris excusso, ipsa, per præstigias Metisci specie sumpta, Turnum ab Æneæ congressu, quam poterat longissime, diu abduxit. Æneas, admoto ad urbis Laurenti moenia exercitu, in propugnacula flammam injecit. Hinc Amata Latini conjux, quæ ab Turno semper steterat, illum occisum rata, ne generum sibi implacabili odio invisum Æneam habere cogeretur, laqueo collum elisit. Turnus tandem, ne urbs in hostium potestatem veniret, ad singulare certamen redit. Pugnant acriter Æneas & Turnus. Verum Æneas victor, cum Turni immineret jugulo, jam jamque ipsius precibus motus ad misericordiam inclinaret; viso in ejus humeris Pallantis, Evandri regis Arcadum filii, a Turno interfecti, repente balteo, in novas accensus iras, amicieque ac socii manes ulturus, Turnum interfecit. Hæc fuscè Virgilius sex posterioribus Æneidos libris est persecutus. Quæ, quamquam fabulis immixta, atque involuta omnia, plane poetice, fuisse, satis noverim; volui tamen brevibus recensere, quod aliquo certe fundamento veritatis inniti, nullus addubitem; meque, dum de Ardeatium regibus & Turno peculiarem narrationem haberem, eadem præterire, nefas duxerim. Quinimmo non possum quin Turni ipsius Rutulorum regis interitum a poeta descri-

scriptum elegantissime, & quo præclarissimo, & in omnes ætates commendatissimo operi colophonem veluti imposuit, hic saltem ex parte subjungam. En illum: *h*

*h Virg. Æn.
l. 12, in fin.*

— — — — — *Incidit ietus*

*Ingens ad terram duplicato poplite Turnus,
Consurgunt gemitu Rutuli, totusque remugit
Mons circum, et vocem late nemora alta remittunt.
Ille humilis supplexque oculos, dextramque precantem
Protendens; Equidem merui, nec deprecor, inquit:
Utere sorte tua: miseri te si qua parentis
Tangere cura potest, oro (fuit et) tibi talis
Anchises genitor) Danni miserere senectæ;
Et me, seu corpus spoliatum lumine matris,
Redde meis. vicisti, et victum tendere palmas
Ausonii videre: tua est Lavinia conjux.
Ulterius ne tende odiis. stetit acer in armis
Æneas, volvens oculos, dextramque repressit.
Et jam jamque magis cunctantem flectere sermo
Cæperat: infelix humero cum apparuit ingens
Balteus, et notis fulserunt cingula bullis
Pallantis pueri: victum quem vulnere Turnus
Straverat, atque humeris inimicum insigne gerebat.
Ille, oculis postquam sævi monumenta doloris,
Exuviasque hausit; furiis accensus, et ira
Terribilis: Tu ne hinc spoliis indute meorum
Eripiare mihi? Pallas te hoc vulnere, Pallas
Immolat, et pœnam scelerato ex sanguine sumit.
Hoc dicens ferrum ad-verso sub pectore condit
Fervidus: ast illi solvuntur frigore membra,
Vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.*

Ceterum de Turno Livius hæc brevibus memoriæ prodidit: Bello deinde Aborigines Trojanique simul petiti. *i Dec. 1. sub
Turnus rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum* *init. lib. 1.*

Æneæ

Æneæ fuerat, prælatum sibi advenam agre patiens, simul Æneæ Latinoque bellum intulerat. Neutra acies lata ex eo certamine abiit. Victi Rutuli; victores Aborigines Trojanique ducem Latinum amisere. Inde Turnus Rutulique diffise rebus ad florentes Hetruscorum opes, Mezentiumque eorum regem confugiunt; qui Care, opulento tum oppido, imperitans, jam inde ab initio minime latus novæ origine urbis, et tum nimio plus quam satis tutum esset accolis, rem Trojanam crescere ratus, haud gravatim sociâ arma Rutulis junxit. Æneas adversus tanti belli terrorem, ut animos Aboriginum sibi conciliaret, ne sub eodem jure solum, sed etiam nomine omnes essent, Latinos utramque gentem appellavit: nec deinde Aborigines Trojanis studio ac fide erga regem Æneam cessere: fretusque his animis coalescentium in dies magis duorum populorum Æneas (quamquam tanta opibus Hetruria erat, ut jam non terras solum, sed mare etiam per totam Italiæ longitudinem ab alpibus ad fretum Siculum fama nominis sui impleisset) tamen cum mœnibus bellum propulsare posset, in aciem copias eduxit. Secundum inde prælium Latinis, Æneæ etiam ultimum operum mortalium fuit. Dionysius vero k Latino regi Aboriginum etiam ante Æneæ in Italiam adventum, bellum sæpe fuisse cum finitimis Rutulis narrat, ab eoque parum feliciter cum iis pugnatum. Ceterum, defuncto Latino, cum Æneas quartum jam annum regnaret in Latio, unumque ex Trojanis Aboriginibusque populum confecisset, Latinos dictum. Rutulos rebellasse iterum, contraque Æneam & Latinos arma sumsisse. Vocat autem Dionysius Turnum transfugam Latinorum, perinde ac si, de Latina, sive Aboriginum, gente esset; ac tamquam suorum proditor ad Rutulos defecisset: quod valde iis quæ de Turno hætenus ex aliis scriptoribus memoravimus, contrarium est. En Dionysii verba: Ceterum Æneas, postquam templis, ceterisque or-

na-

k Lib. i. Antiq. Rom.

namque abunde instruxit id (Lavinium) oppidum, quorum pleraque dura verunt ad nostra tempora, sequenti quidem anno, hoc est, post discessum suum tertio, Trojanorum tantum rex fuit. quarto vero succedens defuncto Latino etiam illius regno potitus est; tum affinitatis jure, quod id esset Laviniae patrimonium; tum quo ducem haberent, ardente bello ut cum maxime. Rutuli enim denuo defecerant ductu cujusdam transfugæ. is erat Turnus nepos Amatae Latini conjugis: qui propter Laviniae nuptias incusans socerum, quasi cognatus ipse posthabitus esset exteris, Amata quoque instigante, et aliis quibusdam faventibus, cum militum manu, cui præerat, ad Rutulos transferat. Ex his causis redintegrato bello, et commisso acri prælio, Latinus cecidit, atque Turnus, cum multis aliis. Æneas tamen et victoriam consecutus est, et accessionem regni soceri: in quo, tribus annis exactis, post Latini obitum, quarto bellum gerens interiit. nam et Rutuli arma contra eum sumserunt populariter; et rex Tyrrenorum Mezentius timens suæ ditionis oppidis, quod suspectam haberet crescentem magis ac magis Græcorum potentiam. Itaque pugnatum est acriter non longe a Lavinio, et multis utrimque desideratis, nox diremit prælium. Corpus Æneæ cum quesitum nusquam compareret; alii conjectabant, eum discessisse ad deos, alii necatum in flumine, apud quod pugnaverant. Hæc veteres scriptores de Turno. Ceterum, Rutulos ab Turni excessu, quamquam a Latinis subactos & inter Latinos accensitos, suos tamen reges, qui Ardeæ regnaverint, Latinis licet regibus tributis pendentes, habuisse, testis est Festus^l. Ait enim, Lucerum sive Lucerium Ardeæ regem, Romuli æqualem, eidem cum suis auxilio venisse ad bellum adversus Tatium & Sabinos susceptum; Luceresque a rege Lucero fuisse appellatos. Verum de Lucerum nomine & gente, alia ab aliis auctoribus prodita. Siquidem Plutarchus in Romulo Luceres vel Lucerenses fuisse

^l de verb. signific. v. Luceres.

se inquit, ex omni gente circa Romam populorum turbam, quæ in Romuli asylum sive *Lucum* confugerat; quia vel a patria quisque sua exsulabant, vel suorum regum tyrannidem ferre non poterant, *Luceres* forte a *Luco* asyli, quo convenerant, appellatos. Varro *m De L. L.* *ro m* autem, & Sextus Aurelius *n* Victor, ex Junii *lib.4.* *n de vir. illustrib.* vetustissimi Latini scriptoris sententia, memorant; *Luceres* fuisse Hetruscos, qui, duce Galerito Lucretino seu *Lucumone*, Romanis, adversus Sabinos opem tulerint; & bello confecto Romæ remanserint; *Luceres* ab suo rege appellati. Hos tertiam, tribus ex primis *o lib.1. Antiq.* *p Lib.1. Dec. 1.* Populi Romani Tribubus, confecisse, Dionysius *o* refert. At Livius *p* tertiam *Luceres* equitum centuriam dixit, eorumque incertam originem fuisse. Quare non est cur admodum Festi sententiæ innitamur, agentis, *Luceres* a *Lucero* seu *Lucerio*, Ardeæ rege, Romuli æquali, denominatos. Certe, post Turnum nulli jam Ardeatium reges apud antiquos historicos nominantur. Turnum alium Herdonium Latinorum principem, atque adeo inter Ariciæ urbis, non Ardeæ, primores circa Tarquinii Superbi tempora, veteres annales apud Dionysium memorant: de quo nos pariter opportune mentionem habebimus. Ceterum, Ardeæ post Turni Dauni filii regnum libera Respublica per electos, suffectosque a civibus Magistratus, sub Latinorum primo, mox sub Romanorum tutela, diu prospere administrata. Donec majestas ejus omnis & virtus ab Romanorum Republica atque Imperio penitus absorptæ sunt; agerque Ardeatinus, cum ipsa simul Ardea urbe, in Romæ quoddam veluti suburbium, ad quod per hiemem potissimum rusticaturi delicati Romani diverterent, una cum reliquis Latii urbibus, plane concessit. Quæ autem memoratu digna Ardeatium Republicæ & Coloniae accidere, ea nos ex hinc ordine complectemur.

C A P U T III.

De Republica & Colonia Ardeatina.

OSTQUAM Latinorum regum, qui Albæ Longæ, ab Ascanio Æneæ filio conditæ, sedem habebant, leni amicoque imperio Ardea paruisset; Albanis a Tullo Hostilio rege, Romam, diruta Alba, traductis, Ardeates in Romanorum societatem venire. Fueruntque Latinorum populorum pars præcipua ac nobilis. Magnam quidem atque potentem, vel quando sub suorum regum vivebat imperio, fuisse Ardeatium urbem, Maroniani hi versus fidem faciunt: *a*

a Æneid. 7.
v. 630.

Quinque adeo magnæ positis incudibus urbes

Tela novant: Atina potens, Tiburque superbum,

Ardea, Crustumérique, & turrigeræ Antennæ.

Quid rerum tamen per id temporis peculiariter domi bellique iidem gesserint, nullum apud vetustos scriptores vestigium, ad usque L. Tarquini Superbi Romanorum regis ultimi ætatem. Circa finem vero Tarquini regni, bellum ab ipso Ardeatibus indictum, Dionysius *b* & Livius *c* memorant. Porro, cum nul- lum Ardeæ per id tempus regem scriptores hi no- minaverint; ab Turni regis interitu Ardeatium re- gnum desiisse, vehementer, ut credam, inclinor; ibi- demque per electos Magistratus temporarios Rem- publicam fuisse deinceps administratam. Illud quidem est certum; quod Ardeates Rutuli, teste Dionysio, erant per ea tempora Italorum fortunatissimi; idcirco gens, ut in ea ætate eaque regione, divitiis præ ceteris pollens. Hæc itaque Tarquinio indicendi Ardea- tibus belli vera fuit causa. quamquam honestam aliam prætexeret; nempe, quod Ardeates Romanos

b Dionys. lib.

c Liv. I. in
fin.

exfules suscepissent, atque foverent. Cum igitur rex Romanus tum ipse ditari, exhaustus magnificentia publicorum operum, quæ ingenti sumtu excitanda Romæ ad eam diem curaverat, & popularium infensos animos, ob exhaustos in ædificiis labores, spe prædæ delinire speraret; ad Ardeam exercitum duxit. Multa jam, eaque præclara, Latinorum oppida Romanæ ditionis Tarquinius fecerat; unde Ovidius, ex Lucretiæ persona, restasse Ardeam tamquam novissimum, ac omnium expugnatum difficillimum Latino-

d *Fast. lib. 2.*
in fin.

rum oppidum, dixit his versibus: d

Quid tamen audistis? (nam plura audire soletis .)

Quantum de bello dicitur esse super?

Postmodo victa cades: melioribus, Ardea, restas,

Improba, quæ nostros cogis abesse viros.

Tentata res est, si primo impetu capi Ardea posset. ubi vero id parum processisset; consilium de illa obsidenda per regem captum. Itaque obsidione & munitionibus cœpti premi Ardeates. Longæque Romanorum in obsidendo patientiæ procul dubio tandem victi succubuissent; nisi funestum Lucretiæ illius, celeberrimi non impune violatæ conjugalis pudicitæ exempli, facinus intervenisset. Cujus originem sic Ovidius idem elegantissime: e

e *ibid.*

Cingitur interea Romanis Ardea signis,

Et patitur lentas obsidione moras.

Dum vacat, ¶) metuunt hostes committere pugnam;

Luditur in castris: otia miles agit.

Tarquinius juvenes socios dapibusque meroque

Accipit. ex illis rege creatus ait:

Dum nos difficilis pigro tenet Ardea bello,

Nec sinit ad patrios arma referre deos;

Ecquid in officio torus est socialis? ¶) ecquid

Conjugibus nostris mutua cura sumus?

Per-

Pergitque totum violatæ Lucretiæ facinus describere. Namque dum Ardea in iis stativis longo magis quam acri bello obsideretur; ex otio, ut assolet, comestationibus atque ebrietate libido Sexti Tarquini, regis filii, natu maximi, exarsit; illumque Collatiam usque, Latinorum, seu Sabinorum, proximam Romæ olim urbem, in ædes Collatini pertraxit; ubi, nequissimo intentato metu, infamis ei appingendæ calumniæ, cum Lucretiæ muliebri decus expugnasset; iram odiumque, in primis ultoris Bruti, cognatorumque Lucretiæ, quæ dedecus ultura se se interemerat; mox universæ multitudinis, totiusque Populi Romani in Superbum regem, nefariamque stirpem omnem, concitavit. Brutus, itaque, jure jurando Populum adstrinxit, neminem deinceps regnare se Romæ passurum esse; Tarquiniusque Superbus in castris ad Ardeam consistens, regno ob sua, filiorumque, nefaria & crudelia facta, merito cecidisse judicatus, perpetuo ab urbe Roma exilio mulctatus, ac veluti Populi Romani publicus hostis ab omnibus conclamatus. Stirps quoque ejus omnis, pari cum Superbo genitore, judicio gravissimo confixa. Quæ ubi ad Tarquinium in castra ad Ardeam perlata sunt; admissis equis, re minime cum exercitu communicata, Romam cum filiis tantum, & amicorum fidissimo quoque contendit; nascentem conjurationem, immaturamque adhuc & gliscentem defectionem, tempori, se coram oppressurum fore, confidens. Verum, cum clausas portas omnes Urbis offendisset; refertaque undique armatis mœnia; tristis ac ingemiscens Ardeam, ad exercitum, revertitur. Præverterant tamen iter diversa via novi ac primi Consules Brutus & Collatinus, datisque ad castrorum præfectos T. Herminium & M. Horatium litteris, exercitum omnem de ab-

roga-

rogato per Populum Romanum Tarquiniis regno certio-
 tiorem fecerant. Movit nunciatorum scelerum indi-
 gnitas æque milites, ac reliquum in Urbe populum
 moverat. Brutus itaque junioribus, qui ultro nomi-
 na dabant Romæ, lectis armatisque, ad concitandum
 ipse inde adversus regem exercitum Ardeam in castra
 est profectus. Cumque regis ejusdem adventum sen-
 sisset, viam flexit, eodemque fere tempore diversis
 itineribus Brutus Ardeam, Tarquinius ad Romæ mœ-
 nia accesserunt. Quare exercitus Romanorum, qui
 ad Ardeam sedebat, per Bruti concionem jam con-
 tra regem exarserat; quando hic Roma reversus ad
 castra pervenit. Expulsus igitur & ab exercitu non
 minus ac fuerat ab Urbe, Gabios cum paucis fugit;
 ubi filiorum maximum dolo malo regem jam con-
 stituerat; canus ipse, viginti annorum exacto regno.
 Ceterum, Romani de novo Reipublicæ regimine con-
 stituendo magis quam de finitimorum bellis sollici-
 ti, auctoribus Bruto Consule & Herminio Horatio-
 que ducibus, quindecim annorum inducias cum Ar-
 deatibus pacti, exercitum ab Ardea domum reduxe-
 runt. Livius, Superbum non quidem Gabios, verum
 Cære in Hetruriam exsulatum abiisse, tradit. Hæc
 igitur obsidionis ejus ac belli finis. Anno deinde ab
 Urbe Condita trecentesimo octavo, Tito Quinctio
 Capitolino f quartum, Agrippa Furio Cofs., præpo-
 sterum ac minus honestum Romanorum de Ardea-
 tino agro judicium Ardeates ad deficientium a Ro-
 manis compulit. Itaque, cum Ardeates de ambiguo
 agro cum Aricinis finitimis sæpe certassent; multis in-
 vicem cladibus fessi, judicem Populum Romanum cœ-
 pere. Misit proinde uterque populus Romam Lega-
 tos, qui in Senatu agri causam orarent. Hi, ubi in
 Populi frequens concilium a Magistratibus ad id convo-
 catum

f Liv. lib. 3.
 in fin.

catum venissent; magno conatu pro parte quisque sua ad judicem multitudinem verba fecere. Editi quoque utrimque sunt testes, vocatæque Romanæ Tribus, & Populo data suffragia; ut, cujus maxime cognovisset id agri esse, ei civitati adjudicaret. Inter hæc, de plebe vir quidam magno natu, Publius Scaptius nomine, confurgit; & *Si licet*, inquit, *Consules, de Repub. dicere, errare ego Populum Romanum in hac caussa non patiar.* Vanus primo a Consulibus Scaptius habitus, ac' filere; mox vociferans, caussam publicam prodi, summo-veri de concione per lictores jussus. Ille tamen Tribunos plebis appellans, cum verba ad Populum faciendi potestatem ab his accepisset; confirmat, se nunc tertium & octogesimum annum agere, in eoque agro de quo male utique Ardeates & Aricini contendebant, cujusnam esset, militasse; non quidem juvenem, verum vicesima jam stipendia facientem, annos scilicet natum, ut minimum, triginta septem. (Romani enim decimo septimo ætatis anno militiæ addicebantur, justamque missionem post vicesimum militiæ annum capiebant, ita ut post id tempus ad nomina danda compelli non possent. qui vero, rogati magis quam jussi, in arctis Reipublicæ rebus, post eam militiam iterum militarent, *E-vocati* peculiari nomine dicebantur.) Itaque Scaptius testari, eum agrum finium Coriolanorum fuisse; remque vetustate obliteratedam, se memoriæ jamdiu infixam afferre, oculatumque semetipsum testem producere; quod in ea pugna, in qua ad Coriolos, deleto oppido, fuerat debellatum, adfuisset; mirari proinde, tantum oris Ardeatibus Aricinisque fuisse, ut Populum Romanum ejus agri, jam ab Coriolorum usque expugnatione, dominum factum, modo externum tamquam judicem fumerent; qui alterutrius partis esse rem, suorum

rum militum olim partam sanguine, contra suam Rempublicam, ad alios spectare decerneret. Cum, Coriolis stantibus, id numquam ausi fuissent, ut alienum agrum sibi, jam vi, jam judicum sententiis, usurpare conarentur. Quantum quidem in Scaptio esset; eum agrum quem pro virili miles manucepisset, numquam commissurum, quin senex voce saltem, qua jam una pollebat, Populo Romano assereret, & vindicaret. itaque magnopere se Populo suadere, ne præpostero inutilique pudore impediti suam ipsi causam damnarent. Tum senis cum assensu exaudita oratio; Ardeatibusque non minus & Aricinis, quam Consulibus & primoribus Patrum Romanorum nequicquam reclamantibus, indigne ferentibus ac frementibus, lata suffragia; agerque de quo socii certaverant, tribuum consensu, Romano Populo est adjudicatus. Id, quamquam non Ardeatibus atque Aricinis quam patribus Romanis acerbius & foedius visum; Ardeates tamen, perversi, ut ipsi quidem censebant, proditoriique judicii indignitate commoti, ab Romanis defecere; initioque insequentis anni, M. Genucio ^g, C. Curtio Coss., arma adversus pravos judices ab iisdem sumpta, Lati Romani patres ejus defectionis nuncium accepere; quod opportunissimum ad sedandas, vel certe differendas Tribunorum plebis in Urbe concitatas turbas, existimarent; si, delectu habito, ad bellum egredi plebs cogeretur. Verum Cajo Canulejus tribunus, Collegarum omnium infensissimus Patribus, se vivo ab Consulibus numquam delectum habitum iri, confidenter est protestatus; ante quam lex de Consulatu cum plebe communicando ferretur. Cui rogationi dum validissime patricii se se opposuissent; factum, ut vertente anno, qui fuit V. C. trecentessimus decimus, primum Tribuni militum

Con-

Consulari potestate Romæ crearentur. A. Sempronius Atratinus, L. Atilius, T. Clœlius fuere. Fervebant, id temporis, simul adversus Romanos Æquorum, Volscorum, & Vejentium bella; quibus Ardeatium quoque se se defectio adjunxerat. Hi tamen, ut lege primum agerent, & gentium jure, legatos ab Ardea Romam miserunt, qui de accepta agri injuria sic quererentur, ut simul, ea demta, in foedere se se manfuros, atque amicitia, restituto agro, pollicerentur. ad hæc responsum est ab Senatu, judicium illud Populi, quamvis iniquum appareret, rescindi tamen in præsens, nisi iniquius, minime posse. nam, præterquamquod ea rescissio neque jure neque exemplo ullatenus niti poterat; concordiam in Romana civitate nuper utcumque fartam, ab ea, si fieret, protinus majoribus vulneribus fauciendam. Quare, si Ardeates opportuna tempora exspectare velint; cum sedatis plebem inter & patres turbis, liberum Senatui foret, quid de judicio Ardeates inter atque Aricinos habito per Populum, ipsi sentirent; atque adeo cum factum est, sensissent, pro sua auctoritate promulgare; polliceri Senatum Ardeatibus, futurum, ut illos patientiæ numquam poeniteat; quin immo gaudeant, iræ, de ulciscenda ea injuria, nunc temperasse. Eamdem namque curam nunc esse patribus, ut ea levaretur injuria quam, ne fieret, primo habuissent. Itaque legati nihil in præsens decernentes, rem tantum integram ad suos Ardeam relatueros polliciti, domum redierunt. Quamquam autem Livius & Dionysius, quid Ardeæ super comi ceteroquin Romani Senatus responso decretum fuerit, non meminerint; eos tamen sapientissimorum integerrimorumque patrum se pollicitationibus credidisse, & permisisse, satis colligitur. Namque circa hujus anni finem, L. Papius

h Liv. l. 4. sub init. Mugillano, L. Sempronio Atracino Cofs., foedus cum Ardeatibus renovatum, h Livius commemorat. Quinimmo, ex hoc præcipue conscripto foedere hos creatos Consules proditum; cum reliquos apud historicos illorum nomina nusquam legantur.

Anno autem V. C. trecentesimo undecimo M. Gegano Macerino iterum, T. Quintio Capitolino quintum Consulibus, quo anno primum Censura, novus in Urbe Magistratus, decreta, & Censores creati superioris anni Consules Papirius atque Sempronius; civiles turbæ Ardeates adeo exagitaverunt, ut in discrimen ultimum civitas prope adduceretur. Initium & causa tæterrima belli civilis, ac intestinæ discordiæ, femina (ut plerumque) fuit. Rem a Livio minute & graphice descriptam, illius plane verbis exsequar: *Virginem i plebeji generis maxime forma notam petiere juvenes; alter virgini genere par, tutoribus fretus, qui et ipsi ejusdem corporis erant; nobilis alter, nulla re præterquam forma captus. adjuvabant eum optimatum studia, per quæ in domum quoque puellæ certamen partium penetravit. nobilis superior judicio matris esse, quæ, quam splendidissimis nuptiis jungi puellam, volebat. tutores in ea quoque re partium memores ad suum tendere. Cum res peragi intra parietes nequisset; ventum in jus est. postulatu audito matris tutorumque, magistratus secundum parentis arbitrium dant jus nuptiarum. Sed vis potentior fuit. namque tutores inter sue partis homines de injuria decreti palam in foro concionati, manu facta virginem ex domo matris rapiunt. adversus quos infestior coorta optimatum acies sequitur accensum injuria juvenem. Fit prælium atrox. pulsa plebs nihil Romane plebi similis, armata ex urbe profecta, colle quodam capto, in agros optimatum cum ferro ignique excursionem facit. Urbem quoque omnis etiam expertem ante certaminis, multitudine opificum ad spem prædæ evocata,*
obsi-

i lib. 4.

obsidere parat. Nec ulla species cladesque belli abest, velut contacta civitate rabie duorum juvenum, funestas nuptias ex occasu patriæ petentium. Parum parti utrique domi armorum bellique est visum. optimates Romanos ad auxilium urbis obsessæ, plebs ad expugnandam secum Ardeam Volscos exci-vere. Itaque Romam legati ab Ardea veniunt, pro veterissima societate, renovatoque fœdere recenti, auxilium prope eversa urbi implorantes. frui namque pace, optimo consilio cum Populo Romano servata, per intestina arma sibi non licuisse; quorum causa atque initium ex certamine factionum ortum. (quæ fuere, eruntque potentibus populis magis exitio, quam bella externa, quam fames, morbi-ve; quam quæ alia in deum iras velut ultima publicorum malorum vertunt.) Priores Volsci, duce Æquo Clælio Ardeam venerunt, et) mœnibus hostium vallum objecere. Quod ubi Romam est nuntiatum; extemplo M. Geganius Consul cum exercitu profectus tria millia passuum ab hoste locum castris cepit; precipitique jam die curare corpora milites, jubet. quarta deinde vigilia, signa profert: cæptumque opus adeo approperatum est, ut sole orto, Volsci firmiore se munimento ab Romanis circumvallatos, quam a se urbem, viderent. et) alia parte Consul muro Ardeæ brachium immiserat, qua ex oppido sui commearere possent. Volscus imperator, qui ad eam diem non commeatu preparato, sed ex populatione agrorum raptò in diem frumento aluisset militem; postquam septus vallo, repente inops omnium rerum erat; ad colloquium Consule evocato, si solvendæ obsidionis causa venerit Romanus, abducturum se inde Volscos, ait. Adversus ea Consul, victis condiciones accipiendas esse, non ferendas, respondit; neque ut venerint ad oppugnandos socios Populi Romani suo arbitrio, ita abituros Volscos esse. dedi imperatorem, arma poni jubet, fatentes victos se esse, et) imperio parere: aliter tam abeuntibus, quam manentibus se hostem infensum, victoriam potius ex Volscis, quam pacem infidam Romam relaturum. Volsci exi-

quam spem in armis ponentes, alia undique abscissa cum tentassent; præter cetera ad-versa, loco quoque iniquo ad pugnam congressi, iniquiore ad fugam; cum ab omni parte cæderentur; ad precēs a certamine versi, dedito imperatore, traditisque armis, sub jugum missi, cum singulis vestimentis, ignominia cladisque pleni dimittuntur. ¶ cum haud procul urbe Tusculo confedissent; vetere Tusculanorum odio inerme oppressi dederunt pœnas, vix nuntiis cladis relictis. Romanus Ardeæ turbatas seditione res, principibus ejus motus securi percussis, bonisque eorum in publicum Ardeatium redactis, composuit. Demtamque injuriam judicii tanto beneficio Populi Romani Ardeates credebant: Senatui superesse aliquid ad delendum publicæ avaritiæ monumentum videbatur. Consul triumphans in Urbem rediit; Clælio Volscorum duce ante currum ducto, prælatisque spoliis, quibus dearmatum exercitum hostium sub jugum miserat. Hactenus Livius. Qua ex narratione, amplitudo, inter cetera, urbis Ardeæ colligitur; in qua multitudo opificum fuisse narratur; quod prædivitem & plenam civitatem plane indicat. Rursum, quanti Romani Ardeatium amicitiam facerent; qui ad eorum urbem obsidione solvendam continuo exercitum conscripserint, & eduxerint; quanta denique esset Romanorum apud vicinos & socios, vel ab ipsis Romanæ Reipublicæ exordiis auctoritas; qui amplissimarum quoque civitatum, & liberarum, arbitri belli domique sponte accersirentur.

k Liv. lib. 4. Jam vero, Urbis Conditæ anno k trecentesimo duodecimo, M. Fabio Vibulano, Posth. Æbutio Cornicine Cofs., Ardeam Romanorum primo deducta Colonia est. Igitur Consules, ut cum superioris anni Consulibus rerum gestarum, æquitatisque in Ardeates gloria certarent; Senatus consultum fecerunt, ut Colonia Ardeam deduceretur. Hæc deducendæ causa prætenta: ut, quoniam civitas Ardeatium intesti-

no tumultu, præteritæque in tumultus principes animadversionis habitæ causâ, redacta ad satis exiguum civium numerum esset; isque novæ, si tentaretur, Volscorum obsidioni ferendæ longe impar haberetur; Coloni eo, præsidii causâ, adversus Volscos conscriberentur. Hoc idcirco publice jactatum; relatum quoque palam in tabulas, ut plebes, ejusque Tribuni, consilium eo pacto honestissimum, & prudentissimum, de restituendo Ardeatibus parum pudenter sibi adjudicato ambiguo agro, probrosoque rescindendo iudicio, initum a patribus, celarentur. Constat tamen, Rutulorum magis quam Romanorum Ardeam fuisse Coloniam deductam. Siquidem prius Ardeatium Romanorumque primores secreto inter se, consenserant, ut multo majore parte Rutulorum Colonorum, quam Romanorum scriberetur; nec ager ullus novis Colonis divideretur; nisi is, qui interceptus iudicio infami fuerat; nec ulli Romano ibi, priusquam omnibus Rutulis divisus esset, glæba ulla agri assignaretur. Hac industria & æquitate, ager, de quo tam acriter lege atque armis Ardeates cum Aricinis certaverant, quemque Populus Romanus impudenter admodum utrisque postpositis, sibi adjudicaverat; Ardeatibus, pacifice, ac novo veluti accedente jure, restitutus. Ardeam deducendæ Colonæ Triumviri creati Agrippa Menenius, T. Clælius Siculus, M. Æbutius Helva. Hi, dum odiosum illud ministerium assignandi sociis Colonis agrum, quem Populus Romanus suum esse judicaverat, summa cum integritate explent; invidiam non Romanæ plebis magis, quam procerum incurrere. & plebis quidem, quod iudicium, plebeji hominis P. Saptii testimonio, per Tribunos plebis maxime sancitum, ea divisione rescidissent; procerum vero; quod in dividendo æquis parti-

bus,

bus, nullius gratiæ quicquam dedissent. Quare cum gravissimas criminationes vexationesque utrimque in se prodituras animo præfagirent; jamque diem sibi Romæ a Tribunis ea super agri divisione dictam exaudissent; & ipsi Triumviri novis sese Colonis adscribere. paratasque suorum machinationes, remanendo Ardeæ in Colonia, quam suæ integritatis justitiæque præsentem testem habebant, eludere.

1 *Liv. lib. 5.*

Sequitur hinc res præclare ab Ardeatibus, M. Furio Camillo duce, adversus Gallos pro se Populoque Romano gesta. Namque Urbis Conditæ Anno trecentesimo l sexagesimo quarto, sex Tribunis militum Consulari potestate creatis L. Lucretio, L. Furio Medullino septimum, Ser. Sulpicio, Agrippa Furio, M. Æmilio, C. Æmilio secundum; cum M. Furius Camillus, vir, si quis alius, de Romana Republica optime atque egregie meritis, post omnes fere Romani nominis, assiduis & continentibus præliis atque victoriis, superatos hostes; Volscos, Æquos, Hetruscos; post Vejens bellum diuturnissimum confectum; Vejorumque urbem, quæ decennii obsidionem Trojæ parem tulerat, captam; a L. Appulejo Tribuno plebis die dicta, damnatus, solumque vertere coactus, ad Ardeates se contulisset; accidit, quod ille precatus fuerat, ut ingrata patria extremis oppressa malis strenua tanti civis opera egeret.

Galli, fufis ad Alliam fluvium, fugatis, cæsisque ingenti clade Romanis, Romam ceperant, ac ferro ignique vastaverant; sola Capitolina arce residuum Romanæ gentis ac libertatis servante. Dum autem hæc quoque arx arctissima diu obsidione premeretur; Galli interim ad vicinos Romanis agros depopulandos palantes dispergebantur; relicto, ad Capitolii obsidionem, Romæ dimidio exercitus. Contigit itaque, ut ad Ardeam quo-

quoque, ubi Camillus exsulabat, accederent, Romanam virtutem in eo Ardeæ experturi, quam Romæ penitus jam defecisse, jactabundi exprobraverant. Et Camillus quidem, non tam privato exfilii sui, quam publico direptæ incensæque patriæ casu tristis, deorum hominumque facta incusabat; quod barbaris gentibus, soloque irrationabili impetu fortibus, tantum de Romano nomine permisissent; desiderioque fortissimorum illorum ducum & commilitonum, qui secum Falerios Vejosque ceperant, tabescens consenescebat. Cum, ecce tibi repente, Gallorum exercitum Ardeam, malo suo, adventare nuntiatum, audit; eaque de re pavidos Ardeates in concilium progressos consultare. Accurrit illico, (quamquam, ne quid unquam adversus patriam consulendi, periculum forte subiret; ab hujusmodi conciliis semper ante id tempus abstinuisset) & divino quodam veluti spiritu correptus in mediam se se concionem infert. Tum lætis, & confirmatis multum tanti viri præsentia & auctoritate omnibus *m*: *Ardeates*, inquit, *veteres amici*, m Liv. lib. 3. *novi etiam cives mei*, quando *¶* *vestrum beneficium* ita tulit, *¶* *fortuna hoc egit mea*; nemo *vestrū*, conditionis meæ oblitum huc processisse, putet: sed res ac periculum commune cogit, quod quisque possit, in re trepida, præsidii in medium conferre. Et quando ego *vobis* pro tantis *vestris* in me meritis gratiam referam, si nunc *cessa-vero?* aut ubi *usus* erit *mei vobis*, si in bello non fuerit? hac arte in patria steti; *¶* *in-victus* bello, in pace ab ingratis civibus pulsus sum. *Vobis* autem, *Ardeates*, fortuna oblata est *¶* pro tantis pristinis Populi Romani beneficiis, quanta ipsi meministis, (nec enim exprobranda apud memores sunt) gratiæ referendæ; *¶* huic urbi decus ingens belli ex hoste communi pariendi. *Quæ*, effuso agmine, *ad-ventat*, gens est cui natura corpora animosque magna magis, quam firma dedit:

eo in certamen omne plus terroris quam virium ferunt. Argumento sit clades Romana: patentem cepere Urbem: ex arce Capitolioque his exigua resistitur manu. jam obsidionis tedio victi abscedunt; vagique per agros palantur. Cibo vinoque raptim hausto repleti, ubi nox appetit, prope rivus aquarum, sine munimento, sine stationibus ac custodiis, passim ferarum ritu sternuntur; nunc ab secundis rebus magis etiam solito incauti. Si vobis in animo est tueri mœnia vestra, nec pati hæc omnia Galliam fieri; prima vigilia, capite arma frequentes: me sequimini, ad cædem, non ad pugnam. Nisi victos somno, velut pecudes trucidandos tradidero; non recuso eundem Ardeæ rerum mearum exitum, quem Romæ habui. Hac Camilli concione animati omnes, fortissimi viri consilium ad unum omnes adprobavere; cum amicis pariter atque inimicis altissime persuasum foret, neminem ea tempestate virtute, consilio, rerum denique belli domique gestarum gloria, vivere, qui cum Camillo posset comparari. Itaque ad curanda statim profecti corpora, cum ingenti omnes alacritate, intenti quam mox signum daretur, armati expectant. Hoc, primo noctis silentio, amicisque se se intendentibus tenebris, dato; ad Camillum ex tota passim urbe sub signis, ad portas concurritur. Egredi, Gallos, eo prorsus ritu quo a Camillo nuper in concione prædictum fuerat, jacentes, ferarum instar, passim deprehendunt. haud ita procul ab Ardeæ mœnibus castra posita, nihil munita, nihil nocturnis servata custodiis invadunt. Sopitorum nudorumque, nedum inermium, hostium strages ubique ac cædes fit. qui proelio adversentur, occurrunt nulli. ita, cum jam plerique somnum cum letho commutavissent; ad ultimum, ipsorum cædentium Ardeatium strepitus extremos e cubilibus suis excitavit. Verum & semisopitos & improvisæ rei terribilior hostium aspectus

Etus adeo perstrinxit, ut amentes veluti, & quid in re tam subita ac trepida consilii caperent, inscii, in hostem alii trucidandi, improvide, sponte incurrerint; alii, fuga per Antiatum agros capta, ab oppidanis eruptione in dispersos facta, intercepti ac circumventi, ab Antiatibus hinc, hinc ab Ardeatibus penitus deleti fuerint. Sic Ardeates, dum urbi suæ atque agris consulunt, dimidium ferme hostium pro Romanis imminuerunt. Mox reliquum, eodem Camillo duce, pari felicitate ac virtute confecere. Interim ex Camilli superiore ad ipsos concione habita notandum opportune, Ardeates veteres Populi Romani socios & amicos exstitisse; exfulemque Camillum intra suam urbem humanissime exceptum proprii veluti civis loco habuisse; illumque ingentibus beneficiis certatim omnes cumulasse. Quæ omnia Ardeatibus maxime gloriosa, summaque commendatione dignissima, mite gentis ingenium, virtutisque, seclusa quoque felicitate, (quod rarissimum est) amantissimum, plane demonstrant. Ceterum, cum ad ultima jam præ fame ab obsessis in Capitolio Romanis ventum esset; auroque redimendi Romana capita pacto inito, aurum idem Gallis majorem partem appensum esset; Ardeates, Camillo duce, quem Romani Dictatorem creaverant, Romam intervenere. Ibi, conditionibus omnibus deditiois statim rescissis, strenue adeo pugnatum est, ut in Urbe Galli, similem illi quam ipsi Romanis ad Alliam intulerant, cladem referrent. Hæc maxima omnium Ardeatibus rerum gestarum gloria; quod Urbem per quadringentos fere annos bellicis laudibus ac victoriis insignem, & universi terrarum orbis dominam mox futuram, ab indignissima excidione, turpissimaque deditioe, ac servitute, ipsi potissimum liberaverint. Quamvis enim non igno-

rem, ad Gallos cædendos captaque pellendos Urbe, etiam Romani reliquias exercitus, quæ Vejos ex Allienfi fuga se se receperant, & collectitiam quoque Latinorum aliquot multitudinem adfuisse; præcipue tamen Ardeatium virtuti eam gloriam & laudem merito semper tribuam. Siquidem Romani pars exercitus, quæ ex Allienfi fuga ad Vejos confederat, cum hoste, cujus vel solo aspectu fuerat consternata, congregiebatur. Ardeatium vero delectus cum hoste, cujus dimidium exercitus nuper foedissime trucidaverat. Itaque tanto in Romana urbe a Gallis liberanda Ardeatium major reliquiis Romani exercitus virtus, quanto victoribus supra victos majores animi semper esse consueverunt. Cujus rei & illud quoque argumento satis perspicuo esse potest; quod Romani exercitus reliquiæ intra Vejos receptæ, adeo ante Ardeatium Romam adventum semper trepidaverant; ut, quamquam patriam suam ab Gallis captam diripi, ferro ignique vastari, arcem denique cum residuis Romanis omnibus dedi, cognovissent; numquam tamen suorum caritas conceptam ex Allienfi clade trepidationem ab illorum mentibus exuere vel paullulum potuerit; ut vel unum vestigium, quo hostes ab interitu patriæ summoverent, ex Vejorum mœnibus progredierentur. Cum Ardeates, e contrario, non modo ad sua mœnia, suos agros, pæne ad prima Camilli verba, ex hostium incursionibus asserendum, prompto alacrique animo statim adfuerint; remque fortiter æque ac feliciter gesserint; verum, & pro Romanis aris & focus se se in discrimen iterum dare, minime dubitaverint. Non me fugit, Camilli auctoritate atque exemplo, Camillo denique duce, ad hæc audenda Ardeates maxime fuisse animatos: verum, quemadmodum sine sapientis ac strenui ducis consilio
& vir-

& virtute, robur exercitus ad bellicas res gerendas minime sufficit; ita neque sola ducis sapientia ac virtus, sine militum robore & strenuitate, rem conficiet. Ut merito rex ille Pyrrhus, alter Romanorum aliquando terror, militibus suis qui eum velut aquilam ad prædam convolare, atque in hostes dominari commendabant, non humane minus quam vere responderit; eos alas ingentes esse, quibus ipse sublatus, velut aquila, tales volatus edebat. Hæc igitur ab Ardeatibus pro Romanis gloriosissime gesta sunt. Quamquam autem apud veteres Latinos historicos, in unius Populi Romani rebus gestis occupatos, reliqua Ardeatium monumenta non fuerint recensita; certum est nihilominus, illos una cum reliquis Latinis populis Romani nominis sociis militem eidem in singula ferme bella & annonam suffecisse. Unde tot præclarissimarum ab Romanis tam multiplici ex hoste relatarum victoriarum laudes cum illis quoque, non modica ex parte, sunt merito communicandæ.

Ceterum, Urbis conditæ anno quingentesimo quadragésimo primo, Q. Fabio Maximo quintum, Q. Fulvio Flacco quartum Consulibus, bellis Punicis in Italia fervescentibus, cum Romana res, foedis ab Annibale acceptis cladibus, in ultimum ferme discrimen esset adducta; Ardeates Coloni nullis neque minis, neque precibus, adduci umquam potuerunt, ut milites & annonam Romanis exercitibus præberent. questi scilicet, una cum aliis undecim Romanis Coloniis, sociorum urbes exhauriri novis semper habendis delectibus militum, quos Annibal, alique Pœni duces, Orco demitterent. Hæ Coloniae ⁿ fuerunt ⁿ Liv. l. 27. Ardea, Nepete, Sutrium, Circeji, Alba, Carsæoli, Sueffa, Sora, Setia, Cales, Narnia, Interamna. Nunciatum est Coloniarum decretum Romæ in Senatu

a legatis singularum. Cumque comminando magis & terrefaciendo, quam lenibus comibusque verbis, ut opus erat, rogando, illos Romani Consules de sententia dimovere tentassent; obfirmatos inde magis, atque obstinatos animis reddiderunt. Actumque erat (ait Livius) de Romana Republica, nisi duodeviginti, quæ supererant Coloniae, imperata fecissent. Ceterum, quamquam Romanos ea responsa irritassent quam quæ maxime; dissimulare nihilominus injuriam, & apertam sociorum defectionem, iniquitas temporum persuasit. Itaque duodecim Coloniæ, quæ detrectaverant imperium, mentionem fieri, tunc patres vetuerunt; neque illarum legatos, qui Romæ erant, dimitti, neque retineri, neque appellari a Consulibus, placuit. Tamquam summus neglectus, & contemptus, eorundem proterviam atque superbiam unice domare posset. Eaque castigatio, cum alia quælibet nocitura prospiceretur, maxime ex dignitate Populi Romani visa est. Verum dilata ultio, acerbior postea de Coloniis quæ imperia detrectaverant, sumpta. Siquidem acerbior

o Liv. l. 29. mox delectu o & censu punitæ sunt; tributumque ut penderent stipendii nomine cunctis indictum. Anno autem V. C. quingentesimo sexagesimo

p Liv. l. 39. quarto, detecta p per Sp. Posthumium Albinum & Q. Marcium Philippum Cofs. Bacchanalium infami conjuratione; in ejus auctores, in alios aliter, gravissime ab Senatu animadversum est. Minium vero Cerrinium Campanum Ardeam in vincula mittendum censuerunt; magistratibusque Ardeatium prædicendum, ut interiore eum custodia asservarent; non solum ne effugeret, sed ne mortis consciscendæ locum haberet. Et hæc quidem de Ardeatium Republica & Colonia memorantur, Romana florente Republica.

Ceterum sub Hadriano Imperatore Ardeatinam Coloniam censitam, tradit Frontinus his q^q verbis: *Ar-*^{q Lib. de Co-}^{loniis.} *dea oppidum: Imp. Hadrianus censuit. Iter populo non debetur. ager ejus in lacineis est adsignatus.* Porro census dupliciter olim apud Romanos habebatur. alter enim rerum, personarum alter census fuit. Et personarum quidem, morum censura seu castigatio erat: quique contra leges a Censoribus agere deprehensi essent; ii vel pecuniaria, vel ignominiae poena mulctabantur: puta, de Senatu movebantur, si Senatores fuissent; equo publico privabantur, si Equites: aliaque non absimili nota configebantur, prout cujusque conditio & dignitas, culpa etiam & crimen foret. Ita censitos Ardeates ab Romanis existimo, ob detrectatam, tempore Punici belli, militiam. Rerum autem census ita fiebat, ut civium quisque nomen, genus, aetatem, de se, uxore, liberis, servis, eorumque officia & artes; insuper pecuniam, praedia quoque, ceteramque pretiosam suppellectilem, coram Censoribus profiteretur. agri vero ita deferrebantur, ut nomen fundi, tum locus in quo esset, vicini praeterea, mox arva, vineae, silvae, pascua, deferrentur. Haec omnia jurati edebant. si quis detrectasset, aut sefellisset; virgis caedi, primis temporibus, cum census Romae peractus est, consueverat. postea vero, vel bonis vel civitatis jure cadebat. Hoc ritu Ardeam oppidum ab Hadriano Imperatore censitum, existimaverim; idcirco potissimum, quod addidit Frontinus, Ardeatium agrum ab eodem *in lacineis* adsignatum fuisse. Unde fit, ut novam Coloniam hic Imperator Ardeam deduxerit. in deductione namque novae Coloniae adsignari non una ratione agri solebant. Aliquando enim, majori ex parte civibus ejus urbis quo Colonia deducebatur, agro mulctatis,

is Colonis deductis assignabatur; aliquando minori aut minima; prout Triumviris deducendæ Coloniae, vel Imperatoribus, magis libuisset. Aliquando viæ publicæ spatium quaquaversum relinquebatur ad populi iter; aliquando hæc cautio minime adhibita. Unde apud Frontinum in Coloniæ agris assignandis, *deberi modo, modo autem non deberi iter populo*, scriptum legimus. Quod autem idem auctor Ardeatium agrum *in lacineis* ab Hadriano assignatum, dixerit, sic interpretor, ut extremus quisque Ardeatini agri limes Hadrianalibus novis Colonis fuerit tributus. Est enim *lacinia*, si vocabuli propriam significationem spectes, extrema vestimentorum pars, seu extremum oblongæ fasciæ; Italice nunc *striscia*, aut *falda*. itaque in extremo agro pars campi in oblongum, ut plurimum assignata, *in lacineis*, sive *laciniis* assignari, figurate dicebatur. vernacule diceremus *a striscie*.

C A P U T IV.

De præcipuis Ardeatium templis.

MNIUM antiquissimum, inter ea quæ Ardeæ fuisse templa, memorantur, Junoni Reginae templum est dedicatum. De illo, quod ante urbem Romam conditam exstiterit, testimonium Plinii in

^a Lib. 35. c. hæc verba accipio a: *Exstant certe hodieque antiquiores Urbe picturæ Ardeæ in ædibus sacris; quibus equidem nullas æque demiror tam longo ævo durantes, in orbitate tecti velut recentes.* Quamvis enim hoc loco Plinius minime significaverit, cui nam ex diis illæ ædes sacræ fuerint; tamen ex ejusdem libri capite decimo, eas Junoni Reginae sacras fuisse, satis colligitur. Ait namque ibi
idem

idem auctor : *Decet non sileri & Ardeatis templi pictorem, præsertim civitate donatum ibi, & carmine, quod est in ipsa pictura, his versibus:*

*Dignis digna loca picturis condecoravit
Reginæ Junonis suprema conjugis templum
Marcus Ludius Elotas Ætolia oriundus,*

Quem nunc & post semper ob artem hanc Ardea laudat.

Siquidem ait Plinius, *Ardeatis templi pictorem* sine addito; innuens templum Junonis Reginæ, quod erat Ardeæ, notissimum fuisse Romæ, & in reliqua Italia, ob antiquitatem, & picturas, quibus undique confluebatur: unde *Ardeatis templi* nomine, quamquam numen cui dedicatum fuerat, non exprimeretur, Junonis Reginæ templum, propter excellentiam intelligi, satis constabat. Rursum ajendo *Ardeatis templi pictorem*, indicat, se ad ea quæ de picturis antiquissimis & pulcherrimis sacrarum ædium Ardeæ, capite libri ejusdem tertio, memoraverat, nunc pariter sermonem referre. Ceterum ex Plinii verbis, hujus quoque templi figuram non vane conjectare possumus. Quam orbiculatam fuisse crediderim, ut pleraque profanorum templa ædificabantur. mirabatur enim Plinius templi ejusdem picturas, antiquissime licet pictas, utpote quæ ante Urbem conditam exstarent, ad suam tamen usque ætatem perdurasse velut recentes, in orbitate tecti; h. e. cum pictæ fuissent in parietibus templi, quod sine tecto erat. Itaque non absimile hoc templum fuisse illi quod hodie quoque cernimus Romæ, a M. Agrippa Matri deùm, diis deabusque omnibus dedicatum, quod *Pantheon* appellarunt, merito existimaverim. Ita enim rotunda figura erectum ac superne concameratum est, ut rotundum foramen, ex quo unice lucem accipit, illud vere in orbitate tecti constituere dici possit. siquidem

dem ne dum lucem, verum ventos & pluvias nihilo fecius, ac si aperte sub dio esset, noctuque & interdiu admittit. Quare haud leviter mirabatur Plinius picturarum Ardeatis templi tam vetustam diuturnitatem, ut quæ mille jam prope annos adhuc perseverarent; cum tamen in ea tecti orbitate, tempestatum assiduis injuriis perpetuo percellerentur. Ceterum, quidnam hæ picturæ repræsentarent, ex Plinio pariter deprehendi posse, crediderim. qui recitatis carminibus quæ jam protuli, continuo subdit: *Ea sunt scripta antiquis literis Latinis; non fraudando et) Ludio Augusti ætate, qui primus instituit amænissimam parietum picturam; villas, et) porticus, ac topiaria opera; lucos, nemora, colles, piscinas, euripos, amnes, litora qualia quis optarat; varias ibi obambulantium species, aut navigantium, terraque villas adeuntium asellis et) vehiculis. Jam piscantes, aucupantesque, aut venantes, aut etiam vindemiantes. Sunt in ejus exemplaribus nobiles palustri accessu villa: succollantium specie mulieres labentes trepideque feruntur. plurimæ præterea tales argutiæ, facetissimi sales.* Non enim hic ait Plinius, quod male quidam sunt interpretati, pictorem hunc Marcum Ludium, ætate divi Augusti floruisse. nam sic aperte pugnancia secum narrasset. quandoquidem & picturas Ardeæ in ædibus sacris, ipsa urbe Roma antiquius, depictas in parietibus, & in orbitate tecti se se demiratum, & rursus Ludium primum omnium artem parietes pictura convestiendi in Italiam invexisse, dixit. qui, si divi Augusti ætate florisset, mendacem picturarum, Ardeæ ante Romanam conditam exstantium, narrationem convinceret. Igitur Plinius inquit, non fraudandum Ludium divi Augusti ætate; scilicet, meritum fuisse qui viveret & pingeret ipso Augusti Cæsaris sæculo, cum propositis ab eo Imperatore ingentibus præmiis, pictura

Romæ maxime floureret, fummoque in honore effet; & magna excellentium pictorum copia, in quorum choro Marcus Ludius merito inter principes, fi in eam ætatem ævo dilatus vixiffet, reponendus cum laude fuiffet; fraudemque illi feciffet qui eundem minoris, ac Auguffeæ ætatis pictores, æftimaviffet. Porro ex allatis Plinii verbis, quali pictura templum Junonis Reginae apud Ardeates conveftitum fuerit, dijudicare prudenter poffumus. Relata vero carmina, ex Plinio, repræfentat pariter lapis olim in suburbana villa Julii Tertii Romani Pontificis, extra Portam Flaminiam exftans; cujus & b Tomafinus & Gruterus c

b Tomafin.
de Donar. c.
7.
c Gruter, In-
fcript.

DIGNE. DOCTILOQVEIS. PICTVREIS. CONDECORAVIT
REGINAE IVNONI. SVPREMI. CONIVGI. TEMPLVM
MARCVS. LVDIVS. ELOTAS. AETOLIA. ORIVNDVS
QVEM. NVNC. ET. POST. SEMPER. OB
ARTEM. HANC. ARDEA. LAVDAT.

Quem tamen lapidem, ut fpurium & fictum, & ex Plinio concinnatum, Gudius, apud ipfum Gruterum, merito rejicit. Nam, præterquamquod cum Plinianis verfibus illi omnino non convenit; eos vetfus Plinius non quidem in marmorea tabula fuiffe infulptos; verum in ipsis Ardeatis templi parietibus defcriptos aut depictos, per longum, veluti fascia quadam superne, vel inferne, picturas ambiente, videtur innuere. Ait enim: *Decet non fileri et Ardeatis templi pictorem, præfertim civitate donatum ibi, et carmine quod eft in ipfa pictura his verfibus. Quæ mox ut recitavit, fubdit: Ea funt fcripta antiquis literis Latinis. Quicumque autem memoratum lapidem finxit, ut fplendido fuo mendacio conciliaret auctoritatem, infulpsit: Doctiloqueis pictureis, pro doctiloquis picturis, Junoni & conjugis pro Junonis & conjugis; & pro digna loca*

C c

appo-

apposuit *doctiloqueis*, quasi violata jura carminis emendaturus. Cum tamen nulla Plinianum carmen antiquum egeret emendatione. Quamvis enim ultima syllaba vocis, *loca*, jure communi brevis sit; nihilominus, quod cæsura sit, sive ultima vocis syllaba, ab antiquis poetis produci aliquando consuevit. Deinde, quis nesciat, antiquos Latinos poetas, secundum singularis numeri casum in *is*, tertiumque & sextum numeri multitudinis in *us* scripsisse quidem extensos *is* & *us*, verum dimetiendis versibus, sigmatis non habuisse rationem; sed brevem utramque vocalem *i* & *u* computasse, perinde ac si nullum eidem sigma adhæsisset? Non igitur opus erat ad fingendum lapidem antiquis Latinis literis scriptum *sigmata abjicere*. cum potius eruditus viris, utroque sigmate expresso, lectio procul dubio magis sapiat antiquitatem. Utriusque exemplum habes luculentissimum in carmine ad Ennii poetæ sepulcrum, olim in Via Appia situm, sic:

ASPICITE. O. CIVES. SENIS. ENNII. IMAGINIS. FORMAM
 HIC. VOSTRVM. PANXIT. MAXVMA. FACTA. PATRVM
 NEMO. ME. LACRVMIS. DECORET. NEQVE. FVNERA. FLETOM
 FAXIT. CVR. VOLITO. VIVVS. PER. ORA. VIRVM

Utrum autem Ardeatinum Junonis templum non *Junoni Reginae* solum, sed *Junoni Reginae Supremae*, hoc quoque titulo constanter expresso, dedicatum esset, asseverare non ausim. Quamvis enim Pliniana carmina habeant, *Junonis Reginae Supremae conjugis templum*; potuit hic titulus addi a poeta, honoris, & amplificandi carminis gratia; quin titulo *Reginae Supremae* dedicatum id templum Junoni foret. Inscriptio tamen Ardeæ reperta, quam hic, ex Ligorio, damus, *Supremae* titulum Ardeatinæ Junoni confirmare videtur: *d*

d v. Ardea.

IVNONI REGINAE
 SUPREMAE
 SACRVM
 M. AVRELIVS M. LIB.
 DAIMACHVS F.
 PRO SALVTE ET RE-
 DITV D. N. M. AVRELJ
 AELIJ ANTONINI AVG.
 PIJ GERMANICI SAR-
 MATICI ARMEN - - - - -

 PRAEF. PRAET. - - - - -

 ----- PRAE -----

Ceterum, M. Ludium Ardeatis templi pictorem Græcum fuisse, domo Elotam, sive Eleum, ex Elide Peloponnesi urbe principe, gente autem Ætolum, ex Ætolia Achajæ regione, nos edocet Plinianus versus: *Marcus Ludius Elotas Ætolia oriundus*; cum tamen prænomen *Marci* Latinum hominem sonet. Itaque ex Græcia in Latium causa peregrinationis, artisque suæ exercendæ, majori cum fama, & quæstu, illum venisse, puto. Quando autem ab Ardeatibus civitate donatus est, Latinum *Marci* prænomen usurpare cepisse. Inter hæc, Ardeatium indolem ad virtutem, maxime vero ad magnificentiam, factam natamque, animo volve; qui ab antiquissimis usque temporibus, pictorem excellentissimum, in Græcia natum, conduxerunt, Junonis templo magnificentissime exstructo pulcherrimis decorando picturis addixerunt; virum eundem in arte pictoria egregium, primumque parietes pictura convestiendi tam vario lusu auctorem, sua civitate donaverunt; perpetuo denique carminum

monumento, hominis optime de se meriti memoriam consecraverunt.

Utrum Veneris templum fuerit Ardeæ, nulla plane, quæ innuant, monumenta superfuere. Vero tamen propius putaverim, celebre quod esset, nullum Veneri dedicatum Ardeæ templum fuisse. Siquidem Ardeates præfides erant templi Veneris celeberrimi, quod Lavinii fuit commune Latinis omnibus. De illo autem cum de Laviniensibus agemus, opportuna recurret mentio. Nunc, quod pertinet ad Ardeates, innuisse satis esto, Strabonis etiam testimonio confirmatum, cujus hæc verba Latine reddita e: *La-vinium habet commune omnibus Latinis Veneris fanum; cujus procuratio, jam inde a majoribus, ad Ardeates spectat.* Quodnam autem præcipuum atque omnium insigne templum Ardeæ in foro fuerit, ubi a sacrorum decemviris Romanis sacrificatum majoribus hostiis, Livius tradidit; neque ipse expressit, neque dignoscere aliunde possumus. Ipse tantum, circa belli in Italia cum Annibale exordia, refert, quod prodigia quamplurima, quæ Romæ nuntiata fuerant, præter ceteras expiationes, etiam sacrificio Ardeæ factò, procurata fuerint; sic f: *Hæc ubi facta; decem-viri Ardeæ in foro majoribus hostiis sacrificarunt.* Num templum fuit Junonis Reginæ a M. Ludio pictura nobilitatum, quod Ardeæ in foro fuerit? Non abnuerim. Jam vero Ardeæ fuisse templum seu certe aram Apollinis Præstantis, ibidem effossus lapis, apud Sponium, ita inscriptus, memorat: g

e Liv. 5.

f Liv. lib. 22.
sub init.

g Spon. sect.
? p. mibi
86.

APOLLINI PRAE-
STANTI ARAM
D. D. D.
PRID..... AVGVST.
CATVLINO ET MEROBAVDO
COSS.
ORD. PEREGRINORVM
CVR. F. FLAVIVS LIB. NAR-
CISSVS

Ex

Ex quibus colligit Sponius, factam fuisse hujus aræ dedicationem, anno a Virginis Partu septuagesimo septimo supra trecentefimum. Licet Fasti Capitolini ex additione & recensione Pighii eo anno Gratianum cum Merobaldo, non Catulinum, de quo lapis, Consules nominent. num quia Catulinus anno sui Consulatus nondum expleto, defunctus fuerit, eique Gratianus successus? num quia contrarium acciderit? asseverare non ausim. Dolendum tamen, quod ad eam ætatem superstitiosus adhuc simulacrorum cultus in Latio duraret. Quisnam vero fuerit *Peregrinorum ordo* Ardeæ constitutus, qui hanc Apollini Præstanti aram dedicavit, non invenio. Nisi forte diceres, eos homines qui Ardeæ quidem degerent, verum externi essent, adeoque *Peregrini*, in unum veluti corpus & collegium coaluisse, quod *ordo Peregrinorum* appellaretur. Qui autem aram *cura vit fieri* Flavius Libertus Narcissus, suo hoc nomine Gentis Flaviæ, ex qua Vespasianus, Titus, & Domitianus Romanorum Imperatores exstiterent, Libertum fuisse satis ostendit. Herculis quoque ædes Ardeæ fuit; illam namque de cælo tactam Livius *h* & Julius Obsequens meminere. Hunc Herculem *Servatoris* titulo ab Ardeatibus cultum, innuere videtur inscriptio, Ardeæ reperta, sic habens: *i*

*h Liv. l. 32.
Jul. Obseq. de
prodig. pag.
mibi 46.*

*i Ap. Spon.
sect. 2. art. 10.
p. 50.*

HERCVLI SERVAT.
K. AEMILIVS K. F. QVIRINA
VARRIVS
ARCHITECTVS EXERCIT.
ET AEMILIA VESTIFICA
ET AEMIL.
VOTO SVS.

Ex

Ex qua, Cajum Æmilium Varrium, Caji filium, Architectum exercitus, ex Tribu Quirina, simul cum Æmilia Vestifica, seu vestium artifice, & altera Æmilia, voto suscepto, Herculi Servatori, sive ædem, sive aram, sive signum, sive statuam, erexisse Ardeæ, habes. Dixi sive *signum*, sive *statuam*; hæc duo namque aliquando inter se distingui consuevissent olim, scimus.

Nationem quoque deam non uno ab Ardeatibus fano cultam, prodidit Cicero *k*, his verbis: *Quod si tales dii sunt, ut rebus humanis intersint; Natio quoque dea putanda est: cui cum fana circumimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus. quæ quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nominata est.* Sunt *l* qui *Nationis* nomine, (quam quidam etiam *Nascionem* usurpant) cultam ab Ardeatibus Danaem fuisse, prodiderunt; ut nascituris infantibus exitum meliorem, quam filio suo Perseo contigerat, prægnantes matronæ, ab illa propitia, & quasi felicium partuum præside, ab Jove constituta, impetrarent. Verum incerta admodum res hæc est; nulliusque veteris scriptoris auctoritate fulcitur. nec Tullius, de *Natione* Ardeatibus fanis culta locutus, hanc Danaem creditam fuisse, non addidisset.

Pilumni templum in Ardeatino fuisse, cui sacer Pilumno lucus additus sacrata in valle, Virgilius cecinit: *m*

*Atque ea diversa penitus dum parte geruntur,
Irim de calo misit Saturnia Juno
Audacem ad Turnum. luco tum forte parentis
Pilumni Turnus, sacrata in valle sedebat.*

De Pilumno & Picumno cum de Ardeatium regibus ageremus, nonnulla diximus, *n* quæ hic tædet iterum lecturis apponere; quos proinde ad ea hujus operis loca

k De nat.
Deor. l. 3.

l ap. Corrad.
Ver. Lat. l. 1.
c. 27.

m Æneid. 9.
init.

n Hujus lib.
c. 2. & Cor-
rad. Ver. Lat.
lib. 1. plur. loc.

ca in quibus fufe de his est actum, studiosos fabularum hinc amandamus. Daunum quoque, Danaem, Veniliam Turni matrem, Juturnam Turni sororem, Laram etiam Numici fluminis Nympham, Larium deorum ex Mercurio matrem, de qua fabulatus est *o Fast. l. 2.* Ovidius, Turnum denique ipsum, tamquam deos indigetes ac patrios ab Ardeatibus templo & sacris cultos, sunt qui memorent, prudentem conjecturam secuti; quod unicuique genti conditores suos & auctores, deorum ritu colere, moris fuerit. De his nos, quæ ad rem nostram spectare judicavimus, jam exposuimus nuper, cum de Ardeatium regibus, ac præcipue de Turno, differeremus. Præterea, existitisse quondam in Ardeatino fana sive facella complura communibus Universo Latio diis, superstites nonnulli lapides, in quibus dedicationes illis factæ leguntur, fidem faciunt. Siquidem in Ardeatino reperti lapides, quorum integras inscriptiones infra, ubi de prædiis in agro Ardeati sermo erit, dabimus, habent; alter quidem:

IOVI OPTIMO MAXIMO
CONSERVATORI ARISBIAN. PRAEDII

Alter vero:

APOLLINI INVICTO DVCI MVSARVM
ET HERCVLI INVICTO COMITI MVSARVM

Item alius in Venulejorum olim fundo repertus:

CERERI DIVAE AVG.
SACR.

Ex quibus alias permultas aliis diis deabusque factas dedicationes existitisse, præsertim in singulis prædiis ac villis, tum Ardeatium, tum Romanorum, paullo
cul-

p Ligor. v.
Ardea.

cultioribus, per Ardeatinum agrum, in littorali verò maxime ora passim constitutis, prudenter quidem colligimus. Ceterum, Cybelem, quam Magnam deam Matrem appellabant, Ardeæ templo & sacerdotio peculiari, insignique, quod *Sacranorum* dicebatur, cultam fuisse, ex vetustis lapidum dedicationibus & monumentis in Ardeatino repertis, discimus. Horum lapidum unus hæc habet: p

IMP. CAES. T. AELIO HADRIANO
ANTONINO AVGVSTO PIO PON-
TIF. MAXIMO TRIB. POTEST. III.
COSS. II. PATR. PATR.
ARDEAT. SACER. SACRAN. H. V. D. D.
L. ANTRONIVS L. L. MARTIALIS ARCHIGAL-
LVS M. D. M. ID. PERAGEN. CVR. ET TAV-
ROBOL. AC CRIOBOL. FECIT IIII NON. APRIL.
----- COSS.

Scilicet : *Imperatori Cesari Tito Ælio Hadriano Antonino Augusto Pio, Pontifici Maximo, Tribunicia Potestatis tertium, Consuli secundum, Patri Patriæ, Ardeates Sacerdotes Sacrani, hoc votum dedica-verunt. Lucius Antronius Lucii Libertus Martialis, Archigallus Magnæ deorum Matris Idææ, peragendum curavit et Taurobolium ac Criobolium fecit quarto nonas Aprilis - - - Consulibus. Antequam vero aliquid super eodem lapide edissero, adjungam alterum, inter vineas Ardeatini agri pariter effossum; & mox de utroque perpaucis, quæ opus erunt, explanabo:*

M. D. MAGNAE IDAEAE ET ATTHIDI
MINOTAVRANO SACRVM
M. ANTONIVS M. L. CALLISTRATVS SACER-
DOS ARCHIGALLVS SACRANOS MATRI D.
MAGNAE IDAEAE ET MAGISTER COLL. SACRA-
NI SACERD. ANN. XII. MILLESIMO VRB. ROM.
TAVROBOL. ET CRIOBOL. D. D. P. IIII NON.
APRIL. VALENTE ET VALENTINIANO AVGG. COSS.

Quem

Quem sic lego: *Matri deorum si-ve deum magnæ Idææ* ¶ *Atthidi Minotaurano sacrum*. Marcus Antonius Marci libertus Callistratus Sacerdos Archigallus Sacranus *matri deorum magnæ Idææ* ¶ *Magister Collegii Sacrani, sacerdotii sui anno duodecimo, millesimo autem Urbis Romæ, Taurobolium* ¶ *Criobolium dedica-vit publice quarto Nonas Aprilis. Valente* ¶ *Valentiniano Augustis Consulibus*. Ex his Servii sententia stabilitur de Sacranis aciebus, quas Virgilius inter Latinos populos, qui ad bellum adversus Æneam suscipiendum pro Turno convenerant, adfuisse memoravit: q

q Æneid. 7.
v. 796.

Et Sacranæ acies, ¶ picti scuta Labici.

In quem versum Servius: *Dicunt quemdam Corybantem venisse in Italiam, ¶ tenuisse loca quæ nunc vicina sunt: (Romæ) ex eo populos ducentes originem, Sacranos appellatos; nam sacrati sunt matri deum Corybantes: alii Sacranas acies Ardeatium volunt*. Immo utrumque huc a nobis producti lapides confirmant; nempe, Ardeates originem ex Corybante ducentes Sacranos dictos; & magnæ deum matri sacra fecisse. Jam vero Sacranorum origo, ex optimis scriptoribus, Dionysio, Livio, Strabone, ac Festo, concinnata, sic habet. Mos fuit Latinis Sabinisque, quem a Græcis acceperant, cum aliquando gravi aliquo periculo vel calamitate urgentur; belli, puta, sterilitatis, aut quid hujusmodi; vel, cum præ nimia jam populi multitudine, civitates inopia laborarent; alicui ex magnis dîs, quos vocabant, vovere & sacrare quidquid hominum pecudumve ac frugum intra Kalendas Martias, & pridie Kalendas Majas uno anno provenisset. idque dicebatur *Ver sacrum*. Itaque ea omnia deo illi cui voverant, post id tempus immolabant. quod cum facere, in genus humanum crudele nimis visum foret; consuevere exinde Latini eosdem pueros quos

voverant ac sacraverant eo vere natos, simul ac adulta ætate fuissent, velatos ex suis finibus pellere, atque aliò ad quærendas sedes dimittere. Sacranos vero Ardeates, quoniam matri deùm magnæ sacra fecisse, nos docent lapides; ex urbe Reatina pulsos, Ardeam sedes quærendo venisse, Cluverius existimavit; quia Reatina civitas ei numini dedicata erat; juxta illud: r

r *Sil. Italic.*
l. 8. v. 417.

- - - - *Magnæque Reate dicatum
Cælicolûm matri*

Fuit autem Cybele, (quæ penultima producta, addito *l* etiam *Cybelle* quandoque a poetis est appellata) fuit, inquam, juxta fabulas, *Cybelle* filia *Cæli* & *Vestæ*, soror & uxor *Saturni*, mater *Jovis* & omnium deorum. vocata etiam *Ops*, *Terra*, *Tellus*, *Berecynthia*, *Rhea*, *Dindymene*, *Pales*, *Mater Idaea*, vel *Phrygia*, vel *Pessinuntia*, *mater alma*, *mater deorum*, *mater magna*, aliisque vocabulis, a locis ubi præcipue culta est, vel a ministeriis quibus præsidere credebatur. *Cybele* autem dicta a *Cybela* seu *Cybala* seu *Cybele* oppido *Phrygiæ*, vel a *Cybelo* ejusdem regionis monte, quem incolebat, & in quo ejus sacra primo sunt instituta; vel a *Cybelo* primo ejus sacerdote: nam aliter alii narrant. Curru quatuor rotarum a leonibus tracto vehi fingebatur, turrata corona caput circumdata, ut pinxit *Virgilius*: f

f *Æneid.* 6.
v. 784.

- - - - *qualis Berecynthia mater
Invehitur curru Phrygias turrata per urbes,
Lata deùm partu, centum complexa nepotes,
Omnes cælicolas, omnes supera alta tenentes.*

Sacerdotes currum præcedere dicebantur, instrumenta sonantia ex ære, quæ cymbala appellabant, quatientes. Hi appellati sunt *Corybantes*, a Græco verbo *κορύπτω*, quod est *caput jacto*, & *βαίνω* quod est *incedo*; ita

ita enim caput jaçtantes, & pulsantes cymbala, per vias incedebant, furiosorum in morem. Novi, alias ab aliis hujus vocabuli origines tradi, quas tamen ad rem præsentem minime spectantes prudens omitto. Idem communiori appellatione dicti *Galli*, eorumque Antistes & primus, *Archigallus*. Porro dicti sunt *Galli* vel a *Gallo* Phrygiæ regionis fluvio, qui templo hujus deæ vicinus erat; vel a *Gallo* primo sacerdote, quem alii *Cybelum* nominant. Hos spadones esse oportebat. Cybele namque Atyn puerum Phrygium formosissimum caste amavit; eumque suis sacris ea lege præfecerat, ut castitatem perpetuo servaret. hic tamen deliquit semel, deprehensusque est a Cybele sub arbore una cum Sangaride Nympha, quam dea telo exanimavit. porro adolescens metu ipse quoque pæne exanimatus, in vicinum montem, cui nomen *Dindyma*, confugit; ubi dolore amens, & pudore admisisti facinoris, membra quibus deliquerat, sibi filice acuta abscidit. Facti dea memor per spadones exinde in sacris perpetuo sibi ministrari voluit. Hæc Græci Latinique scriptores, Historici, Poetæ, ac Fabulatores passim. Catullusque in primis totam de Berecynthia & Atthide fabulam integro carmine Galliambico egregie celebravit. huic initium: t

t *Carm.* 62.

*Super alta vectus Atys celeri rate maria,
Phrygium nemus citato cupide pede tetigit,
Adiitque opaca silvis redimita loca deæ.
Stimulatus ubi furenti rabie vagus animi
Devolvit illa acuta sibi pondera filice.*

Ceterum sacrorum magnæ matris Idææ ritus atque usus tum maxime per Latium est propagatus, cum lapis quem in urbe Phrygiæ Pessinunte deum matrem dicebant, ingenti pompa Romam est allatus. Quod accidit Urbis Conditæ quingentesimo quadragesimo

u Epitom.
Livi l. 29.

sexto, M. Cornelio Cethego P. Sempronio Tuditano Consulibus. tunc enim *Idæa* mater, u inquit ex Livio Florus, *deportata est Romam, a Pessinunte oppido Phrygiæ, carmine in libris Sibyllinis invento, pelli Italia alienigenam hostem posse, si mater Idæa deportata Romam esset. tradita autem est Romanis per Attalum regem Asiæ. lapis erat quem matrem deum incolæ dicebant: excepit P. Scipio Nasica Cn. filius, ejus qui in Hispania perierat: vir optimus a Senatu judicatus, adolescens nondum quæstorius: quoniam ita responsum habebatur, ut numen id ab optimo viro reciperetur, consecrareturque.* Fusc Livius ipse rem descripsit. In eo itinere hic lapis *mater Idæa* sive *deum* dictus, ablutus est a sordibus pulveris aliisque contractis, per suos sacerdotes, aquis Almonis fluvioli prope Romam, extra Portam Capenam. ubi deinde cultros quoque sanguinolentos, quibus semetipsos secabant, Galli & sua quoque vulnera lavare, & abstergere consueverunt. Sub Augusto autem, M. Agrippa templum matri deum exstruxit & dedicavit magnificentissime. quod postea purgatum ab omni profani cultus superstitione, Deo Optimo Maximo in honorem veræ Dei ipsius Hominis Matris, ejusdemque Virginis, Sanctorumque omnium, a Bonifacio Romano Pontifice hujus nominis quarto fuit consecratum; & in hanc usque diem religiosissime a Christifidelibus frequentatur. Jam vero primus ex allatis a nobis lapidibus Ardeatinis, memorat *Atthidem Minotauranum*, cui simul cum Cybele facta est ea dedicatio. Ego quidem *Atthidem* a Corybantibus cultum in Creta insula, ubi quondam Minotaurus infame monstrum fuit, ab Ardeatibus Sacranis designari eo verbo voluisse, interpretarer. Erant enim Corybantes ex prima origine Cretenses. Ceterum varia est hujus nominis *Atys* inflexio apud veteres scriptores. Nam & *Atys Atyos* &
Aty-

Atydos, & *Atthis Atthyos Atthydos*, & *Attin* five *Atthin Attinis* seu *Atthinis*, penultima producta, item *Attes Attæ* diverso modo apud diversos legitur. Porro Sacranorum sacerdotium ab vilibus de fæce plebis hominibus agitatum, licet colligere, ex eo quod in utroque lapide *Archigallus* nempe Primus & Princeps sacerdotum Liberti conditionem non excessisse proditur. Et Juvenalis inter quisquilias plebis Gallos ipsos enumerat: x

x *Satyr.* 8.

----- *mitte ostia, Cæsar,*
Mitte; sed in magna Legatum quære popina.
Invenies aliquo cum percussore jacentem,
Permistum nautis, aut furibus, aut fugitivis,
Inter carnifices, et fabros sandapilarum,
Et resupinati cessantia tympana Galli;
Æqua ubi libertas, communia pocula, lectus
Non alius cuiquam, aut mensa remotior ulli.

Hæc tympana, in vetustis Catulli exemplaribus etiam *typana* scripta leguntur; nisi tamen duo hæc fuere diversa musica instrumenta. præter hæc, & cymbala, tubam quoque ab iisdem Gallis adhibitam, & tibiam, idem Catullus meminit: vocatque illos lepide, quod evirati essent, *Gallas*, non *Gallos*. De illorum tibiis Horatius quoque: y

y *Od.* 1. l. 4.

----- *Berecynthiæ*
Delectabere tibiæ mistis carminibus.

Quod vero *Taurobolium* & *Criobolium* in lapidibus facta dicuntur; ea erant taurorum & arietum sacrificia; quorum sanguinem supposita facie excipiebat qui eo sacrificio initiabatur; & per viginti saltem annos purus mundusque habebatur. Græcæ sunt voces *ταυροβόλιον*, *κριοβόλιον*. Nam aries Græcè *κρίος*. Dolendum quod execranda & nefanda hæc sacra, etiam sub Christianis Imp. Valente & Valentiniano (quod monet lapis) duraverint.

Ur-

z De R. R.
lib. 2. cap. 11.

Urbis Ardeæ vetustissimis monumentis illud addendum quod refert Varro z, scilicet, in publico aliquo urbis loco, tempus quo primum *tonsores* in Italiam venerunt, descriptum fuisse. En illud: *Omnino tonsores in Italiam primum venisse ex Sicilia dicuntur, post Romam Conditam anno CCCCLIV., ut scriptum in publico Ardeæ literis exstat; eosque adduxisse P. Ticinium Menam.* Ex quo habes, Ardeates Antiquitatis & Historiæ studiosos fuisse, apud quos alia quoque vetustissimarum rerum monumenta exstitisse, quorum ad nos nulla pervenit fama, vel ex hac ipsa Varronis narratione, facile persuadeor.

C A P U T V.

De antiquis prædiis et villis, deque paludibus et aquis in Ardeatino.

UAMQUAM Ardeatini cæli gravitas tanta fuerit semper, ut æstivis autumnalibusque temporibus ad eos agros rusticandi gratia nullus adierit; hieme tamen & vere, rusticatos in Ardeatino Romanos, villarum rudera, quæ in prædiis olim sitæ erant, testimonio sunt. Licet enim Ardeatinus ager in exemplum insaluberrimi soli afferri antiquitus consueffet, ut est apud Senecam Lucilio a: *Quæ observanda tibi sint, ut tutior vivas, dicam. Tu tamen sic audias, censeo, ista præcepta, quomodo si tibi præciperem, qua ratione bonam valetudinem in Ardeatino tuereris; & apud Martialem in carmine a nobis jam exposito: b*

a Ep. 105.
init.

b Sup. cap. 1.

Ardeæ solstitio Castranaque rura petantur;
tamen per hiemem, cæli hæc gravitas, & soli insalubritas a frigoribus adeo mitigabatur, ut ad temperiem.

riem humano corpori gratissimam reducerentur. Certe ora hæc maritima universa, in qua etiam Ardea, in meridiem vergens, per hiemem quamlibet rigidissimam, tepet quam maxime; & nunc quoque hiemali tempore Romanorum rusticationibus frequentatur. Ceterum antiqua villarum monumenta, quæ in Ardeatino reperta sunt, partim afferemus cum de via Ardeatina agemus; reliqua sparsim in eo agro detecta hic damus. Rusticum quidem prædium in Ardeatino habuisse T. Pomponium Atticum equitem Romanum, virtutum splendore clarissimum, ad quem Ciceronis epistolarum libri exstant, scimus ex Cornelio Nepote in ejus vita. utrum autem ibidem villam habuerit, non apparet. immo sine villa, saltem sumtuosa, prædium id fuisse, Nepotis verba indicare videntur. En illa: *Nullos habuit hortos, nullam suburbanam aut maritimam sumtuosam villam. neque in Italia, præter Ardeatinum et Nomentanum, rusticum prædium. Verum Antoniaæ familiæ villam in Ardeatino fuisse, monet sepulcralis inscriptus lapis ibi repertus his litteris* c: Ligor. v. Antonia.

C. ANTONI. C. F. OVI.

AAGRILLI. MILES LEGIONIS VII.

CLAVDIAE PIAE FELIC. ET FIDELIS

VIX. ANN. XXXIX. MIL. VII.

D. VIII.

M. AAGRILLIVS FRATRI DVLCISSIMO

F. C.

ARA PED. PRID. KAL. DECEMB.

GERMAN. ET CAPITONE COSS.

Quod pariter gens Septimia rus, seu prædium, seu villam, in Ardeatino possederit, locus *Septimianum*, dictus d in Agro Antiati simul & in Ardeatino in- d Ligor. v. Villa.
nue-

nuere videtur. De Quintilia testis est lapis alter ibidem effossus in hæc verba: *e*

e Ap. Fabrer. cap. 1. fol. 30.

D. M.
SEXTVS QVINTILIVS
IVCVNDVS SEXTO QVINTILIO
ABASCANTO PATRI.

Et Manii Septici villam in Ardeatino, in qua sepultus fuerit, cippus, quem, nunc Ardeæ ante Sacram Ædem prostantem, nuper legimus, innuere videtur. Is ita habet:

D. M.
MANI
SEPTICI
PATRIS

Villam quoque *Priapi* dictam, in Ardeatino sitam, legimus *f*; siquidem Leo Rom. Pontifex hujus nominis Quintus, qui sedit Rep. Orb. anno nongentesimo septimo, in villa *Priapi*, agri *Ardeatini* natus traditur. Alias quoque villas permultas olim in Ardeatino ædificatas, substructiones passim & rudera magnificentissimarum ædium sparsa ubique ac disjecta per hunc agrum, certissime testificantur. De quibus etiam Lipsius *g* scripsit: *Vidimus ipsi apud Ostiam* *†) Ardeam rudera, †) per silvas illas aut vepreta; quot columnæ aut earum fragmina, cryptæ, porticus, †) disjecta ædium membra!* Et nos ipsi, qui hæc Ardeatina monumenta in unum collegimus, Lipsio subscribimus, oculatique testes, magnificentissimarum ruinarum ingentes moles, frequentissime per hos agros, se se offerre investigantibus, deprendimus. Unde Romanos etiam Ardeatina rusticatione, littorea præsertim, delecta-

f Burius Notit. Romann. Pontiff.

g Lib. 3. cap. 4. de magnitud. Rom.

lectatos *h* satis apparet. Quare Marcum illum Ludium *h* Vid. cap. 4. hujus libr. Elotam pictorem celeberrimum, quem Junonis Reginae templum Ardeae pinxisse scitissime, ex Plinio cognovimus, in villarum palustrium picturis, variorum elegantissimis & argutissimis, Ardeatini agri palustres villas adumbrasse, pro certo habeo. Quas enim potius villas pingi Ardeates in suo Junonis Reginae templo jussissent, quam suas? Quod autem hae palustres essent magnam partem, situs agri facile persuadet: Non solum enim alluentis maris stagnantes aquae palustre solum Ardeatinum faciebant; verum etiam palus, sive lacus, de quo nonnulla hic differenda jam suppetunt. Hanc Virgilius *vastam paludem* nominavit. *i*

i Aeneid. 12.
v. 742.

Ergo amens diversa fuga petit aequora Turnus;

Et nunc huc, inde huc incertos implicat orbis.

Undique enim densa Teucris inclusere corona;

Atque hinc vasta palus, hinc ardua mœnia cingunt.

Rursus lacum ripis præcinctum dixit: *k*

k Ibid. v.
756.

Tum vero exoritur clamor: ripaeque lacusque

Respondant circa, et cœlum tonat omne tumultu.

Hunc Columella Turni lacum vocat: *l*

l de Re Rust.
l. 10.

Et Turni lacus, et pomosi Tiburis arva.

Eundem illum cum Juturnæ lacu seu fonte fuisse, crediderim, juxta Numicium fluvium; de quo Servius, quænam fuerit quam Maro *vastam paludem* appellavit, veluti explicaturus, hæc attulit: *Juturna fons est in Italia saluberrimus, juxta Numicium fluvium, cui nomen a juvando est indictum. Cum enim naturaliter omnis aqua noxia sit extraneorum corporibus, hic omnibus saluberrimus fons est. De hoc enim fonte Romam ad omnia sacrificia aqua adferri consueverat. Bene ergo Virgilius Turno fingit sororem, quæ laborantes juvare consuevit. Huic fonti per aquarum inopiam sacrificari solet; cui Lutatius Catulus*

primus templum in Campo Martis fecit. Nam et Futurnas ferias celebrant qui artificium aqua exercent; quem diem festum Futurnalia dicunt. Varro rerum divinorum quartodecimo ait: Futurna inter proprios deos nymphasque ponitur. Ceterum nomen Juturnæ huic fonti factum a Turni sorore Juturna, Vossius *m* asserit; eo quia hæc in lacu, ex quo fons manabat, submersa fuisset; illique exinde fontem tamquam præsentem & præsidem earum aquarum numini Rutuli dedicassent. Latinos quoque primum, mox etiam Romanos, Juturnæ ad aquarum copiam impetrandam sacrificasse, ex allatis unius inter veteres Servii testimonio discimus. Cui Vossius addidit, in Ardeatino prope Numicium amnem fuisse locum sacri apud hunc fontem, ubi Latini & Romani deæ litabant die Juturnalium festo, & cum aqua pluvia indigerent. Juturnæ fonti sive lacui hodie nomen *Treglio*. Ceterum de fabulis fabulosisque sacris Juturnæ Juturnaliumque abunde satis primo hujus operis libro actum est *n*, quæ me, historicam præsertim veritatem secutum, repetere hic minime juvat. ac proinde illorum fusiorem desiderantibus narrationem, locum unde petant, significasse, suffecerit. Lacus hic centum ferme ab hinc annis exsiccatus fere omnino fuit; aquis per subterraneos meatus alio distractis, a Cardinali Serra, qui villam eo loci habebat: ex quo aeris salubritas vicinæ aliquatenus restituta est. Quod etiam Urbani VIII. Pontificis Maximi apud Gandulfi Castrum lapides inscripti testantur. Numicius quoque sive Numicus fluvius inter Ardeatini Laurentisque agrorum fines decurrisset olim memoratur. Et celeberrimus quidem Æneæ, aliorumque fabulorum nominum decantatis figmentis. Cum tamen ad Laurentes magis quam ad Ardeatinos agros spectaverit; de illo ejusque fabulis fuisse acturi cum de

Lau-

m De Idololat. l. 8. c. 5.

n Corradin. Vet. Lat. T. 1. l. 1. c. 25. p. 346. & seqq.

Laurentibus historiam scribemus, hic tantum, quo loco fuerit, ejusque originem attingimus. Itaque Numicius fluviolus Latii fuit, ex lacu *Nemo* sive *Nemorensi*, hodie *Lago di Nemi*, originem ducens, ut quibusdam placuit. Ardeates Campos ab Laurentibus olim determinasse perhibetur; verum Lavinio proximior quam Ardeæ labebatur. Celebrior tunc factus est, cum in illo Æneas submersus, mox ut videri desit, inter deos Latii indigetes fuit recensitus. Hic, ex veterum nonnullorum sententia, cum decrevisset, in fontem redactus est. Ex hoc anthe, seu fonte, tantum, Vestæ libare fas fuisse, traditur. Unde, potiori ex parte, ex assiduis inde libationibus captis est exsiccatus. Ligorius nihilominus fluentem illum adhuc se se vidisse, memoriæ prodidit, atque ab incolis *Rivo di Nemi*, seu simpliciter *Rivo*, appellari, testatus est. De suo deinde Ligorius addidit, ex hoc flumine viam, quam *Numici* Horatius dixit, nomen mutuatum, Brundisium usque duxisse. Nos tamen infra, ubi de via Ardeatina sermo erit, hanc sententiam paullo attentius examinabimus. De Numicio nonnulla historici, Livius, & Dionysius; plura poetæ, Virgilius, Ovidius, & Silius tradiderunt. quæ omnia, cum de Laurentibus agemus, in medium afferemus. Hoc loci hæc tantum innuisse, fatis esto.

Ceterum & sulphureæ quædam aquæ a veteribus in Ardeatino erumpentes memorantur. Hæ nunc quoque non longe a mari, Ardeam inter atque Antium visuntur, & fontium instar scaturiunt. Quamquam autem sulphurea graveolentia accedentes vexent, ac prope fugent; omnemque circa locum late sterilem reddant; utiles nihilominus ægris corporibus deprehenduntur. Illudque peculiare ac rarum admodum servant; nam licet sulphure, quod calidissimum est,

fint oppletæ; frigidæ tamen vehementer sentiuntur. *Aquas Ardeatinas*, antiquitus nominatas perhibent. Ufus earum in medicinam hodie non ita frequens; at ex illis eruendo sulphure magni proventus fiunt. Adeoque sulphuris prope illas officinæ sunt exstructæ; & conveniens loco nomen *la Solforata*: haud ita procul a Turri, in ora maritima, *Torre S. Lorenzo* appellata, ex ædicula forte Divo Laurentio sacra, quæ illi proxime adjuncta est. De sulphureis Ardeatinis aquis ita Vitruvius p: *Sunt etiam odore et sapore non bono frigidi fontes, qui ab inferioribus locis penitus orti, per loca ardentia transeunt; et ab his, per longum spatium terræ procurrentes, refrigerati perveniunt supra terram; sapore, odore, coloreque corrupto; uti in Tiburtina via flumen Albula, et in Ardeatino fontes frigidi eodem odore, qui sulphurati dicuntur, et reliquis locis similibus. Hi autem cum sint frigidi, ideo videntur aspectu fervere, quod cum in ardentem locum alte penitus inciderunt; humore et igni, inter se congruentibus, offensi, vehementi fragore validos in se recipiunt spiritus; et ita inflati, vi venti coacti, bullientes crebre per fontes egrediuntur. Ex his autem, qui non sunt aperti, sed aut saxi aut alia vi detinentur, per angustas venas vehementia spiritus extruduntur ad summos grumorum tumulos. Itaque qui putant tanta se altitudine, qua sunt grumi, capita fontium posse habere, cum aperiunt fossuras latius, decipiuntur. Hæc Vitruvius de Aquarum Ardeatarum sulphurearum natura. Explicaturus vero, quare sæpenumero in summis tumulis, quos grumos vocat, erumpentes fontes isti sulphurei, si latior paullo fossa ibidem aperiatur, decrescere veluti ac subsidere deorsumque trahi deprehendantur, hæc subdit: Namque uti aeneum vas non in summis labris plenum, sed aqua mensuram suæ capacitatis habens e tribus duas partes, operculumque in eo collocatum cum ignis vehemen-*

p cap. 3. l. 8.
initio.

menti fervore tangatur, percalescitur cogit aquam; ea autem, propter naturalem raritatem in se recipiens fervoris validam inflationem, non modo implet vas, sed spiritibus extollens operculum, et crescens abundat; sublato autem operculo, emissis inflationibus in aere patenti, rursus ad suum locum residit: ad eundem modum capita fontium, cum sunt angustiis compressa, ruunt in summos spiritus aquæ bullitus; simul atque latius sunt aperti, exinaniti per raritatem liquidæ potestatis residunt, et restituuntur in libramenti sui proprietatem. Denique de morbis, quibus hujusmodi aquæ sulphuræ, illisque similes, utiles sunt, ita differuit: Omnis autem aqua calida, ideo quidem est medicamentosa, quod in præviis rebus percocta, aliam virtutem recipit ad usum. Namque sulphurosi fontes nervorum labores reficiunt percalescendo, exsugendoque caloribus e corporibus humores vitiosos. Aluminosi autem, cum dissoluta membra corporum paralyti, aut aliqua vi morbi, receperunt; fovendo per patentes venas refrigerationem, contraria caloris vi, reficiunt; et ex hoc continenter restituunt in antiquam membrorum curationem. Bituminosi autem, interioris corporis vitia potionibus purgando, solent mederi. Est autem aquæ frigidæ genus nitrosum, uti Pinna Vestinæ, Cutiliis, aliisque locis similibus, quod potionibus depurgat; per albumque transeundo etiam strumarum minuit tumores. Hætenus Vitruvius.

C A P U T VI.

De Via Ardeatina.

ARDEATIUM urbi tot aliis ceteroquin nominibus, ut haecenus exposuimus, celebri, & illud ad maiorem celebritatem accessit; quod viam ex iis, quas *Consulares* sive *Militares* appellavere, lapide stratum, propriamque ac peculiarem habuerit; quæ Roma Ardeam recta ducebat; ab eaque urbe, *via Ardeatina* vocata est. Initium duxisse traditur a Capena Porta, unde Appia quoque incipiebat. Hinc factum, ut cum indidem initium sumerent, sæpe vicinæ essent, aliquando etiam alia in aliam incideret; promiscue ab scriptoribus, præsertim Christianis, non semel *Ardeatina* pro *Appia*, & viceversa, usurpatæ fuerint. Ardeatina tamen a Capena Porta Romæ incipiens ad dexteram deflectebat, ad sui lævam relicta Appia. Lapidè stratum fuisse, testantur quæ identidem superfuere, reliquiæ. Illam munitam atque ornatam, instar Appiæ, & ab dextra lævaque, Romanorum, atque Ardeatium sepulcralibus monumentis continuatam, ruinæ ruderum ac maceries, perpetuusque Latinorum mos, facile persuadent. Quis tamen illam straverit ac muniverit, plane non constat. Credibile quidem est, antiquissimis temporibus partim ab Ardeatibus, ab Romanis partim exstructam; cum iter ad Ardeatinam urbem atque Coloniam, tam celebrem, tamque opportunam, maxime frequens Romanis esset; multoque frequentius Ardeatibus Romam. Ceterum, Numicium quemdam Augusti ævo superstitem, viam Ardeatinam maiore impensa atque opera lapide denuo stravisse atque ornasse, non inanis est conjectura. Si-

qui-

quidem Horatius de Numici via mentionem fecit his versibus : a

a Ep. 18. l. 1.

*Alter rixatur de lana sæpe caprina ;
Ambigitur quid enim ? Castor sciat , an Docilis plus ;
Brundusium Numici melius via ducat , an Appi .*

Quæ Ardeatina fuisse , rem attentius perpendenti , sane videbitur . Viam enim Numiciam , præterquam Horatius hoc loco , nullus veterum scriptorum , quod ego quidem noverim , hætenus nominavit . Rursum quænam alia via ab Urbe , præter Appiam & Ardeatinam , Brundusium tetenderit , ex antiquis Consulibus & Militaribus , non apparet . Quod autem Ardeatina Brundusium tulerit , patet ex eo , quod idem initium cum Appia a Porta Capena , quæ Capuam , & exinde Brundusium ducebat , via pariter Ardeatina haberet ; & ab Appia perpetuo , haud multum distaret ; quin aliquando in ipsam incideret . Itaque euntes via Ardeatina commode Brundusium pergere poterant : quod enim , inde flectendo ad dexteram , Ardeam usque , littorali itinere per Ardeatinam , plurimum aliquot milliariorum dispendium subibant ; id , planioris , amœnioris , & mollioris , juxta mare , itineris compendio , pensabant . Unde levis aliqua quæstio merito oriri poterat ; utrum via Ardeatina ab Numicio strata , & reparata , melius Brundusium , an Appia via , iter facientes perduceret . Neque dixeris cum Georgio Fabricio in hunc Horatii locum , viam quam hic poeta *Numici* appellavit , ipsissimam Appiam fuisse . Quamvis enim inter futiles quæstiones ac de lana caprina (ut est in veteri proverbio) hanc quoque de Appii & Numici viæ præstantia , recensuerit Horatius ; aliquem nihilominus quæstioni locum esse

exi-

existimavit, atque innuit: qui nullus omnino relictus esset, si eadem ac ipsissima Numici atque Appia via fuisset. Quod etiam ex præcedenti carmine sic confirmo: *Ambigitur quid enim? Castor sciat, an Docilis plus.* Quemadmodum enim, aio, ludicra & futilis quæstio de scientia Docilis & Castoris gladiatorum; uter scilicet, utri præstiterit; ut locum habuerit, *duos illos*, fuisse homines, quamvis æque rudes & imperitos, *duos tamen diversos* fuisse necessario arguit; neque de hoc ullus umquam dubitavit, quin de *duobus* hominibus ibi locutus sit vates: ita de *via Numici* & de *via Appiæ*, quod duæ fuerint distinctæ, quamvis vicinissimæ, & eodem ferme deducentes, scilicet Brundisium, pari ratiocinio dicendum est. Neque me movet, quod Fabricius idem, viam Numici, de qua Horatii locus adductus, eandem omnino cum Appia fuisse confirmaturus, subiecit. idcirco nempe Horatium in altera ad Numicium epistola Appiæ viæ consulto mentionem fecisse, eo quod a Numicio ipso novis lapidibus instrata fuerat, atque munita, sic: *b*

b Epist. 6. l. 1.

*Quidquid sub terra est, in apricum proferet atas.
 Defodiet condetque nitentia. cum bene notum
 Porticus Agrippæ, et via te conspexerit Appiæ,
 Ire tamen restat Numa quo devenit et Ancus.*

Non me, inquam, hoc movet, aut de sententia vel hilum dejicit. Nam vel hic Horatius viam Appiam posuit pro celeberrimo loco ac notissimo, convenis advenisque, Græcis, Latinis, Barbaris frequentissimo, nihil moratus quod Numicius quoque viæ Consularis partem instravisset; quemadmodum certe fecit, Agrippæ Porticum nominando, cui nihil prorsus peculiare intererat cum Numicio: vel, si ad opus Numi-

mi-

mici respexit, viam Appi nominando; id fecisse dicam ea de causa, quia Via Ardeatina ab Numicio instrata aliquando in Appiam incidebat; unaque eo tractu via erat. Id quidem cum Fabricio censeo tenendum, errasse illos qui in eo Horatii carmine:

Brundisium Numici melius via ducat, an Appi,
errorem in voce *Numici* irrepsisse suspicati sunt; eo quod ab Numicio fluvio, *Numici* penultima producta, non vero, ut ait Horatius, *Numici* correpta penultima, dicendum sit. In primis enim rotunde negamus, viam Numici ab Numicio fluvio nomen derivasse. Licet namque Numicius fluvius prope Ardeam, adeoque etiam prope Ardeatinam Viam defluerit; ab illo tamen viam nullam Consularem denominatam unquam fuisse, discimus: praesertim, cum fluviolus brevissimi cursus exstiterit. Neque aliam ullam ex Consularibus viis, puta Appiam, Flaminiam, Aemilianam, aliasque ab ullo flumine unquam nomen mutuatas legimus. quamquam a multo majoribus quam Numicius, alluerentur interdum; ut Tiberi, Aniene, Pado, ceterisque ejusmodi. Ab auctoribus autem, a quibus instratae fuerant, nomen saepissime desumere. veluti de ipsis Appia, Flaminia, atque Aemilia, certissimum est. Exinde, nullo pacto eam vocem *Numici* in aliam *Minici* vel *Cimini* mutari posse, contendo. Viam enim *Miniciam* vel *Ciminam* non Brundisium sed in Hetruriam deduxisse, sat scimus. siquidem via fuit quae per Ciminum montem, hodie: *la montagna di Viterbo*: in Hetruscos ferebat. Unde Virgilius c: *Et Cimini cum monte lacum*, ex quo

c. lib. 7.

aquas in urbem perductas, *Ciminas* dictas, Victor commemorat. Itaque in meridiem Via Numicia, sive Ardeatina vergens, a Porta Capena Brundisium, (postquam Ardeam recta duxisset) perducere poterat. Ex

F f

illa

illa scilicet, in Appiam circa Lanuvinos fines intrantibus viatoribus: via vero *Minicia* seu *Cimina* Septentriones spectabat; incipiebatque, cum Flaminia, a Porta Flumentana. & in Hetruriam juxta Ciminum lacum perque Ciminum montem, a quibus nomen acceperat, deferebat. Unde non modo *via Numicia* & *Cimina*, aut *Minicia*, duæ fuerunt, distinctæ ac diversæ penitus, viæ; verum etiam e regione oppositæ. Quare nulla potuit institui quæstio, utrum melius Appia an Cimina vel Minicia via Brundisium duceret. quæ, si fuisset instituta, non fuisset profecto levis solum ac futilis, deque lana, ut ajunt, caprina; sed prorsus stultissima. Totum namque pondus ac momenta rationum habuisset, qui pro Appiæ præstantia, circa Brundisium iter, stetit. Quippe *Brundisium longæ finis chartæque viæque* ajebat idem d' Horatius de Appia locutus. Quæstio autem *de lana caprina* non appellatur hujusmodi; quæ scilicet pro alterutra parte, gravissima, atque evidentissima rationum habeat momenta; verum quæ utrimque nullis fere rationibus controverti atque agitari possit; cujusque definitio æque fere probabilis sit.

Ab Imperatore autem Lucio Septimio Severo sive Severo Alexandro eandem Ardeatinam viam restitutam & *Severianam* (ut olim Appia dicta fuit *Trajaniana*, & *Domitiana* ab illis Imperatoribus restituta) nominatam, memorat inscriptus lapis, inter ipsius viæ ruinas detectus. Ex quo etiam ab Maximino Cæsare eandem munitam constat, quemadmodum ex alio milliario lapide, *ad Quintum decimum*, ab Julio Maximo Cæsare metas milliarias in eadem via constitutas, seu restitutas fuisse, comperimus. En lapides: e

e MSS. Card.
Corradin.

IMP. CAES. MAXIMINVS
 PIVS. FELIX. AVG.
 PONTIF. MAX. GERMAN. MAXIM.
 TRIB. POTEST. IIII. IMP. V.
 COS. PROCOS. P. P. ET
 IMP. CAESAR. MAXIMVS. F.
 GERM. MAX. DAC. MAX.
 PRINCEPS. IVVENTVTIS
 LITVS. VICINVM. VIAE. SEVERIANAE
 ASSIDVIS. MARIS. ADLVENTIS
 FLVCTIBVS. AD. LABEM. RVINAE
 LABEFACTATVM. AGGERIBVS
 MARINI. OPERIS. A FVNDAMENTIS
 VT. PERICVLVM. COMMEANTIBVS
 ABESSET. EXTRVI. CVRARVNT.

Hunc lapidem a Ligorio visum, & a Gudio recensitum sic damus; non ut Gruterus in prima editione ex schedis Cittadini protulit, cum nominibus Antonini Pii & Alexandri Elagabali Imperatorum, quibus *Germanici* & *Dacici* nomina minime conveniunt, sed *Maximino*. At alter, licet corrosus ex parte, ac deficiens, sic habet:

IMP. CAES. M. IVLIVS MAXIM.
 PIVS FELIX AVG.
 PONTIF. MAXIMVS GERM. MAX.
 TRIB. POTEST. IIII. IMP. V.
 COS. PROCOS. P.P. EX TERM.
 LAP. MILL. N°. XV

 ARDEATIN. SEVERIAN.

Auctoribus & Restitutoribus viae Ardeatinae utcumque detectis, ac significatis; ea quae, pauca admodum, ad nostram aetatem perducta sunt, monumetra, in eadem via olim posita, recensebimus. Ac primo quidem monumentum fuisse M. Aurelii Domitiani (non

illius quidem qui Imperator fuit, (nam Flavius Domitianus vocatus est) primum inter atque secundum lapidem, Ardeatina via, sepulcralis ibidem reperta inscriptio nos docet; eo nempe loco in quo nunc ab Æde Divo Sebastiano sacra, extra Capenam, iter est commune ad Divi Pauli, Ostiensi via; atque ubi, commodum, Appia atque Ardeatina aliquantum spatii concurrebant: f

f Aringh.
Rom. Subterr.
l. 3. c. 11. p.
450.

D. M.

M. AVRELIUS. DOMITIANVS. SE. VIVVS.
EMIT. ET. COMPARAVIT. LOCVM.
VIRGINEM. A. SOLO. FECIT. SIBI.
ET LIBERTIS. LIBERTABVSQVE.
POSTERISQVE. EORVM.

ITEM. BEBIAE. PARTHENOPE
CONIVGI. SANCTISSIMAE. IN. FRONTE.
PEDES. P. M. XVI. IN. LATVS. PEDES. XVI.
ITEM. IN. LATVS. IN. VIA. ARDEATINA.
RESPICIENTE. LONGV. PEDES.
P. M. XXIII. ET LATV. PEDES. X.

V. H. M. EX. H. N. S.

M. AVRELIUS. STASIMVS. LIB. COEPTVM.
A. PATRONO. SVO. CONSVMAVIT.
SIBI ET SVIS. QVOD. SI. QVIS. POST.
OBITVM. MEVM. VENDERE.
AVT. DONARE. VOLVERIT. INF.
AN. PONT. F. F. L. N.

In qua, si explicavero has notas V. H. M. EX. H. N. S. atque alias: INF. AN. PONT. F. F. L. N., omnia constabunt; nam reliquæ per se patent. Itaque primæ significant: *Voluit hoc Monumentum Externos Hæredes non sequi.* sive, quod in idem recidit: *Veto seu Vetat,* aut *Vetuit,* hoc Monumentum Exteros, sive Externos, Hæredes ne sequatur, sive ne sequeretur. Aliæ vero sic exponuntur: *Inferat Annuos Pontificibus Quinquaginta Nummos.* Porro, ad secundum hac via lapidem, cippus rudis detectus est, quem capite Inscriptionum decimo, pagina centesima nonagesima septima, Fabrettus inscriptum affert his notis:

LO-

LOCVN
SANCTV
M SACR
VM.

Ex quibus, utrum ad Christianos, utrum ad deorum cultores pertinuerit cippus idem, non probe dispexeris. Inter secundum vero & tertium lapidem viæ Ardeatinæ, fluxisse aquas *Retrices* dictas, tradidit, ex Catone, Festus sic: *Retricibus, cum ait Cato, in ea quam scripsit, cum ediffertavit Fulvii Nobilioris Censuram; significat aquam eo nomine, quæ est supra viam Ardeatinam, inter lapidem secundum et tertium; qua irrigantur horti infra viam Ardeatinam, et Asinariam, usque ad Latinam.* Sexto lapide, templum Termini constitutum fuisse, videtur innuere Ovidius his versibus: g

g *Fast. l. 2.*

*Est via quæ populum Laurentes ducit in agros,
Quondam Dardanio regna petita duci.*

Illac lanigeri pecoris tibi, Termine, fibris

Sacra videt fieri sextus ab Urbe lapis.

Etenim via Ardeatina in Laurentes quoque agros recta ducebat; nec via aliqua Laurentina ab Ardeatina diversa, de qua locutus fuerit Ovidius, nobis adhuc innotuit. Ad lapidem pl. m. nonum, fuit diverticulum ab læva Ardeatinæ, lapidibus stratum, in Appiam; quod Bovillas ducebat, ab Holstenio accurate investigatum, atque detectum h. Ad decimum quintum lapidem, præter metam terminalem, quæ decimum quintum milliare signabat, (ut in singulis miliaribus erant) quamque nos huc attulimus; reperta est etiam altera a nobis pariter allata inscriptio, quæ viam littoralem a Maximino Imperatore munitam, narrat. eam proinde ibidem olim in basi, vel etiam ædificio aliquo, fornice puta, sacello, vel ponte, ere-

h Ap. Corradin. Vet. Lat. l. 2. c. 20. p. 187.

erectam fuisse credimus; quam postea vel temporis injuriæ, vel odium populi in Maximini memoriam diruerunt. Siquidem lacera crudeliter, fracta, atque exesa demum, reperta est. Nonnulla alia monumenta, scimus quidem juxta viam Ardeatinam, vel certe non longe ab ipsa, olim posita; verum incerto loco. Itaque illa nullo hic servato ordine referemus. Arisbianum fundum juxta viam Ardeatinam, lapis in ea vicinia effossus, testatur, his notis:

ARISBIANVM FVNDVM
QVOQVE VERSVS P. M. D. IX.

Scilicet: *Pedes mille, Digiti novem, vel Pedes mille quingentos novem.* Et lapis alter, Arisbiam gentem Jovi Conservatori sacellum; sive aram, in eadem via construxisse, docet: i

i *Ligor. v.*
Arisbiana .

IOVI OPTIMO MAXIMO
CONSERVATORI ARISBIAN.
PRAEDII. L. MENENIVS
L. L. ARISBIVS ET ARISBIA MENENIANA
L. D. P.
III. NON. AVG. P. CORNELIO ANVLINO ET
M. AVFIDIO FRONTONE COSS.

In agro pariter Ardeatino, prope viam Ardeatinam Severianam, fuit villa P. Toanii Severiani Nyssii Musicici L. Septimii Severi Imperatoris; ubi detectæ fuerunt Dedicationses aliquæ, ex quibus hæc legi potuit:

APOLLINI INVICTO DVCI MVSARVM
ET HERCVLI INVICTO COMITI MVSARVM
CONSERVAT. PRAEDII TOANIAN.
P. TOANIVS NYSSIVS SEVERIANVS L. SEPT.
SEVERI PERTINACIS AVG. MVSICVS RVRI ---
PECVNIA - - - - -
TOANIAE - - - - -
TOANIO ALL. - - - - -

Item

Item non longe ab Ardea, in eadem Ardeatina via, loco ubi Venulejæ gentis sepulcrales lapides detecti sunt, plures e ruinis, ubi sepultæ diu jacuerant, erutæ fuerunt statuæ. quas inter, insignem unam fuisse memorant Bacchi vuas gerentis, & cantharum, ad exprimendum ex illis mustum: quemadmodum etiam Silenum Bacchi altorem incessisse, Virgilius cecinit: *k*

*k Ecl. 6. v.
13.*

- - *Chromis et Mnasyllus in antro
Silenum pueri somno videre jacentem,
Inflatum hesternis venas, ut semper, Iaccho.
Serta procul tantum capiti delapsa jacebant,
Et gravis attrita pendebat cantharus ansa.*

Ibidem reperta dedicatio ædiculæ, sive sacelli, sive aræ, sive statuæ, Cereri facta a Venulejis in hæc verba:

CERERI DIVAE AVG.
SAC.
L. VENVLEIVS VENVSTVS
ARDEAT. EQ. ROMANVS
AVG. N. EVOCAT.
KAL. AVG. D. D.
P. CORNELIO DOLABELLA
C. IVLIO VERO SVLLANO COSS.

Denique lapis terminalis a Grutero *l* relatus, ex <sup>*l Gruter. pag.
1078. 6.*</sup> membranis veteribus Balbi agrimensoris, de Ardeatina via mentionem facere videtur. Illum hic damus:

EX.

EX. AVCTO

RITATE. IMP. T
 AELI. HADRI
 ANI. ANTO
 NINI. AVG
 PII. PP. SENTĒ
 TIA. DICTA. P
 TVSCENIVM
 FELICEM
 PP. II. DETER
 MINANTE
 BLESIO. TAV
 RINO. MIL
 COH̄ VI. PR
 MESORE. AGRA
 RIO. TR
 ARDEATN̄.

*m Ligor. de
 Famil. Rom.
 pag. mihi 44.*

Villam & sepulcrum Antroniae gentis in Via Ardeatina fuisse, Ligorius *m* asseveravit. Cum tamen nulum super hoc lapidem aut testimonium aliud protulerit, fides penes ipsum esto. Atque hae Viae Ardeatinae profana sunt monumenta; quae quidem maxima cura atque industria unde unde colligi potuerunt.

Sacra vero Christianorum multo plura, eaque illustriora, afferenda superessent, eadem via adhuc exstantia; quae tamen, quia hujus loci non sunt, in quo Latii tantum Profani monumenta persequimur, pro dignitate non exponam; id in Latio Sacro, Deo dante, ac vita comite, praestiturus. Quod quamquam ita se habeat; committere tamen non possum, quin sacra eadem monumenta cursim hic quoque saltem in-

nuam,

nuam, & vel nomine tenus, paucissimis, recenseam. Itaque, plura Christianorum sacra monumenta, ac sepulcra existisse via Ardeatina, rerum Christianarum scriptores docent. Fortissimorum præsertim Heroum, qui vel ipsius vitæ compendioso maxime dispendio, acerbissimos inter cruciatus, gloriosum Christo, ejusque doctrinæ sanctissimæ, testimonium tulerunt; quos Græco nomine *Martyres* appellamus. Sævientibus namque Romanis Imperatoribus in Christi afsecclas, eosque crudelissime ubique locorum insectantibus, ad cavernas & speluncas illorum furor ac rabies eosdem compulerant. Cumque arenariæ fossæ, ob erutam, ad Romana magnificentissime exstruenda ædificia, arenam, ingentes ac perpetuæ fierent in Romæ suburbiis; atque in prædiis, potissimum, quæ circa Consulares, Militaresque vias essent; inde factum est, ut Christiani opportunas existimarent, in quibus suos, qui pro Christo fortiter occubuissent, inter avias ab hostibus latebras, tumularent. Quin iisdem in subterraneis locis vivi quoque iidem sæpissime latitarunt; sacrosque cœtus coegerunt; & per eximias austeræ piæque vitæ exercitationes, ad simile majoribus suis testimonium Christo ferendum, se se compararunt. Hæc loca *κοιμητήρια* *Cœmeteria* Greco vocabulo passim nominantur; scilicet *dormientium loca*. quod spem firmissimam Christianorum, ad novam æternamque vitam certissimi reditus, plane demonstrat. Siquidem *somnum*, illumque perbreve, appellare mortem hominis Christianis imbuti sacris; communis piorum omnium usus fert antiquissimus. Cum, e contrario, profani deorum cultores vel *somni* nomine non appellabant; vel si eorum aliqui *somnum* illam aliquando dixissent, *longum* illum, immo *perpetuum*, sine ulla in vitam reditus spe, no-

n *Od.* 11. l. 3. minabant. Quale id Horatii: n
*Surge, ne longus tibi somnus, unde
 Non times detur.*

o *Od.* 24. l. 1. Et ejusdem aliud: o
*Ergo Quintilium perpetuus sopor
 Urget?*

p *Carm.* 5. Quale denique illud Catulli: p
*Soles occidere & redire possunt:
 Nobis cum semel occidit brevis lux,
 Nox est perpetua una dormienda.*

Christiani, e contrario, Davidis illud semper occi-
 q *Psal.* 126. nuerunt, ingeminantes q: *Cum dederit dilectis suis so-*
 v. 4. *mnum, ecce Hereditas Domini.* Itaque, via Ardeatina hæc
 perhibentur antiquitus Sanctorum Cæmeteria existisse;
 quorum nonnulla supersunt adhuc atque visuntur. r
 r *Aringh.* Marci, Romani Pontificis hujus nominis unici; cujus
 Rom. *Subr.* tamen sacrum corpus ad Divi Marci in Urbe re-
 par. 1. quiescit. Balbinæ Virginis, cujus in Aventino sacra
 ædes. Marci & Marcelliani germanorum fratrum,
 quos ferventissimæ inclyti ducis Sebastiani cohortatio-
 nes ad Christum traduxerant; fortissimosque in cru-
 ciatibus, & adversus cognatorum illecebras constan-
 tissimos reddiderant. Petronillæ Virginis, quam Di-
 vi Petri, alii ex uxore susceptam filiam, alii in Chri-
 sto genitam per Lavacrum Fidei, & Christiana do-
 cumenta fuisse, crediderunt; cujus sacra, in Vatica-
 no Templo, ad aram eidem exstructam, servantur
 exuviæ. Damasi Primi, Romani Pontificis, cujus in
 Urbe, non longe a vetusto Floræ Circo, est Titulus.
 Denique, Flaviæ Domitillæ Virginis, Nereique &
 Achillei Eunuchorum ejus; quorum reliquias intra
 Urbem, ex Divi Adriani in Foro Boario, solemnem
 pompa, ad pervetustum eorundem Titulum, juxta
 Antonini Caracallæ Thermas, via quæ ad Portam

*Monumentum Antiquum adhuc exstans Ardeae in Aedibus
Principum quondam Sabellorum*

Capenam ducit, honestissime restitutum & exornatum, Cæsar Baronius Cardinalis, cui templi illius, de more, procuratio fuerat demandata, transferendas curavit. Celeberrimum quoque omnium, quod *Callixti cæmeterium* vocant, *f* quamquam revera potiori sui atque celebriori parte in via Appia constitutum fuerit; scriptores aliqui, nihilominus, in Ardeatina collocaverunt. quod ex utriusque viæ propinquitate factum est; eo quod Ardeatinæ viæ revera partem aliquam attingeret. Sanctorum Vincentii & Anastasii ad Aquas Salvias quidam in via Ardeatina collocaverunt. Feliculae quoque Virginis, pro Christo obtruncatae, corpus a Nicomede Sacerdote via Ardeatina, septimo ab Urbe lapide conditum, memoratur. Hac eadem via, non longe a loco qui dictus est Græce *κατὰ τὸ μὲν* *juxta sepulcra*, corruptissime nunc *Le Catacombe*, sub Juliano Christianæ Religionis perduelle vivi per medium ventrem facti sunt pro Christo athletæ fortissimi Sempronius & Aurelianus, militum duces; ubi multi quoque ex suis, quos ad Christum traduxerant, militibus, fortiter eadem de causa datis cervicibus, necati sunt. Ceterum, & alios Sanctorum Ardeatina via vel passos, vel conditos fuisse olim, Fasti Sacri commemorant; quorum tamen indicem texere, nimis a proposito nos abduceret. Quare, ubi de Sacris Ardeatium monumentis agemus, hæc omnia fusius exponemus. Unum tantum, antequam ab hac Via recedo, addendum; quod Christiani quoque, veterum non Christianorum morem minime supersticiosum secuti, suorum cadavera in suburbanis prædiis suis, vel certe nobilioris potentiorisque inter ipsos, tumulare consueverunt. Quod, inter innumera alia, Flaviæ Domitillæ, Virginis inclytæ, & ex nobilissima Romana Flavia gente, accidisse, via Ardeatina legimus. Si-

f Bos. Rom. Subterr. l. 3. c. 11.

t Bos. de Co-
met. l. 3. cap.
10. & seqq.

quidem Virgo hæc generosissima Flavii Clementis
Consulis fratris filia, in prædio suo, quod via Ardea-
tina erat, una cum sociis Nereo atque Achilleo, con-
dita fuit. Sancti Nicandri Fossas, in via Ardeatina o-
lim sitas, Innocentius Tertius Rom. Pontif. quadam
epistola commemoravit; & Anastasius Ædem Divo t
Edistio sacram, via Ardeatina, sexto decimo ab Urbe
lapide, recensuit: de quibus tamen vestigium per hæc
tempora nullum apparet. Ceterum Via Ardeatina ad
Ardeam usque lapidibus strata, Laurentum quoque si-
ve Lavinium & Lauro Lavinium flexu quodam quasi
brachio protendebatur, eademque munita silice, litto-
rali itinere, Antium usque alio vero diverticulo, cir-
ca Lanuvium in Appiam tandem desinebat. Unde
quæstioni, licet levissimæ, locus factus; utrum scilicet

Brundisium Numici melius via ducat, an App?

Et nobis de hac Via verba facere jam desinentibus esto
Brundisium longæ finis chartæque viæque.

C A P U T VII.

De Castro Inui quondam in finibus Ardeatium.

RDEATIUM inter atque Antiatum agros,
oppidum antiquissimis temporibus Ca-
strum Inui appellatum collocavit Cluveri-
rius a; quamquam locus quo potissimum
situm fuerit, designari minime possit.

Quare & nos huic de Ardeatibus libro idem oppi-
dum merito atteximus, deque eo pauca, quæ spar-
sim apud antiquos auctores invenimus, commemo-
rabimus. Inter oppida celebriora ab Albanis conden-
da Virgilius Castrum Inui recensuit: b

a Lib. 3. Ital.
Antiq. pag.
mibi 978.

b Æneid. l. 6.
v. 772.

At qui umbrata gerunt civili tempora quercu,

Hi

*Hi tibi Nomentum, & Gabios, urbemque Fidenam,
Hi Collatinas imponent montibus arces,
Laude pudicitiae celebres; addentque superbos
Pometios, Castrumque Inui, Bolamque, Coramque.*

Hæc tunc nomina erunt: nunc sunt sine nomine terræ.

Ardeæ vero proximum fuisse hoc Castrum, innuit Silius, milites Ardeates in delectu contra Annibalem a Romanis habito Castranis adjungens: c

c *Sil. l. 8.*

Quos Castrum, Phrygibusque graevus quondam Ardea misit.

Martialis pariter sic, Ardeam inter & Antium: d

d *Lib. 4. ep. 60.*

Ardea solstitio Castranaque rura petantur,

Quique Cleonæo sidere fervet ager.

Et Ovidius de Æneæ in Italiam adventu locutus e:

e *Metamor-
pb. l. 15.*

----- Donec Castrumque, sacrasque

Laevinæ sedes, Tiberinaque ad Ostia venit.

Unde emendandus Servius Grammaticus, qui ad superiorem Virgiliti locum, *Castrum Inui* idem fuisse quod *Castrum Novum*, asseruit; eo ductus, quod & apud Castrum Novum Pan, sive Faunus, qui *Inuus* dictus est, colebatur. Verum in Tusco littore, fuisse Castrum Novum, ubi pariter Pan Inuus cultus est, satis apud eruditos convenit. statuuntque illud communiter haud ita procul a Centumcellis, in sinu, ubi olim multarum navium capax portus; hodie *Santa Marinella* appellato. Cum e contrario Castrum Inui, de quo Virgilius, oppidum fuerit Antiqui Latii ab Albanis conditum, Ardeatium inter & Antiatum fines. Porro *Inui* dictum est, quod ibidem præcipuum ædificium, & inter cetera antiquissimum fuit templum Fauno, sive Pani dicatum, qui a Latinis *Inuus*, eo quod promiscue animalium omne genus *iniret*, fuit appellatus. Huic Latini Prisci, sive Aborigines, tamquam gentis suæ, secundum Saturnum, auctori, templum dedicavere: cujus custodiendi & sacris co-

len-

lendi causa, alia circum construxere ædificia, quæ paulatim in oppidi amplitudinem excreverunt, cui a templo, *Inui Castrum*, nomen tributum. Jam vero de Inuo hæc breviter *f* fabulæ: *Faunus*, *Fatuus*, *Fatuel-lus*, *Pan*, *Ægipan*, *Silvanus*, *Inuus*, filius Pici, Saturni nepos fuisse traditur. Rex idem Aboriginum a *φαῖω* vel *φάω*, quod est *fari*, præcipue *Faunus* vocatus. Ex uxore *Fauna*, vel *Fatua*, quam etiam sororem ejus alii, alii filiam fuisse prodiderunt, genuisse fertur Faunos, Panas, Satyros, & Silvanos. ex Nympha vero Symetrice Acim, Eurymedontem, & Sentam Faunam; Latinum denique regem ex Marica Laurente, quod *g* ait Virgilius. Licet *h* alii Latinum ex filia Fauni & Hercule, qui eodem tempore, victo Geryone, armenta victoriæ præmia, per Italiam ducebat, procreatum fuisse, tradiderint. *A fando* nomen potissimum idcirco accepit, quemadmodum uxor *Fatua* seu *Fauna*; quia futura vaticinio *faretur*, sive *effaretur*; ita viris ipse, sicuti uxor feminis. Fauni autem, Panes, Satyri, Silvani, filii Fauni senioris, sive Inui, de quo nunc, habiti sunt, a profanis simulacrorum cultoribus, dii, sive semidei, rusticani, silvarum, agrorum, montium: credebanturque, post longissimum quidem vitæ tempus, & ipsi tamen interire, quod e terrestri limo geniti essent. Jam vero Fauni & Panes agrorum numina; silvarum campestrium Satyri; silvarum quæ sunt in montibus, Silvani sunt habiti. Hæc autem divisio inde originem duxit, quod a Fauno patre, aliis alia loca ad incolendum, primis filiis Fauno, Pani, Satyro, atque Silvano, assignata fuerint. Verisimilius tamen est, hos omnes Arcadum deos fuisse: Fauni autem Aboriginum regis filios idcirco dictos; quod cum Picus ejus pater Evandrum excepisset, in causa fuit, ut hi dii in Italia

con-

f *Boccac.* l.8.
Genealog.

g *Virg. Æn.* 7.
v. 47.
h *Justin.* 1.
43. Dionys. 1.
1.

consecrarentur. Porro Faunus senior Pici filius a Latinis, ut aiebam, tamquam ex primis gentis conditoribus & auctoribus velut deus templo, aris, & sacrificiis est cultus; ipsique Latini populi *Faunigenæ* quoque sunt appellati, juxta illud Sillii: *i*

i Sil. l. 8. v.
357.

Faunigenæ socio bella invasere Sicano.

Inuus autem idem atque *Incubus* promiscuam Fauni falacitatem significat: de quo Horatius, ut affolet, elegantissime: *k*

k Lib. 3. Od.
18.

Faune Nympharum fugientum amator,

Per meos fines & aprica rura

Lenis incedas, abeasque parvis

Æquus alumnis.

Incubus etiam *Inuus* hic dictus, aliam ob causam, quod ab antiquis Faunos incubare dormientibus hominibus, eosque pondere opprimere fabulabantur. cum revera, fabularum detecto cortice, *incubus*, sive *incubo* morbus sit naturalis, quem ex nimia fortasse crassioris sanguinis copia, supine aliqui cubantes patiuntur; & libere spiritum ducere, externo veluti quodam pondere gravati, impediuntur. Ceterum anilis hæc de Faunis incubis fabella vulgares mentes adeo semper pervasit, ut nostra etiam ætate aliquid simile aniculæ pueris denarrent; homuncionem scilicet insilire in dormientium pectora, eaque, ne spiritum ducant, opprimere. ac proinde a supino somno / tamquam a lethali cavendum quam maxime. *l* *Macrob. l. 1. in Somn. Scip. c. 3.*

ἐφάλλεσθαι, quod est *insiliri*.

Ceterum, Inui templum & Castrum fuisse juxta littus, fines inter Ardeates, Antiates, & Laurentinos, constat ex illis Virgillii versibus: *m*

m Æn. l. 12.
v. 766.

Forte sacer Fauno foliis oleaster amaris

Hic steterat, nautis olim venerabile lignum,

Ser-

*Servati ex undis ubi figere dona solebant
Laurenti divo et) votas suspendere vestes.*

Ex quibus habes, oleastrum sacrum Fauno Inuo pro templi ejusdem Inui foribus plantatum in littore Laurentino, scilicet Laurentum agrum inter & Ardeatium, positi. Unde manifestus illorum error deprehenditur *n* qui templum oraculumque Fauni a Virgilio in Tiburtino collocata credidere. Eo quod Æneidos septimo de rege Latino dixerit:

n Ap. Corrad.
Vet. Lat. l. 1.
c. 4.

*At rex sollicitus monstris, oracula Fauni
Fatidici genitoris adit; lucosque sub alta
Consulit Albunea, nemorum quæ maxima sacro
Fonte sonat, sævamque exhalat opaca mephitim.
Hinc Itale gentes omnisque Oenotria tellus
In dubiis responsa petunt.*

Nam poeta duplex hic oraculum meminit; Fauni alterum, cujus locum utpote Latini regię proximum, non designat; alterum Albuneæ, seu Tiburtinæ Sibyllæ; cujus situm & celebritatem describit. Ceterum Inui templum, & deinde Castrum, juxta quod oleaster pariter Fauno sacer fuit, nonnisi vicinum littori debuit esse; quo nautæ servati ex undis figere solebant dona, votasque vestes suspendere: quemadmodum ubique terrarum templa, aliaque sacra loca ad quæ nautæ conveniunt, juxta littora opportune exædificata videmus. Insalubri itaque loco & stagnantibus ac palustribus aquis obsito hoc Castrum situm fuisse, comperimus. Unde Martiali lumen, dum cecinit: *o*

*Ardea solstitio Castranaque rura petantur,
Quique Cleoneo sidere fervet ager;
Cum Tiburtinas damnet Curiatius auras,
Inter laudatas ad Styga missus aquas.
Nullo fata loco possis excludere. cum mors
Venerit, in medio Tibure Sardinia est.*

Hujus

Hujus quidem epigrammatis veram genuinamque sententiam fuse capite hujus libri primo explicavimus. nunc lectionem nostram, qua *Castranaque rura* cum Cluverio, non autem *Pæstana* legendum censemus; paucis tuebimur. Loquitur hic Martialis de villis ac rusticationibus suburbanis, quas pro diversis anni temporibus frequentabant ea ætate Romani; comparatque saluberrimas auras & aquas Tiburtinas cum pestiferis Ardeatium & Castranorum. quæ oppida inter paludes humili loco sita, insalubribus maxime cælo & aquis, utpote palustribus ac segnibus, utebantur. Quo mihi nunc *Pæstum* urbem Lucaniæ ab urbe Roma quam maxime remotam, ac de qua, neque quod vitio aeris aquarumque laboraverit unquam, neque quod rusticatum ad eam Romani divertere consueverint, vestigium ullum vel minimum apud scriptores deprendimus? quo mihi, inquam, *Pæstum* urbem hoc loco a Martiali commemoratam, sunt qui obtrudant; & *Pæstana* rura legendum velint? Cum e contrario, potius aeris salubritatem ruri Pæstano adjudicent rosæ suæ celebratissimæ, quas bis in anno producere solebat, odore suavissimo. quamquam autem apud Castrum Inui æstivo autumnalique tempore rusticari; mos minime Romanis foret, ob cæli gravitatem; hieme nihilominus atque vere Castranæ illos rusticationi indulgisse, quemadmodum & Laurenti, Antianti, atque Ardeatinæ, non dubito. Quare, & circa hoc Castrum & intra ejusdem agri fines, licet breves admodum, prætoria & villas Romanorum, quibus, per brumam potissimum, apricarentur, non immerito fuisse olim, conjicimus. Porro de Castranis populis apud Historicos nulla mentio. Silius, illos secundo Punico bello milites Romanis adversus Annibalem suffecisse, solus memoriæ prodidit, sic recensens: p

p Sil. l. 8.

H h

Quos

Quos Castrum, Phrygibusque grauis quondam Ardea misit.
Ceterum, Inui templum & Castrum non a nautis solum, qui de tempestatibus ac naufragio evasissent, cultum & frequentatum, votisque ac votivis donis ornatum fuisse, accepimus; verum & ab Italis omnibus huc, certum tamquam ad oraculum, conventus frequentissimos fieri, consueſſe, Virgilius tradidit. Namque ad Fauni Inui templum & ad Albunæ lucos oracula petitum omnes ex Italia convenisse sic

q *Æn.* l. 7. memorat: q

*Hinc Italæ gentes omnisque Oenotria tellus
In dubiis responsa petunt.*

r *Corrad. Ver.*
Lat. l. 1. c. 4.
c. 24.

Ritum autem quo hæc a Fauno reddebantur oracula, habes fuse lateque descriptum in libro hujus Operis primo r, qui de Latio in genere inscribitur. Nunc in-
nuam tantum brevibus, quod responsa ex Fauni oraculo petituri multas ei victimas cæsarum ovium immolabant, in quarum tergoribus, sive pellibus, strati dormiebant noctu in hoc Fauni templo. tunc vero temporis simulacra modis variantia miris visui se se offerebant, ex quibus futura de rebus quas petebant, ediscere se se, putabant. Hoc ritu rex Latinus de Lavinia filia deliberans, utrum Turno consanguineo, utrum Ænææ hospiti nuptui illam traderet, responsa patris Fauni petiisse in hoc templo traditur, & ex

f *Æn.* lib. 7. adytis vocem accepisse: f

*Ne pete conjugis natam sociare Latinis:
Externi veniunt generi.*

Porro sacerdotes Fauni, qui sæpenumero ex adyto reddebant oracula, *Faunii*, vel *Fauni* pariter vocati sunt. illosque memorant *Saturniis versibus* responsa reddidisse. Erant autem *Saturnii versus*, carmina quædam ab antiquissimis Latii populis in sacris præsertim adhibita, rudia admodum & inconcinna, sed quæ ab

Sa-

Saturno primum condita credebantur; atque ob idem
summa veneratione observata. De his Horatius: *t* t Epist. l. 2.
ep. 1.

----- *Sic horridus ille*

*Defluxit numerus Saturnius, et grave virus
Mundicia pepulere. sed in longum tamen ævum
Manserunt, hodieque manent vestigia ruris.*

De Saturniis quoque versibus, quos Fauni sacerdotes
in oraculis pronuntiandis adhiberent, Ennius: *u* u Lib. 1.

----- *scripsere alii rem*

Versibus olim, quos Fauni vatesque canebant.

Et Festus, *Versus* quoque, inquit, quibus Faunus fata ce-
cinisse hominibus videtur, Saturnii appellati. Sub *Silvani*
autem & *Panis* nomine, nec non *Tusculani Jovis* cul-
tus est Faunus, tum Romæ, tum etiam antiquius per
reliquas Latii urbes. Idibus vero Februariis proprio
Fauni nomine Romæ illi solemniter sacrificatum, in
templo eidem, Tiberinam apud Insulam, constituto.
de quo Ovidius: *x* x Fast. l. 2.

Idibus agrestis fumant altaria Fauni,

Hic ubi discretas insula rumpit aquas.

Et Nonis Decembribus *Faunalia* pariter Romæ cele-
brabantur, feriæ scilicet in honorem Fauni Latinorum
regis; quarum ritus festos hic potes ex Horatio per-
spicere: *y* y Lib. 3. Od.
18.

Faune Nympharum fugientum amator,

Per meos fines et aprica rura

Lenis incedas, abeasque parvis

Æquus alumnis.

Si tener pleno cadit hædus anno,

Larga nec desunt Veneris sodali

Vina cratera; vetus ara multo

Fumat odore;

Ludit herbofo pecus omne campo,

Quum tibi Nonæ redeunt Decembres;

*Festus in pratis vacat otioso
Cum bove pagus.*

*Inter audaces lupus errat agnos;
Spargit agrestes tibi silva frondes;
Gaudet invisam pepulisse fossor
Ter pede terram.*

Denique operæ pretium erit, qua figura habitus corporis Faunum hunc veteres repræsentarent, cognoscere. quam ex Macrobio & sapienter explicatam hic addo. *Pan*, inquit, ipse, quem vocant *Inuum*; hunc deum *Arcades* colunt, appellantes non *silvarum* dominum, sed *universæ substantiæ materialis* dominatorem. Ergo *Inui* cornua barbaque prolixa dimissio significant naturam lucis solaris. Unde *Solem* *Arcades* crediderunt, quod fistula vel virga significat, quod in capræ pedes desinit. Itaque *Faunus* caprinis cornibus ac promissa barba repræsentabatur nudus, cum virga seu fistula in caprinum pedem desinente, caprinis ipse pariter ingrediens pedibus; ut inter ceteros *Ovidius* a monuit:

*Capripedi Fauno cæsa de more capella,
Venit ad exiguas turba vocata dapes.*

Loco *Inui* *Liviana* quædam exemplaria *Inivi* habent, utramque enim veteres vocem adhibuere; quemadmodum & *vacuum* & *vacivum* dixere, ut apud *Comicos*, *Terentium* præsertim, satis perspicitur. Ceterum *Castrum Inui* dirutum omnino ab antiquissimis usque temporibus sine vestigiis, quo potissimum inter *Ardeates*, *Laurentes*, *Antiatesque* campos, fuerit situ collocatum, nullus adhuc hominum, quod quidem ego noverim, designavit.

C A P U T V I I I .

De Sagunto Ardeatium Colonia.

U L L U D Ardeatibus longe gloriosissimum, quod suorum Coloniam non modo ultra Latii Veteris, verum etiam ultra Italiae ipsius terminos, in remotos scilicet usque Iberos, dimiserint. quæ funestum licet ab Annibalis armis exitum fortita fuerit; æterna nihilominus socialis fidei ac militaris fortitudinis documenta posteris omnibus sectanda reliquit. Saguntum dico civitatem, Livii *a* testimonio, longe opulentissimam, in Tarraconensi Hispania, ultra Iberum amnem sitam, nunc urbes inter Valentiam atque Segorbiam: si oppidum *Morvedre* in excisi Sagunti ruinis est excitatum; quod multi *b* asserunt. Huc suorum Coloniam antiquissimis ab usque temporibus Ardeates misisse, Livius & Silius auctores sunt. Livius enim *Saguntum*, inquit, *summa vi oppugnabatur. Civitas ea longe opulentissima ultra Iberum fuit sita, passus mille ferme a mari. Oriundi a Zacyntho Insula dicuntur; mistique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis.* Silius vero disertioribus adhuc verbis; namque de Sagunti origine a Zacynthinis locutus, continuo addidit: *c*

a Lib. I. Dec.

3.

*b Moral. ap. Baudrand.**c Lib. I. v.*

291.

*Firma vit tennes ortus mox Daunia pubes**Sedis inops; misit largo quam dives alumno**Magnanimis regnata viris, nunc Ardea nomen.*

Ex quibus pariter liquet, ab Ardeatibus Colonis frequentiam, celebritatem, & opes tenuibus Saguntinæ urbis exordiis additas. Causa quoque deducendæ Colonix iisdem versibus innuitur, copia civium Ardeæ fuisse. Porro artes quibus Saguntini, Ardeatium

ge-

genus, in tantas brevi creverant opes, maritimi ac terrestres fructus, multitudinis incrementa, & sanctitas disciplinæ, qua fidem socialem cum Romanis ad perniciem usque suam coluerunt, existisse memorantur. Ceterum Silius Saguntinos passim vocat *Rutulos*, ostendens potiori parte ex Ardeatibus Colonis ortos fuisse. Nam de Legatis quos, cum eorum urbs ab Annibale oppugnaretur, Romam Saguntini miserant ad

d *Lib. 1. v.* auxilia petenda, dixit: d

581.

*Interea Rutulis longinqua per aquora vectis
Herculei ponto cæpere existere colles,
Et nebulosa jugis se attollere saxa Monæci.*

e *Ibid. v.*
601.

Moxque, ut eorum de oppugnata patria sollicitudinem memoravit, adventantes Romam ita describit: e

*Talibus illacrymant noctemque diemque querelis,
Donec Laurentes puppis defertur ad oras:
Qua pater acceptis Anicenis ditior undis
In pontum flavo descendit gurgite Tybris;
Hinc consanguineæ subeunt jam mænia Romæ.*

Ex persona vero unius ex iisdem Legatis Sycoridis nomine, auxilium ab Romanis Patribus in Curia petentis, contra Annibalem Saguntum oppugnantem, hæc retulit: f

f *Ibid. v.*
656.

*Vos, per culta diu Rutula primordia gentis,
Laurentemque larem, et genitricis pignora Trojæ,
Conseruate pios, qui permutare coacti
Acrisioneis Tirynthia culmina muris.*

g *Ibid. v.*
662.

Et paullo post ex ejusdem persona: g

*----- vetus incola Dauni,
Testor vos fontes et stagna arcana Numici,
Cum felix nimium dimitteret Ardea pubem,
Sacra, domumque ferens, et avi penetralia Turni,
Ultra Pyrenem Laurentia numina vexit.
Cur, ut decisa atque avulsa e corpore membra,*

De-

Despiciar? vesterque luat cur fœdera sanguis?

En ut rursum deducendæ Coloniæ causam indicavit, nimiam civium Ardeæ multitudinem fuisse; ait enim:

Cum felix nimium dimitteret Ardea pubem.

Felix enim, si vocis vim propriam attenderis, *fecundum* ac *fertilem* significat, ut *infelix* sonat *infecundum* ac *sterilem*. juxta illud: *h*

Infelix lolium & steriles dominantur avena.

Jam vero Silius in defendenda fortiter, ab oppugnatione Pœnorum, Sagunto, Murrum quemdam inter primores rebus gestis insignem memorans, ex Ardeatibus ortum dicit: *i*

Emicat ante omnes primævo flore juventa

Insignis Rutulo Murrus de sanguine.

Ceterum, Bello Punico secundo, ab hujus urbis oppugnatione, contra fœdus ab Annibale coepta, cum socialis hæc esset urbs Romanorum, initium fuit. Hinc Silius: *k*

Prima Saguntinas turbarunt classica portas.

In ea oppugnatione Saguntini incredibilis documenta virtutis edidere; quæ non modo primo & secundo de Bello Punico libris Silius poetice persecutus est; verum historica fide prius narraverat Livius. Octavum urbs ad usque mensem, cum ceteroquin multitudine pæne innumerabili acerrimorum hostium undique obrueretur quotidie, obsidionem & frequentissimas oppugnationes sustinuit; ne datam Romanis fidem vel ipsi suo excidio postponeret: quod ab Ardeatibus, qui ea ætate iidem jam cum Romanis erant, præcipuam se originem ducere Saguntini quam maxime gloriarentur. Inter alia, quibus irruentes Pœnos diu repulerunt, & fugæ se se tradere atque in castra recipere, sæpius compulerunt, teli genus, *Falarica* dictum, fuit. quod ex *l* Livio tale erat. *Fa-*

*h Virg. Ecl.
5. v. 37.*

*i Lib. 1. v.
376.*

*k Lib. 1. v.
272.*

*l Liv. lib. 1.
Dec. 3.*

lari-

larica erat Saguntinis missile telum hastili oblongo , et cetera tereti , præterquam ad extremum , unde ferrum exstabat . id sicut in pilo quadratum , stuppa circumligabant , linebantque pice . ferrum autem tres in longum habebat pedes , ut cum armis transfigere corpus posset . Sed id maxime , etiam si hæssisset in scuto , nec penetrasset in corpus , parvorem faciebat ; quod cum medium accensum mitteretur , conceptumque ipso motu multo majorem ignem ferret ; arma omitti cogebat , nudumque militem ad insequentes ictus præbebat .

Cum tamen Romani a Saguntinis per Legatos de oppugnatione Sagunti certiores facti , deque mature oppugnatis sociis fidelissimis auxilio mittendo , infimis licet precibus interpellati , jure primum agendum , antequam arma fumerent , censuissent ; dumque Saguntum Legatos ad Annibalem , mox ab illo repulso Carthaginem mittunt ; Saguntini extrema quæque oppugnatarum urbium mala perpeffi , ad extremum arctissima quoque urgentissimaque omnium fame , ita ut in proverbium exinde *Saguntina fames* concesserit , oppressi , fidem tamen non mutaverunt . Itaque excindi penitus patriam & interneccione deleri , maluerunt , quam Annibali se se dedere . Cumque urbem in hostis potestatem venturam jam prope cernerent ; essetque illa communis fere omnium vox , invicem exclamantium : *m*

*m Sil. lib. 2.
v. 573.*

Occidimus Rutuli , tenet omnia Punicus ensis .

pretiosissima quæcumque in publicum comportata , ne in hostiles manus opima adeo præda caderet , igne

*n Lib. 2. v.
605.*

corruperunt . quod ita Silius : *n*

*Certatim structus surrecta molis ad astra
In media stetit urbe rogos . portantque trahuntque
Longas pacis opes , quæsitaque premia dextris .
Callaico vestes distinctas matribus auro ,
Armaque Dulichia proavis portata Zacyntho ,*

Et

*Et prisca advectos Rutulorum ex urbe Penates .
Huc quidquid superest captis clypeosque , simulque
Infaustos jaciunt enses , ¶) condita bello
Effodiunt penitus terræ , gaudentque superbi
Victoris prædam flammis donare supremis .*

Neque tamen id satis fortibus fidelibusque , ultra quam exigi aut optari debuerat , Romani nominis fociis , Ardeatiumque Colonis , Saguntinis fuit . Verum sua victori hosti surripuisse incendio , non contenti , se ipsos quoque iræ ejusdem præripere , vicissim alter alterius civis & consanguinei manu gladiisque pereuntes , desperato consilio decreverunt . Itaque furiis acti : o

o Sil. l. 2. v.
623.

In vitas maculant cognato sanguine dextras .

Quam stragem & pluribus Silius , & perpaucis Livius ita descripsit p : *Ad hæc audienda (decreta scilicet spontaneæ stragis & necis) cum circumfusa paullatim multitudine , permistum Senatui esset populi concilium ; repente primores secessione facta , priusquam responsum daretur , argentum aurumque omne ex publico privatoque in forum collatum in ignem ad id raptim factum conjicientes ; eodem plerique semetipsos præcipitaverunt . Denique infelicis urbis ac nimium fidelis interitum narrans : Annibal , inquit , totis viribus aggressus urbem momento cepit ; signo dato , ut omnes puberes interficerentur . quod imperium crudele , ceterum prope necessarium cognitum in ipso eventu est . Cui enim parci potuit ex iis qui ante inclusi cum conjugibus ac liberis domos super se ipsos concremaverunt ? aut armati nullum ante finem pugne , quam morientes fecerunt ? Captum oppidum est cum ingenti præda . quamquam pleraque ab dominis de industria corrupta erant . ¶) in cadibus vix ullum discrimen ætatis ira fecerat ; ¶) captivi militum præda fuerant . tamen ex pretio rerum venditarum aliquantum pecuniæ redactum esse constat , ¶) multam pretiosam supellectilem vestemque mis-*

p Lib. 1. Dec.
3.

sam Carthaginem. Octavo mense, quam ceptum oppugnari, captum Saguntum, quidam scripsere. Ceterum excelsa loco
 q L. 2. v. 456. *fuisse olim hanc urbem constitutam prodidit Silius: q*

Eminet excelsa consurgens colle Saguntos.

Apud hunc auctorem autem & *Saguntum*, & *Saguntus*, & *Saguntos* legitur. Ceterum tam fortia Saguntinorum facta, quibus ab fortissimis Ardeatibus procreatos sese, testati sunt, & lethum nobile, juvat, tot etiam lapsa post saecula, Siliii encomio sic aeternitati commendare: r

r Sil. l. 2. v.
702. usq. ad
fin. libri.

*At vos siderea, quas nulla aqua verit atas,
 Ite, decus terrarum, anima, venerabile vulgus,
 Elysium, et castas sedes decorate piorum.
 Quis vero non aqua dedit victoria nomen
 Audite, o gentes, neu rumpite foedera pacis,
 Neu regnis postferte fidem. vagus exsul in orbe
 Errabit toto patriis projectus ab oris;
 Tergaque vertentem trepidans Carthago videbit.
 Sape Saguntinis somnos exterritus umbris
 Optabit cecidisse manu, ferroque negato
 In victus quondam Stygias bellator ad undas
 Deformata feret liventi membra veneno.*

FINIS LIBRI NONI.

IN-

I N D E X

R E R U M M E M O R A B I L I U M

QUÆ IN HIS LIBRIS CONTINENTUR.

A

ÆLIANI error de Templo Junonis Sospitæ Lanuvii. *pag.* 37
 Ager Coriolanus injuste Ardeatibus ademptus. 183
 Ager Coriolanus Ardeatibus Colonis prudenter a Romanis restitutus. 189. *& seq.*
 Amphitheatrum Lanuvii. 87
 Antoninorum Imp. villa in Agro Lanuvino. 93
 Antoninus Pius Imp. Lanuvinae Coloniae restitutor. 22
 Apollinis Ducis Musarum Dedicatio in Ardeatino. 207
 Apollinis Præstantis ara Ardeæ. 204
 Apollinis Templum & Synhodus Lanuvii. 31
 Aquæ Ardeatinæ. 219. earum natura & virtus. 220
 Ardea avis. 159. ejus fabula. 160
 Ardea bello petitur a Tarquinio Superbo. 180. ejus obsidio longa, demum soluta. 182
 Ardea Circes filius. 158
 Ardea Colonia deducta. 188. iterum ab Hadriano censita. 197. auxilia Romanis negat. 195. ab iisdem mulctatur. 196
 Ardeæ Conditores qui. 151. *& seq.*
 Ardeæ nomen unde deductum. 159
 Ardeæ rupes ardua. 163. in ea Veteris Ardeæ reliquiæ adhuc exstantes. *ibid.*
 Ardeæ Templum Junonis Reginae. 199. ejus picturæ. 201
 Ardeæ Urbis situs. 163
 Ardea Rutulorum Urbs Princeps. 151. *& seq.*
 Ardeates a Romanis deficiunt. 184.
 Camilli sententiam sequuntur. 191.

Gallorum exercitum trucidant. 192.
 Capitolium ab obsidione liberant. 193. Civilibus factionibus perturbantur, & desæviunt. 186
 Ardeates cum Aricinis diu de agri parte contendunt. 182. super eare Populum Romanum judicem capiunt. 183
 Ardeates Sacrani qui. 208. eorum monumenta & sacerdotia. 209
 Ardeatinum T. Pomponii Attici. 215
 Ardeatinus ager infalubris. 161. *&* 214
 Ardeatium ager divisus in lacineis. 198
 Ardeatium Reges. 166. *& seq.*
 Arisbianus Fundus, Via Ardeatina. 207. 230
 Atys Cybeles minister. 211. ejus fabulæ. 212
 Aurelii Aphrodisii monumentum, Lanuvii. 24

B

Balbi villa Lanuvina. 91
 Blesii Agrimensoris monumentum, Via Ardeatina. 232
 Bruti, Cæsaris interfectoris, villa Lanuvii. 92

C

C. Antonii Ægrillii sepulcrum in Ardeatino. 215
 C. Cæsonii, Reipublicæ Lanuvinorum Curatoris, monumentum. 25
 C. Mevius Consul Lanuvinus. 25
 C. Sulpicii monumentum apud Lanuvium. 89
 C. Vibii monumentum. 80
 Castrana rura. 240

- Castrum Inui milites Romanis præstitit Bello Punico. 237
 Castrum Inui oppidum quondam in finibus Ardeatium. 237. fuit in Latio, non in Etruria littorali, ut perperam quidam. *ibid.*
 Cereris ara in Lanuvino. 33
 Colea gens Lanuvina. 119
 Commodus Imperator, Lanuvinus. 141. Lanuvii in amphitheatro feras conficiebat. *ibid.* ejus vita breviter descripta. *ibid.*
 Cornificia gens Lanuvina. 98. ejus illustres viri; & nummi aliquot explicati. 99. & *seq.* ejusdem monumenta. 103. & *seq.*
 Cybeles cultus qualis. 210. fuit frequens apud Ardeates. 211
 Cybeles deæ nomina, & fabulæ. 210. & *seq.*

D

- Danae, Acrisii filia, Persei mater; Ardeam condidisse credita. 156. ejus fabulæ. *ibid.*
 Diomedes Lanuvii Conditor, creditus. 3. ab eodem Urbes in Italia conditæ. 5
 Draconis antrum Lanuvii. 53. ejus superstitio. *ibid.* & *seq.*

F

- Falarica, Saguntinorum telum peculiare, describitur. 248
 Ficana, vetus oppidum in agro Lanuvino. 146
 Floræ ara in Lanuvino. 34

H

- Herculis Comitæ Musarum Dedicatio, Via Ardeatina. 230
 Herculis Servatoris Dedicatio Ardeæ. 205

I

- Jovis templum Lanuvii. 29. Jovis Jugi Dedicatio. *ibid.*
 Junoni Luci sacri. 64. Dedicatio-

nes factæ.

66. & *seq.*

Junonis Reginæ Supremæ Dedicatio Ardeæ. 198. & *seq.*

Junonis Sospitæ Lanuvinæ nomina & officia. 39. & *seq.* cultus quæ. 52

Junonis Sospitæ statua pretiosissima Lanuvii. 84

Junonis Sospitæ templum celeberrimum apud Lanuvium. 35. ejus Conditores. *ibid.* situs. 47. origo nominis Sospitæ. 36. Lanuvii fuit, non Lavinii. *ibid.* ejus descriptio. 48. fuit commune cum Pop. Rom. 51. prodigia *ibidem.* 61

Junonis Sospitæ templum Romæ. 60

Junonius mensis apud Lanuvinos. 58

Juturnæ Lacus in Ardeatino. 217

L

Lanuvii Conditor quis. 3

Lanuvii Latini oppidi situs designatur. 1

Lanuvii plurima olim deorum templa fuere. 28

Lanuvii vocabulum unde. 12

Lanuvina Colonia deducta. 20. a Mario vastata. *ibid.* iterum deducta. 21

Lanuvini etiam Lanivini appellati. 7

Lanuvini Romanis diu fidelissimi. 16

Romanorum hostibus se conjungunt. 17. annonam iisdem Bello Punico sufficiunt. 18

Lanuviorum prisca Respublica. 13

Lanuvinum Municipium honestissimum. 21

Lanuvium, juxta Appiam Viam, sed loco superiore fuit. 7. hodie Civitas Lavinia dicitur. *ibid.*

Latinorum regum, qui Lanuvinis imperarunt, series. 14

Lavinium scriptores aliqui pro Lanuvio male usurpantes emendati. 2

Leo V. Pontifex Maximus Ardeatinus. 216

Luceres qui, & unde dicti. 178

L. Æ-

L. Ælius Grammaticus Lanuvinus.

142

L. Junii monumentum Lanuvii. 86

L. Murena Lanuvinus. 130. ejus gesta. 131

L. Venuleji Venuſti Ardeatis Monumentum Via Ardeatina. 231

M

Mani Septici ſepulcralis lapis Ardeæ. 216

Marcus Collis prope Lanuvium. 143. idem dictus *Ad Metium*. 144

M. Aurelii Domitiani ſepulcrum, Via Ardeatina. 228

M. Aurelius Antoninus Philoſophus Imperator, fuit Lanuvinus. 137. ejus geſta breviter deſcripta. *ibid.* & *ſeq.*

Marcus Ludius piſtor illuſtris Ardeæ. 203. idem civitate donatus. *ibid.* ejus piſturæ quæ. 200

M. T. Ciceroniſ villa in Lanuvino. 90

Martialiſ Epigramma de Ardeatina ruſticatione explicatum. 161

Martiſ templum Lanuvii. 30

Maximini Imperatoriſ monimenta, Via Ardeatina. 227

Mercuriuſ a Lanuvinis cultuſ. 32

Mettia Genuſ Lanuvina. 105. ejuſ viri illuſtreſ: nummi explicati. 106. & *ſeqq.* ejuſdem monimenta. 109

Milo Lanuvinuſ Dux ſtrenuſ bello Punico. 19

N

Natio, ſeu Naſcio, Ardeatium dea. 206

Numiciuſ amniſ in Ardeatino. 218. ejuſ fabulæ. 219

Nummi aliquot, in quibuſ Junoniſ Soſpitæ caput, explicantur; num familiaſ Lanuvinuſ deſignent. 119. & *ſeqq.*

O

Operum publicorum redemptoreſ qui. 85

P

Pan cur Inuſ dictuſ. 237. ejuſ fabulæ. 238

Paniſ cultuſ apud veteres. 242

Paniſ Inui habituſ & figura explicantur. 244

Paniſ templum. 239. oraculum. 242

Papia Genuſ Lanuvina. 109. ejuſ nummi, & viri illuſtreſ. *ibid.* & *ſeqq.*

Paprimia quid. 68

Picumnuſ & Pilumnuſ Ardeatium reguſ & dii. 168

Politorii, Tellenaruſ, & Ficanæ civeſ Romam tranſlati. 146. & *ſeq.*

Politorium oppidum in agro Lanuvino. 146. ejuſ repetita expugnatione. *ibid.*

Prædiorum Ardeatinorum Dedicatio- neſ diiſ factæ. 230

P. Scaptiuſ ſenex Ardeatium agrum Populo Romano adjudicari petit. 183

P. Sextiliuſ lapuſ fuſe explicatuſ. 69. & *ſeqq.*

R

Reſpublica Ardeatina, potenuſ & magna olim. 179

Retriceſ, locuſ Via Ardeatina. 229

Robigi ara in Lanuvino. 34

Roſcia Genuſ Lanuvina. 114. Q. Roſciuſ Comæduſ ex ea. 126. ejuſ vita & artiſ excellentia. *ibid.* & *ſeq.* L. Roſciuſ Fabatuſ Lanuvinuſ. 115. ejuſ nummuſ explicatuſ. *ibid.*

Rutuli aliquando iidem cum Latinuſ, aliquando diſtincti ab iſ. 152. & *ſeqq.*

Rutulorum ager, anguſtuſ. 152

S

- Sacra Christianorum monumenta, Via Ardeatina, cursim recensita. 232. & seq.
 Sagunti obsessio, & expugnatio. 247. & seq.
 Sagunti situs, cui loco nunc respondeat. 245
 Saguntini ab Ardeatibus oriundi. 245. fidelissimi Romanis. 248. fortissimi in tuenda patria. *ibid.* ab Annibale antequam expugnarentur, mutuis vulneribus, & incendio sese interemere. *ibid.*
 Saguntum oppidum, Ardeatium Colonia. 246
 Serpentes in agro Lanuvino frequentes. 95. unde hoc. *ibid.*
 Sex. Quintilii sepulcrum in Ardeatino. 216
 Solonium, agri Lanuvini pars. 95. frequens serpentibus innocuis. *ib.* ibi Pomonal quid. *ibid.*
 Sulphurearum aquarum natura & utilitas. 220. & seq.
 Sulpicii Quirini sive Cyrini Lanuvini vita. 133. & seq.

T

- Tellenæ, nobile Latinorum oppidum, circa agrum Lanuvinum. 147

- Termini templum, Via Ardeatina. 229
 Thorix Gentis Lanuvinae nummi explicati. 116. & seq. ejusdem alii viri illustres & monumenta. 118
 T. Annii Milonis Lanuvini res gestæ. 131. & seq.
 Tonfores quando primum in Italiam venerint. 214
 Turni Lacus in Ardeatino. 217
 Turnus rex Rutulorum Ardeæ regnat. 166. ejus gesta. *ibid.* & seqq. mors. 175. cultus apud Ardeates. 207

V

- Vellejus Senator Lanuvinus Philosophus Epicureus. 129
 Veneris templum utrum Ardeæ fuerit. 204
 Vertumni ara in agro Lanuvino. 33
 Via Ardeatina eadem ac Numicia. 223. & seqq. eadem etiam Severiana dicta. 227
 Villa Priapi in Ardeatino. 216
 Villæ Ardeatinae per hiemem a Romanis frequentatæ. 215. earum pictura Ardeæ in templo Junonis. 200
 Villæ Romanorum in agro Lanuvino olim frequentissimæ. 90
 Villarum fragmenta & rudera quamplurima exstantia in Ardeatino. 216

TABULÆ MONUMENTORUM

ACRUDERUM

In quibus Lanuvii & Ardeæ ædificiorum aliqua adhuc apparent vestigia, in his libris expressæ:

LIBRO DE LANUVINIS.

- Tab. I. **P**ROSPECTUS *Antiquæ Urbis i Lanuvii, nunc Civita Lavinia, in sinistro 2. Appiæ Viæ latere Septentriones et Occidentem Solem spectantibus, ex 3. Ponte vulgo di S. Gennaro; juxta 4. Oppidulum ac 5. templum ejusdem nominis dirutum.* Pag. 12.
- Tab. II. *Locus olim Sub Lanubio dictus, ubi Diversoria, et Emporium Lanuviorum; in dextero latere Appiæ Viæ, in Orientem Solem spectantibus; nunc S. Gennaro.* Pag. 12.
- Tab. III. *Ruderum celeberrimi Junonis Sospitæ Templi apud Lanuvium, in fundo Caroli Bonelli, Prospectus.* Pag. 86.
- Tab. IV. *Larva 1. antiqui operis marmorea Satyrum representans, ex qua fons aquæ defluit, muris Lanuvii oppidi infixæ. 2. Saxum, pumicis instar, foramine et canaliculo distinctum, cum plurimis similibus repertum in vetusto sepulcro, apud Junonis Sospitæ, Lanuvii. 3. Vasculum ex argilla, eodem in sepulcro cum aliis ejusmodi inventum, ad lacrimas vel ad unguenta.* Pag. 94.
- Tab. V. *Vetus sepulcrum marmoreum in Oppido Civita La-*

- Lavinia , ante Sacram Ædem Principem.
Pag. 94.
- Tab. VI. Fragmentum antiquæ coronidis , quod modo
visitur muro insertum in Oppido Civita
Lavinia ; loco qui dicitur La Pescaria.
Pag. 94.
Urna antiqua marmorea in eodem Oppido ex-
stans , juxta Portam et) Mœnia jamdudum
publico fonti inseruiens.
- Tab. VII. Rudera veterum Ædificiorum in Villa Lanu-
vina Antoninorum olim Imperatorum , que
in Villa Ducis Cæsarini , prope Cynthianum ,
juxta Viam Appiam adhuc exstant. Pag.
94.
- Tab. VIII. Fragmentum marmoreæ tabulæ eleganter in-
sculptæ antiqua cœlatura , nuperrime effossæ
in ruderibus Ville Lanuvinae Antoninorum ;
in qua quadrigarum circa metas cursus re-
presentatur. Pag. 94.
- Tab. IX. Aqueductuum vestigia in Villa Lanuvina An-
toninorum Impp. prout nunc visuntur , pro-
pe Cynthianum , in Villa Ducis Cæsarini.
Pag. 94.
- Tab. X. Collis , Cynthianum inter 1. et) Lanuvium , ve-
tustis Ædificiorum vestigiis celebris , vulgo
2. Le due Torri. Pag. 94.
- Tab. XI. Lanuvinarum Familiarum Romæ illustrium
Nummi. Pag. 124.
- Tab. XII. Nummi in quibus Juno Sospita Lanuvina
representatur. Pag. 124.
- Tab. XIII. Nummi in quibus Juno Sospita Lanuvina
representatur. Pag. 124.

LIBRO DE ARDEATIBUS.

- Tab. XIV. **P**ROSPPECTUS arduæ rupis et murorum
 vetustissimæ Urbis Ardeæ, in Meridiem
 et Occidentem Solem spectantibus. Pag. 164.
- Tab. XV. Prospektus arduæ rupis, supra quam nunc et
 olim Ardeæ Urbis mœnia constructa sunt,
 in Septentriones spectantibus. Pag. 164.
- Tab. XVI. Monumentum antiquum adhuc exstans Ardeæ
 in Ædibus Principum quondam Sabellorum.
 Pag. 234.

Ordo collocandarum Tabularum.

(*quas, ut vides, ære incisas, & chartis impressas
Roma Auctor ad nos misit.*)

Tab.	I.	Pag.	12.
Tab.	II.	Pag.	12.
Tab.	III.	Pag.	86.
Tab.	IV.	Pag.	94.
Tab.	V.	Pag.	94.
Tab.	VI.	Pag.	94.
Tab.	VII.	Pag.	94.
Tab.	VIII.	Pag.	94.
Tab.	IX.	Pag.	94.
Tab.	X.	Pag.	94.
Tab.	XI.	Pag.	124.
Tab.	XII.	Pag.	124.
Tab.	XIII.	Pag.	124.
Tab.	XIV.	Pag.	164.
Tab.	XV.	Pag.	164.
Tab.	XVI.	Pag.	234.

	<i>Errata</i>	<i>sic</i>	<i>Corrigito.</i>
Pag.	14. <i>lin.</i> 9.	Lanuvioorum	Lanuviorum
	66. <i>ante lin.</i> 28.	<i>defunt hæ litteræ</i>	S. I. M.
	165. <i>lin.</i> 8.	quos (<i>in aliqq. exempl.</i>)	quæ
	176. <i>lin.</i> 27.	dictum. Rutulos	dictum; Rutulos
	182. <i>lin.</i> 31.	cœpere	cepere
	234. <i>lin.</i> 3.	Non times detur.	Non times, detur.

P A T A V I I . C I D I O C C X X X I I .
E X C U D E B A T J O S E P H U S C O M I N U S .

EC172 93-6
3143
v.5

